

Nagy Tamásné

Életrajz

Gréti korát meghazudtolóan energikus, stramm asszony. Csinos, ápoltság, választékosan, ízlésesen öltözött. Ilyen a lakása is: a bútorok és a tárgyak jó ízlésről és nagypolgári miliőben eltöltött gyerekkorról árulkodnak. Gréti gondolkodása nyitott, a világ eseményeiről naprakészen tájékozott, sokat olvas, és mindenről határozott véleménye van. Életét úgy beszélte el, hogy annak hangsúlyos és szerves része volt az adott életszakaszok történelmi, politikai és kulturális háttere is.

Azt hiszem, életem első emléke az, hogy négykézláb mászok föl egy lépcsőn. Még nem tudok két lábon fölmenni, négykézláb mászok. Felőttként megkérdeztem anyámtól, hogy hol volt az, ahol én nyáron, forró, homokos falépcsőn mászok fölfelé, és mindennek olyan napszaga van. Hát ez Balatonbogláron volt. Van is fényképem akkoriból, Micivel, a fräuleinnel állok a Balatonban, bokáig érő vízben, és nagyon savanyú képet vágok. Nem szerettem Micit, de erről majd később.

Mikor megszülettem, a Mária Valéria utca 10-ben, az úgynevezett Thonet-udvarban, egy udvari, háromszobás lakásban éltünk. Ez a Thonet-udvar fantasztikus ház volt, egy teljes háztömb – még most is megvan –, a Vigadó térre, a Mária Valéria utcára [ma: Apáczai Csere János utca], a Wurm utcára [ma: Szende Pál utca] és a Duna-parti korzórészre nézett [Thonet-udvar – Skalnitzky Antal (1836–1878) építész, műegyetemi tanár sógorával, Koch Henrikkel társulva számos középületet és bérházat tervezett a 19. század végi Budapesten (Főposta a Petőfi S. utcában, a klinikák központi épületei az Üllői úton, bérházak az Oktogonon, az Egyetemi könyvtár épülete, az egykori Hungária Szálló a pesti Duna-parton stb.). A Skalnitzky-Koch iroda tervezte a bútorgyáros Thonet testvérek számára az 1871-ben fölépült, négyemeletes, neoreneszánsz stílusú Thonet-udvart. – A szerk.]. Először tehát egy udvari lakásban laktunk, aztán – mikor apámnak már jól ment a dolga – átköltöztünk ugyanannak a háznak egy utcafronti lakásába, a második emeletre. A lakás ablakai a Dunára és a Vigadó térre néztek, négy óriási szoba volt, egy cselédszoba, és még volt külön egy szoba, amit apám irodának használt. Luxuslakás volt, az ebédlőben például fantasztikus ébenfa berakású intarziás parkettával, bronzcsillárokkal, tüllfüggönyökkel. Emlékszem apám egy mondatára: „Ebből a pénzből egy villát vehettem volna a Svábhegyen.” Már tudniillik ennek a lakásnak az árából és rendbetételéből.

Anyámék 1912 májusában házasodtak össze. Apám huszonegy évvel volt idősebb, mint az anyám, ötvenegy éves volt, amikor születtem, úgyhogy én már egy öregurat ismertem meg. Apám zsidó volt, anyám katolikus. A házasságkötéskor aztán anyám betért a zsidó vallásba, és így mind a két vallás ünnepeit tartottuk. A Hanuka után jött a karácsony meg a húsvét meg a Pészah, meg minden volt. Apámnak volt egy helye a Dohány utcai zsinagógában is, réztáblával, hogy Kovács Manó, de inkább presztízskérdésből, mert a gazdag kereskedőknek réztáblás helyük volt a zsinagógában [A hitközségi adóbevétel egyik tétele volt a zsinagógák ülőhelyeinek bérletbe adása. A bérletet az őszi nagyünnepek előtt kellett megújítani a következő évre. Az ülőhelyen szerepelt a tulajdonos neve. Amennyiben valaki naponta látogatta a zsinagógát, a padhoz tartozó kis fiókban tárolhatta imakönyvét, táleszt és tfilinét. Az ülések ára különböző volt, attól függően, hogy a zsinagóga mely részén voltak. – A szerk.].

Édesapám a kiegyezés évében született Pesten, 1867-ben. Eredetileg Kohn Manó volt, nem tudom, hogy mikor változtatott Kovácsra [lásd: névmagyarosítás]. Amikor a szüleim esküdtek, akkor az apai nagyszüleim már nem éltek. Lehet, hogy apám mesélt róluk, de régen volt, és talán nem is figyeltem oda nagyon. Nagyapámról, Kohn Adolfról viszont van egy dagerrotíпия, amin úgy van öltözve, mint Kossuth Lajos. Szőke haj, szőke körszakáll, zsinóros magyar ruha és csizma. Nem tudom, mivel foglalkozott, nyilván kereskedéssel. Azt tudom, hogy ennek a nagyapának a felesége Landauer Regina volt. Volt egy híres-híres hintógyár, aminek a termékeit úgy hívták, hogy Landauer. Abban a hintóban az volt a pláne, hogy az utasok szemben ültek egymással [*És hogy a bőrből készült fedelet középről nyitva előre és hátra lehetett lehajtani.* – A szerk.]. Van a fejemen valami olyasmi is, hogy Landauer Regina ebből a családból származott, amely család még a Rotschildokkal is rokonságban volt, akiktől állítólag – ez családi szájhagyomány volt – Landauer Regina még nászajándékot is kapott.

Ezek a Kohnok és Landauerek mind szőkék voltak és kék szeműek, tehát nem Spanyolország felől, hanem szláv területről jöttek zsidók. Ez a szőkeség engem mindig izgatott: hogy lehetséges, hogy az egyik zsidó fekete szemű, göndör hajú, erősen mediterrán típusú – a másik szőke, kékszemű. Sok-sok évvel később olvastam Arthur Koestler „A tizenharmadik törzs” című könyvét, és abban feleletet kaptam. Persze ma sem tudom, hogy a tudomány elfogadja-e a keleti kazár zsidó birodalom teóriáját [lásd: kazárok].

Ha ránézek nagyapám fényképére, akkor ott egy 1848-as ifjú szabadságharcos áll. Semmi sem utal arra, hogy vallásos lett volna. Sem a frizúrája, sem az öltözéke. Sem Landauer Regina öltözéke: egy fényképen selyemruhában van, a copfjából egy nagy korona a fején, semmi fejkendő vagy ilyesmi nincs rajta.

Kohn Adolf nagyapámnak az édesapjáról is – akit úgy hívtak, hogy Jichak Meyer Kohn – őrzök egy német nyelvű iratot. Az irat engedélyt ad arra, hogy vasárnap délelőtt a Kecskeméti utcában a vásáron részt vegyen, egy akkora területen a földön, amekkorát a kibontott batyuja elfoglal. Asztalra nem teheti az áruját, s a városba be nem léphet. Az irat 1822-ből származik, és Pest város magisztrátusa adta ki [lásd: zsidók Pesten és Budán].

Apámnak volt egy mondása: a szegénység bűdös, fiam. Ő tudta, mert volt nagyon szegény. De van itt egy titok. A teljesen asszimilálódott, Kossuth-ruhás, csizmás Kohn Adolf meg a selyemruhás felesége, Landauer Regina valóban olyan szegények lettek volna? Miért adták a fiukat nyolc vagy tízéves korában üzletbe inasnak? Nem tudom. Nem tudom, hogy meddig élt Kohn Adolf és Landauer Regina, csak azt tudom a papámtól, hogy ő négy elemiit végzett, és locsolta az olajos padlót valakinek az üzletében. Így lett aztán kisinásból segéd, majd önálló textilkereskedő, aztán textil-nagykereskedő, akinek a Koronaherceg utcában volt üzlete. De mögötte csak négy elemi volt!

Az anyai nagyapámék Oravicabányán laktak [*Oravicabánya – nagyközség volt Krassó-Szörény vm.-ben, 1891-ben és 1910-ben 4100 német és román és magyar lakossal (járási szolgabírói hivatal, járásbíróóság és adóhivatal, m. kir. bányakapitányság, kir. körjegyzőség, pénzügyőrbiztoság).* Volt színháza és a 20. század elejétől községi fiúgimnáziuma, valamint polgári fiú- és lányiskolája is. Oravicabánya egyik központja volt a dél-magyarországi bányászatnak és az osztrák-magyar államvasút-társaság nagy uradalmának. Trianon után Romániához került, 1920-ban 3100 lakosa volt. – A szerk.]. Nagyapámat Karl Sittnernek hívták, és valakinek a szolgálatában állhatott ott mint

fővadászmeister, főerdész. Azt tudom, hogy nagyapámat – aki fiatalkorában részt vett Dél-Afrikában a búr háborúban – egy vadászaton agyonlőtték [*Búr háborúk – „az afrikai hegemoniára törekvő Nagy-Britanniának a búr köztársaságok (Transvaal, Orfanje Szabad Állam) ellen viselt hódító háborúi” 1880–81-ben, ill. 1899–1902-ben (Magyar Nagylexikon). A nagyapa, aki 1840 körül született, talán az első búr háborúban vett részt. – A szerk.]. A családi legendáriumban ez úgy szerepel, hogy volt egy ellensége, az lőtte agyon. Akkor a felesége, Pischl Mária – az egyetlen nagyszülőm, akit ismertem – egyedül maradt a gyerekekkel. Akkoriban volt egy Kneipp nevű egészségi kúra, ami azt jelentette, hogy a beteg – akinek nyilván ízületi fájdalmai voltak – hajnalban, amikor a fű még harmatos, mezítláb járkal a harmatos fűben [*Az egykor népszerű vízkúrarendszert, a Kneipp-kúrát (fürdők, borogatások, leöntések, nedves fűben járás stb., amely bizonyosfajta diétával és gyógyteákkal párosult) Sebastian Kneipp (1821–1897) bajorországi pap dolgozta ki. – A szerk.]. Nagymama egy panziót vagy mit nyitott – vagy az oravicai ház egy nagy ház volt, és ott adott ki szobákat, nem tudom pontosan –, mindenesetre vendégeket fogadott, és aztán ott a betegek Kneipp-kúrázhattak.**

Én Oravicabányán soha nem voltam, de a nagymamám nyaranta gyakran följött Pestre. Úgy emlékszem rá, hogy egy nagyon kedves öreg néni volt, olyan hetvenegynéhány éves lehetett akkoriban. A Sittnerek mind nagyon magasak voltak, ő is nagyon magas volt. Galambősz hajú, a fején egy kicsi konty, jóságos arc, földig érő fekete ruha picit fehér pöttyökkel és egy fehér gallér. Csak németül beszélt természetesen. Akkoriban mások voltak az öregasszonyok, mint ma. Ültek, horgoltak, nézelődtek, csendesen beszélgettek. Nem tudom, hogy ez fizikai állapot kérdése volt-e, vagy pedig egyszerűen így kellett viselkedni.

Emlékszem, hogy kislány vagyok még, a nagymamával ülünk nyáron, a Svábhegyen bérelt villánk, a Diána út 15/b. kertjében, és azt játsszuk, hogy utazunk. Eszerint mozgunk előre-hátra, és utánozzuk a vonat hangját: ssssssssss. Más emlékem nincs róla. Körülbelül nyolc-tíz, inkább tíz éves voltam, amikor a Vigadó téri lakásban ültünk az asztalnál, vacsoráztunk, amikor jött anyám bátyja, Feri bácsi, és azt mondta: „*Mutter is tot.*” Anyánk meghalt. És akkor leutaztak a nagymama temetésére, Oravicabányára.

Anyámnak a testvérei mind Budapesten laktak. Egy maradt Oravicabányán, a Karl, aki ott nősült meg, és ott lettek a gyerekei. Az unokahúgom – akit ugyanúgy hívtak, mint anyámat, Sittner Mária – tizenhat-tizenhét éves lehetett, amikor följött Pestre. Nálunk lakott, és tudom, hogy volt neki egy fiútestvére Oravicabányán, akit – azt hiszem – szintén Karlak hívtak, és tudom, hogy az a Karl a második világháború után Nyugat-Németországban élt [lásd: NDK – NSZK]. Évekkel ezelőtt egyszer kezembe vettem egy „Süddeutsche Zeitung”-ot – ez az NSZK-nak egy konzervatív lapja, ma is megvan –, és akkor ráesett a szemem, hogy a főszerkesztő egy Sittner. Lehet, hogy valami leszármazott. Karléknál, anyám testvérénél valószínűleg volt még egy fiú, mert azt tudom a mamámtól, hogy egy Sittner SS lett, és mint SS esett el a háborúban, valahol Németország területén.

Anyám egy másik testvére, Katharina nagyon hamar meghalt tüdőbajban, még Oravicabányán, olyan huszonéves lehetett, nem tudom pontosan. Franz, a bátyja otthon járt iskolába, aztán följött Pestre, és üvegcsiszolást, üvegművességet tanult. Ezt olyan sikeresen csinálta, hogy fölhozatta az öccsüket is, Gusztit, aki aztán ugyanazt tanulta. A harmincas évek elejére a két Sittneré volt Budapest két legelőkelőbb üveg- és porcelánüzlete. Az egyik a mostani Apáczai Csere utcában, a

másik pedig az Irányi utcában volt. A bátyok közben fölhozták Pestre anyámat is, aki még Oravicabányán az apácáknál elvégezte a négy elemít és a négy polgárit [lásd: polgári iskola].

Anyám mesélt arról, hogy milyen nagyon rossz volt a zárdában lenni, és hogy milyen gonoszak voltak az apácák. Nagyon sokat bántották, mert nemcsak szép volt, hanem szegény is. Tulajdonképpen azért járhatott oda polgáriba, hogy majd bent marad a zárdában. De volt egy apáca, aki kedves volt és jó, és az mondta neki azt, hogy menekülj innen, ne maradj itt! Ez segített neki abban, hogy aztán nem maradt a zárdában.

Amikor följött Pestre, a Kapás utcában lakott a Ferenc bátyjánál, aki akkorra már megnősült. Onnan járt a Belvárosba, ahol fűzőkészítést tanult. Miután megkapta a mesteri diplomáját, akkor szintén valahol a Belvárosban dolgozott, fűzőkészítő lányként. Mindig emlegetett is egy nevet, egy operaénekesnőt, azt hiszem, Hägenbeck Olgát, hogy annak is ő csinálta a fűzőjét.

Anyám nagyon szép volt. Nálam tíz centivel magasabb, barna, barna szemű, az a kimondott tirolai szép lány. És hihetetlenül kedves, derűs, aranyos, egy tündérke volt tulajdonképpen. Nagyon szép hangja volt, kedvesen dúdolt, és nagyon szépen nevetett. Apám előtt volt neki egy vőlegénye, mégpedig egy Straub Feri nevű hadnagy. A Fő utcában – a mostani Francia Intézettel szemben – van egy földszintes ház, aminek olyan szép kiugró ablaka van. Az volt a Straub Feri háza, és úgy volt, hogy a mama hozzámegye feleségül. Sajnos elmulasztottam érdeklődni anyámnál, és nem tudom, hogy ismerte meg ez a ragyogó szép nő a Kovács Manót, aki nála huszonegy évvel volt idősebb, akiért aztán otthagya a Straub Ferit, és akihez végül hozzámment. És nem érdekházasság volt! Anyám szerette az apámat! Ma már nem sírnak úgy az emberek, ahogy ő sírt akkor, amikor apám meghalt. Az szívből jött.

A szüleim 1912-ben házasodtak össze, és Anti bátyám 1914-ben született. Apámnak az előző házasságából – mert anyám a második házassága volt – volt két lánya. Nem tudom, hogy anyám miatt vált-e el, de elvált, elvette anyámat, és akkor született egy fia. Fiú! És másodiknak megint egy lány, én. A bátyám státusza a családban olyan volt, mintha legalábbis egy birodalom trónja várt volna rá. Ha a papám azt mondta, hogy „a fiam”, akkor ez csupa nagybetűvel hangzott el.

A bátyám négy évig maga volt trónörökös. De aztán jöttem én, és Anti tulajdonképpen soha nem tudta megbocsátani, hogy a világon vagyok. Valami miatt mindig féltékeny volt rám, valami miatt mindig agresszív volt velem. Rossz dolgom volt mellette, és időnként pofozott, vert. Anti volt a kedvenc, őt mindenki jobban szerette, és mint egy szem fiú, kivételezett helyzetben volt. Ő a szülőknek nagyon jó gyermeke volt – nem úgy, mint én –, és ő mindig benne élt a családban. Gyerekkorunkban például lányszoba volt, de fiúszoba nem, a bátyám vagy az ebédlőben, vagy az úriszobában egy díványon aludt, én meg külön voltam a gyönyörű lányszobámban a fräuleinnel, a Micivel.

A Vigadó téri nagy lakásban a sarki szoba volt az enyém. Amit most Apáczai Csere János utcának hívnak, az akkor Mária Valéria utca volt, és arra néztek az ablakok. A szüleim szentimentálisak voltak, és csináltak nekem egy fehér leányszobát. Az ablakon fehér tüllfüggöny, a falon valami virágos fantáziatapéta, szőnyeg, fehér bútorok faragott rózsákkal, és csipke meg tüll meg minden. Az ágyon egy kék fényes selymen csipketerítő meg egy rózsaszín selyempárna, kézzel festett rózsákkal. Az ágy mellett éjjeliszekrény, azon egy lámpa. A lámpa egy férfit és egy nőt ábrázolt rokokó ruhában, amint mentek lefelé egy lépcsőn. Ez a pár hihetetlenül megmozgatta a

fantáziámat, regényeket szőttem e köré a pár köré. És a szobában volt egy ajtó, ami nem vezetett sehova. Tulajdonképpen egy szekrény volt, ott tartottam a játékaimat. A szekrény aljában volt egy nagyobb rész, babaszobának berendezve. Kiskoromban a kedvenc játékom az volt, hogy kiraktam a babaszobából a bútorokat, és sikáltam. Bevittem a szobába valami edényt meg a sikálókefét, és sikáltam. De nem szerették, mert összevizeztem a szép padlót.

Olaszországból hoztak akkor nagyon divatos babákat, lencsibabának hívták, körülbelül ötven centis volt, szép ruhában, a feje filcből volt, és tündéri kis babaarc volt ráfestve [*Lencsibaba – eredetileg Olaszországból származó játékbaba, amelynek hulladékposztóból készült a teste, élénk színű posztóból volt a ruhája is, szeme nagy és kissé ferde vágású volt. A 20-as években jött divatba. A 'lencsi' szó egy torinói gyár latin jelmondata („Ludus est nobis constanter industria” /Nekünk a játék jelenti állandóan a munkát/) szókezdő betűinek összeolvasásából keletkezett. (Bélley Pál nyomán, Kíváncsiak Klubja (Válogatás a Rádió műsorából), Budapest: RTV-Minerva, 1978, Sajtó alá rendezte: Földes Gézáné és Bélley Pálné). – A szerk.]. De nem nagyon játszottam velük. Volt a szobámban egy babakocsi, nádból fonva, valami anyaggal kibélelve, és abban voltak a babáim. Ha egy gyerek most csak annyi ajándékot kapna karácsonyra, mint én kaptam, akkor nagyon szomorú lenne. Emlékszem a karácsonyfára, nagy karácsonyfa volt, és mondjuk, ott volt egy baba meg egy építőszekrény nekem. Slussz. Az, ami most van, hogy a dédunokáim már azt sem tudják, hova kapkodjanak, arról szó nem volt.*

Én egyébként nem szerettem ezeket a játékokat különösebben. A fantáziajátékokat szerettem. Azt szerettem, ha magamra kaphattam mindenfélét. Anyámnak volt egy rongyoszsákja, amiben a ruháktól a maradékokig minden volt: tüllök, csipkék, strucctollak meg mindenféle. Magamra szedtem ezeket, és királynősdit játszottam. És ha volt még valaki, aki az udvarhölgyem lehetett, na akkor szerettem igazán.

A lányszoba után a következő egy fantasztikusan nagy szoba volt, az ebédlő. Ezek a szobák majdnem termék voltak tulajdonképpen. Az ebédlő sarkában állt a zongora, a falon kék virágos tapéta, volt egy kis kredenc, vele szemben egy nagy kredenc, aztán a másik sarokban két bőrfotel egy állólámpával és egy másik nagy kredenc. Ebben a szobában volt a nagy ebédlőasztal is, ide hozta be a szobalány az ebédet.

Az ebédlő mellett volt az úriszoba. Ebben borzadályos faragott bútor volt, egy nagyon nagy könyvszekrény, ahol kariatidák tartották a fejükön a szekrény felső részét. Az egyik kariatida nő volt, a másik férfi, fantasztikus faszobrászi munkával készítve. A könyvszekrény tetejére végig mindenféle vigyorogó meg vicszorogó szörnypofák voltak faragva. Nem félttem tőlük, hanem neveket adtam nekik, meg történeteket találtam ki, hogy honnan jöttek, mit csináltak, és biztos büntetésben vannak, hogy itt kell nekik folyton vigyorogni meg vicszorogni. Ugyanilyen faragott fotelek, pad, asztal, állólámpa volt még ott, és egy bazi nagy íróasztal, faragott csatajelenetekkel. Az íróasztalt senki nem használta, csak presztízsdarab volt. Ez a kulturális dekoráció különösen apámnak volt nagyon fontos, de nekem is jó volt, mert az ember leült egy ilyen íróasztal homlokzata elé, nézte a csatajelenetet, és történeteket talált ki arról, hogy ott mi zajlik.

Az úriszobából nyílt a szüleim hálósobája, a hagyományos két ággal, éjjeliszekrénnel, két szekrénnel, igen ám, de minden bútor rózsavirág-faragványokkal volt díszítve. A hálósobából nyílt a fürdőszoba. Nagyon érdekes, hogy egy ilyen luxuslakásban élő családnak milyen volt a fürdőszobája. Kőpadlója volt, mint a konyhának, vaskád, mosdó, olajjal festett fehér fal. És slussz-

passz. Ja, és volt még egy kályha, ami olyan volt, mint egy vastag cső. Ebben a csőben volt a víz, be kellett fűteni, és a fűtéssel fölmelegítették azt a nem tudom, hány liter vizet, ami befért a tartályba. És egy olyan gazdag család is, mint mi, hetente csak egyszer fürdött, szombaton. Úgy emlékszem, hogy hétköznapokon csak derékig mosakodtunk a mosdóban vagy lavórban.

Az ebédlőből nyílt még az előszoba, onnan a konyha és egy kisebb szoba, ami apám irodája volt. Abban volt egy rolós szekrény iratoknak meg íróasztal, egy magas Remington írógéppel. A konyha az udvarra nézett, nagy volt, kőpadlós, fregolival, tűzhellyel. Ugyancsak az udvarra nézett a cselédszoba is, egy kis luk volt, amibe azt hiszem, hogy a Zsuzsa néni vaságyán meg valami kis szekrényen kívül más be se fért.

Egészen olyan tizenhárom-tizennégy éves koromig mi nagyon gazdagok voltunk. Volt szakácsnő meg szobalány, nevelőnő meg mindenféle. Azon a napon, mikor anyámék összeházasodtak délelőtt, délután már meg is jelent a Zsuzsa – nekünk, gyerekeknek Zsuzsa néni –, a szakácsnő, aki amolyan nagymamapótlék is volt.

Nagy forgalom volt nálunk, egyszer összeszámoltam, tizenhárom ember szolgált a Kovács családot. Volt például az Annus, Ponevács Anna, a házi varrónő. Ponevács Annának nem volt férje, de valamikor megesett, és volt egy fia, a Vili, akit Ponevács Anna házi varrásból taníttatott a Fasori gimnáziumban [lásd: Fasori Evangélikus Gimnázium], és aki később református lelkész lett. Kezdetektől minden holmimat Annus varrta. A mamának is, csak ő a legszebb holmijait valahol egy szalonban csináltatta. Átalakítás, belevés, kiengedés, ezt mind az Annus csinálta. Ott varrt nálunk, varrógépen, anyámnak volt egy Singer varrógépe. Én már rég elköltöztem otthonról, és az Annus még mindig megvolt. Általában jellemző volt a családomra, hogy az alkalmazottak, akik jöttek, azok maradtak is nálunk. A Zsuzsa néni, az Erzsébet néni, a vasalónő, a varrónő, mindenki hozzátartozott az élethez.

Aztán volt a sánta Mariska, aki sánta volt, nem ez volt a vezetékneve. Ő a fehérneműt foltozta. Nem dobtunk el semmit, hanem ha a lepedő vagy a paplan kezdett kikopni, akkor oda jött egy folt. Minden meg lett javítva, meg lett csinálva. És egy ilyen gazdag család, mint mi, a hét közepén és a hét végén váltott fehérneműt. Nem mindennap, mint ahogy most meg vagyunk szokva. Azt a harisnyát már nem ismerik, amiben mi jártunk, úgy hívták, hogy patentharisnya. Nagyon vastag, bordázott szövésű harisnya volt, harisnyakötővel. És ezeket a harisnyákat stoppolták. Ha kilukadt, akkor az meg lett stoppolva (*Vagyis sajátos öltésekkel, többszálú cérnával, ún. stoppolófonallal befoltozták a pamutból készült ún. flórharisnyán a lyukat. A szerk.*) A fehérnemű

finomabb vászonból volt, egy – úgy mondtuk, hogy leibchen – hátulgombolós felsőrésszel, amihez cérnagombokkal volt gombolva egy nadrág, amit, ha vécézni kellett, akkor hátul le lehetett gombolni. A fehérneműnek ki volt slingelve a széle, hullámvonalban. Semmi készen vett holmi nem volt, ezeket mind otthon csinálta az Annus.

Nekem volt egy nevelőnőm, a Mici, aki ott is aludt velem a szobámban egy kinyitható ágyon. Nem szerettem a Micit. Egyrészt azért, mert egy gyerek valahol tudja, hogy azért nincs a mamájával, mert van a Mici. Például emlékszem, hogy kanyarós vagyok, fekszem az ágyban, Mici van benn, és a mama, mielőtt elmegy színházba vagy valahova, beintetet nekem az ajtóból. Azonkívül Micit nem lehetett szeretni. Karintiából jött, negyven-ötven év közötti, golyvás nő volt, hótunalmas, és van egy borzasztó emlékem. Állok az ágyamban, hálóingben – az még olyan rácsos fehér faágy volt –, borzasztóan sírok, és a Mici súlyos szemrehányást tesz, hogy nem gratuláltam neki,

elfeledkeztem a születésnapjáról. Nagyon szidott, és én hihetetlenül igazságtalannak éreztem. Erre nagyon emlékszem. A szülők abban az időben verték a gyereket, de engem nem vertek, én teljesen át voltam engedve a Micinek. A kisasszonynak. Mindent csak a kisasszonnyal csinálhattam. Amikor apám tönkrement, Mici akkor ment el tőlünk, és az nekem nagy felszabadulás volt.

Anyámhoz minden reggel járt a Jokkel néni, a masszírozónő, és az ágyban megmasszírozta az egész testét. Aztán volt még a Marcinkáné, a Marcinka néni. Ő egy sváb asszony volt, aki minden szombaton hozta a túrót, a tejfölt, a házi tejtermékeket. Már nagyobbacska voltam, amikor anyám súlyosan beteg lett. Egy nőgyógyászati operáción esett át, és attól tartottak, hogy rák, mert rádiummal kezelték, és túlkezeltek. Az altestén égési sebek keletkeztek, amik elkezdtek terjedni. Emlékszem, egyszer anyám ül a balkonon, és sír. Én odamegyek hozzá, én is sírok, és valami hülyét mondok neki, hogy mindig reménykedni kell abban, hogy a dolgok jóra fordulnak. Valahol még büszke is vagyok magamra, hogy milyen okosságokat beszélek. Aztán apám elvitte Németországba, és Münchenben, a női klinikán meggyógyították. Illetve csak javult a helyzete. Egyszer, amikor a mama sírt, jött a Marcinkáné, és anyám elmondta Marcinkánénak, hogy mi van. Akkor a Marcinkáné elment, majd hamarosan visszajött, szárított dió- és papsajtleveleket hozott, és a szép sváb nyelvén elmondta, hogy ebből tessék egy főzetet főzni, abba üljön a mama minden nap kétszer, és úgy vegyen fürdőt. Anyám fél éven belül meggyógyult, eltűntek a sebei.

Bogen Erna néni, a fodrász, ha jól emlékszem, minden pénteken jött anyámhoz. Megmosta anyám haját, levágta, ha kellett, és ondolálta. Voltak az ondoláló vasak, azokat megmelegítették egy lángon, és gyors mozdulatokkal hullámokat sütöttek velük a hajba.

Aztán a bátyámnak volt még házitanítója, a Goldstein bácsi, aztán volt a Thallóczy Erzsi néni, aki franciát jött tanítani, aztán volt a másik Erzsi néni, aki engem zongorára tanított, és volt szobalány is. Zsuzsa néni és a szobalány nálunk lakott, de ebben a pazar lakásban a szobalánynak már nem volt sehol sem helye. A nagy konyhában volt egy összezsugorított vaság, és a mindenkori szobalány ott aludt a konyhában.

A nap úgy kezdődött, hogy Zsuzsa néni bejött, és leültek anyámmal, hogy mit főzzünk ma. Megbeszélték, hogy mit főzzenek, amiben nagy szerepet játszott, hogy mit szeret az *úr*. Ez az *úr* az apám volt. Aztán Zsuzsa néni főzött, anyám pedig a jó módú pesti polgárasszonyok életét élte. Otthon volt, barátnőikkel találkozott, őszi-tavaszi nagytakarításokkor a takarítónőt, a takarítást vezényelte, de ő maga nem csinált semmit.

Minden délben apám hazajött ebédelni. Délelőtt az üzletben volt, ebédre hazajött, ebéd után lefeküdt egy rövid alvásra, aztán lement. A Vigadó téren volt a Pilseni étterem – ahova a balkonunkról leköptem – és egy kávéház, a Hangli. A Hangli egy kerek faépület volt, nagy kertrésszel. Télen csak az épületben lehetett kávézni, de nyáron abban a nagy kertben, ami gyönyörű volt, és a Dunára és a korzóra nézett. A Duna-partot, a Petőfi-szobor tájékán, azt az egészet akkor korzónak nevezték. Kávéházak voltak, szállodák, és székek voltak a korzó hosszában. Ezek a székek egy cégé voltak, úgy is hívták, hogy „Buchwald-székek” [*Buchwald Sándor műhelyében készült, vasvázás székek. A 19. század végén kezdték gyártani őket (az 1900-as párizsi világkiállításon aranyérmet is nyert velük a Buchwald-műhely). „Méltányolandó a látványuk: a korabeli hajlított bútorokhoz hasonlóan az érett biedermeiernek ... – egyszerre organikus és funkcionális – világa jellemzi őket”* (www.epiteszethonapja.hu/index.php?pa). – A szerk.], és emlékszem, hogy jöttek a „Buchwald-nénik”, akiknek húsz fillért kellett fizetni egy

helyért. Délután ott ültek az emberek, vagy beszélgettek a kávéházakban, a fiatalok pedig sétáltak a korzón. Ez egy programpont volt akkoriban.

Ebéd után apám, esetleg anyámmal lement a Hangliba, és ismerősökkel találkozott a kávéházban. A Horthy-korszakban a társadalomban volt egy ki nem mondott szabályrendszer. Például megvolt az, hogy Pesten ki melyik kávéházba jár. A Szabadság téri Szabadság kávéházba jártak zsidók, de például a Belvárosi kávéházba már nem. Ugyanez a szabályrendszer megvolt a sajtóban is. Az apámékhöz járt a „Pesti Napló”, egy reggeli lap [lásd: Az EST-konzern lapjai], kimondottan liberális és a zsidók által favorizált újság, és megvették még az „Esti Kurír”-t, ami szintén zsidó újság volt [„Esti Kurír” – délután megjelenő liberális napilap volt, amelyet 1923-ban indított Rassay Károly mint főszerkesztő és Boros László mint szerkesztő. Rassay Károly nevéhez fűződik a Független Kisgazda, Földműves és Polgári Párt (1921), majd a Nemzeti Szabadelvű Párt (1928, 1935-től Polgári Szabadságpárt a neve) megalapítása. – A szerk.]. Vacsora után volt egy olyan rituálé, hogy a szüleim eljátszottak egy sakkpartit, majd anyám fölolvastott apámnak az „Esti Kurír”-ból. A fülemben van, amikor a parlamenti tudósítást olvassa, hogy „Antiszemita kijelentések a Házban, nagy helyeslés a jobboldalon”. A Rassay-pártról szóló hírek körül – azt hiszem, úgy hívták, hogy Szabadelvű Párt – megálltak [lásd: Rassay Károly], hogy jaj de okos, és „taps a baloldalon”, ennek úgy örültek, de politizálás egyébként nem volt a családban.

Fantasztikusak voltak azok a kimondatlan törvények. A keresztény középosztály lapja a „Magyarország” [lásd: Az EST-konzern lapjai] meg az „Új Nemzedék” volt, a zsidó polgárság lapja a „Pesti Napló” és az „Esti Kurír”. Ez összetéveszthetetlen volt. Az teljesen ki volt zárva, hogy anyám testvére, a Sittner Ferenc nagybátyám véletlenül az „Esti Kurír”-t olvasta volna. Olyan nincs! Mint ahogy a papám se olvasta volna az „Új Nemzedék”-et.

A szüleim baráti köre csak zsidókból állt, de mind asszimilálódott zsidók voltak. A Thonet-udvar lakói is, akikkel mi összejártunk. Furcsa világ volt. Nem tudom már, hogy hívták a házmester bácsit és annak a feleségét – a nagydarab, kövér lányuk viszont Mariska volt –, és a két család borzasztó jóban volt egymással. Hogy hogy vagytok, egészség, betegség, hogy teszed el a baracklekvárt stb., ilyen volt a kapcsolat a házmester néni és a mama között. A házmester bácsi, ha valami elromlott, följött, megjavította, azután leült, beszélgettek, szóval olyan patriarchális viszony volt.

A lakók között voltak a Freundék. A Freund bácsi valamelyik banknak az egyik igazgatója, a felesége egy bécsi nő volt, és volt egy fiuk, a Frédi, aki ugyanakkor született, mint a bátyám. Frédi a Fasori Evangélikus Gimnáziumba járt, kitűnő tanuló volt, kitűnően gordonkázott, kitűnően tudott németül, franciául tanult, szóval az úri fiút róla lehetett volna mintázni. Úgy is volt öltözve mindig. A bátyámnak, Antinak és Frédinek volt egy játéka. Amikor körülbelül nyolc-tíz évesek lehettek, akkor kezdődött, és tartott tizennégy-tizenöt éves korukig. Frédinek is és Antinak is voltak ólomkatonái. Minden szombat délután Frédi megjelent nálunk, ebéd után kettőkor, háromkor, az ebédlőasztalt kihúzták, és elkezdődött a csata. Ez folyt úgy délután hatig, hétig, akkor ki-kicsomagolta a hadseregét, és Frédi ment haza. Anti csapatának a vezére Vitéz Kovácsy Antal volt, ipszilonnal természetesen, Frédi csapatának pedig Don Antonio del Guzmao, de lehet, hogy Claudio, ez nem biztos. Szinte egész héten készültek arra, hogy milyen terv szerint fogják bekeríteni meg megsemmisíteni a másikat. És tudom, hogy Frédi erről a játékról naplót is vezetett. Szegény Frédi, olyan tizenhárom éves lehetett, amikor elesett, és eltörte a karját. Nem tudták könyökben rendesen összepasszítani, úgyhogy nyomorék maradt a karja, aminek következtében

viszont deformálódott a gerince, és szegényből púpos öregember lett. Haláláig kapcsolatban voltunk egymással.

Aztán voltak a Friedék, akik egy emeleten laktak velünk. A Fried bácsi, a felesége meg nem tudom, melyiknek, a férfinak vagy a nőnek az anyja. Azt tudom, hogy a néni mindig szürke nagykendőben járt, és valami betegsége lehetett, mert a kezén az ujjak csak az első ízületig voltak meg. Friedék gyakran átjöttek, és Fried bácsi nagyon jól zongorázott. Korabeli slágereket, jó hangosan, úgyhogy én olyankor sose tudtam aludni, de nem is bántam. És amikor már többféle bort és pezsgőt megittak, akkor magyarosan mulattak. A zsidóék. Magyar nótákat énekeltek, hogy „Akácós út” meg mindenféle, és a Fried bácsi meg zongorázott. Még francia sanzonokat is játszott.

Minden barát zsidó volt, egy házaspár volt csak, a Matyi néni és a Rezső bácsi, ahol is a Matyi néni zsidó asszony volt, a Rezső bácsi viszont a negyedik kerület rendőrfőkapitánya. Abszolút keresztény. Na de Rezső bácsi nagyon jól érezhette magát nálunk, mert úgy énekelhette a magyar nótákat, ahogy neki tetszik, Fried bácsi meg kísérté.

A szüleim nem voltak intellektuelek, de apám nagyon okos volt! Elképesztő, hogy az az ember hogyan tudott viselkedni, hogyan tudott beszélni! Kiválóan beszélt németül, irodalmi németet, fogalmam sincs, hogy hol tanulta meg. Otthon lazán használt a magyar nyelvbe keverve jiddis szavakat, mint pónem [*arc, arc kifejezés*] meg gepóre [*gepóre (jiddis; nyugati jiddisben: kapóre; eredete: héber: 'kappará', engesztelő áldozat (lásd: kápóresz); „a jiddis népnyelvben a [kápóresz] szokás neve ... szinte szólásmondássá lett. Olykor még átokként is használják: a gepóre zol er záj (= engesztelő áldozat legyen, magyarul szólva: haljon meg helyettem), vagy di gepóre zol im trefn (= az engesztelő áldozat találja meg őt), vagyis haljon meg Raj Tamás szófejtése (www.interdnet.hu/zsido/UJLET/archiv/u971908.html - 6k). – A szerk.*], de társaságban soha. És ennek a négy elemi végzett embernek az írása teljesen kiírt írás volt, nagyon elvétele lehetett egy-egy helyesírási hibát találni mind a magyar, mind a német nyelvben.

Ha lefényképezte magát, akkor – ha lehet – könyv volt a kezében. Az apám nagyon szerette megörökíttetni magát és a család tagjait. Az unokahúgomnál van két festmény, az egyik a mama van, a másik a papa. Papa az ebédlőben, mama az úrizzobában, és mind a kettő úgy van lefestve, hogy olvas. A képeket Prohászka bácsi, egy tizedrangú festő festette, akit a papám olykor elhívott, hogy fesse le a családot. A bátyámék lakásában van két óriási portré is, ugyancsak Prohászka bácsi mázsolmánya, a mamám keze a mellén, rajta a briliáns gyűrű meg a *collier* meg minden. Rémes. Hihetetlen sok fénykép is van róluk. Séta közben, otthon, itt és ott, mindenütt. Papámnak volt az a vágya, hogy ragadjuk meg a pillanatot. És azt hiszem, nagyon büszke is volt arra, amit elért.

A szüleim jártak operába, és van egy emlékem, hogy apám nagyon szerette Halévy „A zsidónő” című operáját, volt is egy ilyen nagylemezünk. Nekünk minden technikai újdonság azonnal megvolt. Volt gramofonunk, és amikor megjelent a telefonhírmondó – még a Vigadó téri lakásban laktunk –, rögtön felszereltették. Rögtön lett rádiónk is, amikor megjelent [*Európában a rendszeres rádióadások 1923-ban indultak. Ugyanakkor kezdődött el a vevőkészülékek fejlődése. Az első kristálydetektoros rádiók fejhallgatóval voltak hallgathatók. A külső hangszórós készülékek 1925-ben, a hálózati táplálású rádiók 1926-ban jelentek meg. Lásd még: rádiózás. – A szerk.*], de az nem volt már olyan nyomtatékos és nagy dolog, mint a telefonhírmondó. A telefonhírmondó tulajdonképpen a rádió őse volt. A falra egy kis fa négyszöget szereltek, azon volt két fülhallgató,

és a napnak egy bizonyos órájában volt műsor. Akkor az ember föltette a fülhallgatót, és hallgatta a zenét vagy a szavalatokat. Emlékszem, olyan tíz éves lehettem, egyedül voltam szilveszterkor, és hallgattam a telefonhírmondót. Éjfélkor a Himnuszt játszották, és én tök egyedül abban a nagyon nagy lakásban, fölálltam, és úgy hallgattam a Himnuszt. Ez jellemző adalék a neveltetésemhez.

Prohászka bácsi rólam is készített egy festményt, amin az ebédlőnkben zongorázom. Anyám nem tudott zongorázni, de egy zongora az úgy illett abba a nagy lakásba, meg kellett azért is, hogy a gyerekek megtanulják. Hozzám járt is zongoratanár, de a bátyám ebből nem kért. Nekem igen kiváló hallásom van, és a zene az egész életemet végigkísérte, csak éppen a tanárnő, akit a fene tudja, honnan szereztek, egy hótbuta nő volt. A kislánynak, mármint nekem az udvarlóiról mesélt, meg arról, hogy kapott egy levelet, ami úgy volt címezve, hogy lhászocska Erzsébetecske kisasszonyocskának. Csúnya volt, nem is fiatal már, harminc-negyven között, és a zongoraóra elment ilyen hülyeségekkel. Aztán abbamaradt. Borzasztóan sajnálom azóta is, nagyon sajnálom.

Akkoriban megvolt annak a protokollja, hogy egy polgári család gyerekének mit kell tudni. Nagyjégre kell járni korcsolyázni, zongorázni kell tanulni, kisasszony kell hogy legyen, akivel délutánonként lejár a korzóra sétálni, és franciául kell tanulni. Még az első lakásunkban, az udvariban volt egy borzasztó régi divatú kanapé. Magas volt a háta, plüss, és plüss ülőkéje volt. Azon a kanapén kezdtünk el a bátyámmal franciául tanulni. Én még nem jártam iskolába, vagy első elemibe járhattam, és jött a Thallóczy Erzsébet néni franciaórát adni. A terv az volt, hogy a bátyám és én egyszerre tanulunk, de én még abszolút éretlen voltam az ilyen szellemi munkára. Előtte van, hogy ülök ezen a kanapén, már nagyon unom, egyszerre csak égnek emelem a lábaimat, és a magam részéről be is fejeztem a franciaórát. Ettől kezdve aztán nekem abbamaradt a franciatanulás, és csak egy vagy két év múlva folytattam, ugyancsak Thallóczy Erzsébet néninél, de már nem a bátyámmal, hanem külön.

A családuknak a vallásosságtól meg a rítusoktól nagyon messze állt. Péntekenként sem gyújtottunk gyertyát [lásd: péntek esti gyertyagyújtás], és csak a nagyünnepeket tartottuk meg, de azokat is nagyon lazán. Azt tudom, hogy olyankor nagyon jó kaja volt. Noha papírforma szerint anyám is zsidó volt, az ünnepek lebonyolításában soha nem vett igazán részt. Nem gyújtotta meg a hanukagyertyákat, és ő nem tudta elmondani az imát a hanukagyertya fölött sem [*Elsősorban a férfi dolga meggyújtani a gyertyát*. Lásd: Hanuka. – A szerk.]. Én gyújtottam meg talán? A papám gyújtotta meg? Nem emlékszem. A lényeg az, hogy a végén égtek a hanukagyertyák, és énekeltünk. Nem jut eszembe, hogy mit, de akkoriban mindenfélét tudtam. Egy büdös szót se értettem a héber dalokból, de nótáztam. A karácsonyi nótákat meg németül, magyarul énekeltem. Apám kívülről mondta az imákat héberül, bár nem tudott héberül. Lehet, hogy ezek az imák még a gyerekkorából maradtak benne. Nem tudom, melyik az az ünnep, amikor a legfiatalabb mondja, hogy miben különbözik ez az este, má nistáná ha lájlá háze mi kol háléélot... Ezt én mondtam, de nem tudom, hogy melyik ünnepen [lásd: szédereste; Hágádá].

Van egy olyan emlékem is, hogy apám húsvétkor [Pészah] imádkozott. Látom magam előtt, áll az ablaknál, én is mellette, a bátyám énmellettem, és mond egy imát. Borzasztóan resteltem, de én már nem tudom azt az imát. Meg volt, amikor a férfiak kakast, a nők tyúkot pörgetnek a fejük fölött és a bűneiket rátestálják az állatokra [lásd: kápóresz]. Kisgyerek voltam, amikorból ez az emlékem van, és az volt számomra a furcsa, hogy a bűnöket ráimádkoztuk a baromfira, amit aztán odaadtunk az Erzsébet néninek, a mosónőnek.

És bár nem voltunk vallásosak, a bátyám azért körül volt metélve [lásd: körülmetélés]. És a bátyám bár micvójára is emlékszem, mert egy ilyet persze megtartottak. A Vigadó téri lakásban volt, ménkű sok vendéggel, és nekem az Annus egy gyönyörűséges ruhát varrt, rózsaszín, valódi selyem krepdesinből, csipkegallérral, a szoknyán pici hímzett nefelejcskekkel. És a hajam lokniban. Arra nem emlékszem, hogy milyen ajándékokat kapott a bátyám, csak arra, hogy nagyon nagy ünnepség volt, büféasztal és rengeteg vendég. És valahol bántott, hogy ez egy lánynak nem dukál.

Ahogy a kávéházak meg az újságok esetében, úgy a nyaralásban is pontosan megvolt annak a kimondatlan szabálya, hogy egy zsidó család hol nyaral. Akkoriban sok család nyaralt a Balaton mellett, teljes háztartással, és hét végén jött a bikavonat – így hívták akkor –, ami hozta a férjeket, akik hét közben a városban dolgoztak. A zsidók a Balatonnál főleg Siófokon nyaraltak, a keresztény gazdagok Földváron, az állami alkalmazottak pedig a kisebb nyaralóhelyeken. Ezt semmiféle törvény nem szabályozta, szabályozódott magától. Én már elemista voltam, amikor a bátyám a Markó utcai Berzsenyi Dániel Gimnáziumba járt, és az osztályfőnöke a Szentgyörgyi tanár úr volt. Akkoriban karácsonykor meg év végén a szülők megajándékozták a tanárokat. Mivel az apám textilkereskedő volt, föltételezem, hogy a Szentgyörgyi bácsi öltönye, a Margit néni kosztümje és az Éva lányuk kabátja az apám üzletéből volt.

Nem tudom, hogy lett abból egy nagy barátság, de anyám és Margit néni jóban lettek. A Szentgyörgyiék is bejáratosak voltak Kovácsékhoz, meg mi is meg voltunk híva hozzájuk, a Halász utca 2-be. A kislányuk, Éva két évvel volt fiatalabb nálam, és kialakult, hogy Éva minden vasárnap délután átjött játszani, én pedig minden nyáron két hetet, három hetet náluk nyaraltam Balatonmáriafürdőn, ahol kibéreltek egy villát. A gimnáziumi tanár Szentgyörgyi bácsi megengedhette azt, hogy egy villát béreljen egész nyárra, mert a gimnáziumi tanárokat akkor jól fizették.

Margit néni, Éva mamája soha nem mulasztotta el, hogy figyelmeztessen engem: „Gréti, tudod, hogy itt, Márián a papádat nem Manónak hívják, hanem Sándornak!” Margit néni nem vállalta azt, hogy ő egy olyan kislányt fogad vendégül, akinek bármi köze van a zsidósághoz.

Úgy tizennégy éves koromig nyaralgattam náluk rendszeresen, aztán abbahagytam. De ez nekem azért volt jó, mert ott betekinthessem a nem zsidó magyar középosztály magánéletébe. Hihetetlen volt az az élet, hihetetlen. A harmincas években ott még az a dzsentrí élet folyt, amit Mikszáth meg Móricz megírt. Európa már nagyon feszült volt, Hitler Németországban, minden gondolkodó ember tudta, hogy mifelé megy Európa, és ők meg élték azt a mikszáthos, nosztyferis életet. Éjjeli zenés szerelmi vallomások, nagy ivászatok, csárdás, a cigány homlokára ragasztva az öt- vagy tízpengős, és a cigány megy a családokhoz, és ott húzza a talpalávalót. Az urak és a hölgyek pont úgy viselkedtek, mint ahogy azt később megtaláltam az irodalomban. Amikor olvastam erről, akkor hihetetlenül ismerős volt, mert én ezt már láttam.

Este a pesti vonathoz kimentek a fiatalok az állomásra, az volt a korzó, ott találkoztak egymással, és megbeszélték, hogy ki mit csinált aznap. Fantasztikus volt. Nagyobb koromban én is „aksokkal”, tisztí akadémiásokkal sétáltam az állomáson. Szentgyörgyiék igazán nem voltak nagyon vallásosak, de Balatonmárián nem menni a vasárnapi misére, az fölért volna egy lázadással. Azt nem lehetett. Tehát mentünk a vasárnapi misére, és olyannyira megfogott a misének a hangulata, a tömjén meg minden, hogy volt egy olyan fél évem, amikor úgy gondoltam, elmegyek apácának. De ez csak fél évig tartott, aztán elmúlt.

A legtiszteltebb család Balatonmárián a Schnetzer család volt. A Schnetzer papa csendőrezredes volt, és akkoriban egy csendőrezredes rögtön a jóisten után következett. A lánya, Ili idősebb volt, mint én, csinos lány volt, nagyon jó alakú. És megoszlottak az ifjú emberek, hogy a Schnetzer Ili táborába tartoznak, vagy nekem adnak éjjeli zenét. Schnetzer Ili lovagolt is, valódi dzsentri lány volt, és azt hiszem, irigyeltem, hogy lovagol.

Roppant érdekes volt, amikor nekem adtak éjjeli zenét. Az ember alszik, a redőny lehúzva, az ablak nyitva, és egyszer csak arra ébred, hogy „Csak egy kislány van a világon”, ahogy ez a blőd magyar filmekben látható volt. Odamegy az ablakhoz, és látja, hogy ott áll a Hajdú Dezső, mögötte a cigányzenekar, Hajdú Dezső halkán dúdol, a cigányzenekar meg játszik. Az ember meggyújtotta a gyertyát, ahogy az elő van írva, a zenészek még játszottak egy szépet, és aztán elmentek. Hajdú Dezső – aki katonatiszt volt, huszonnégy-huszonöt éves, én meg tizenhárom-tizennégy – azt mondta, hogy ő vár éveket is, de csak én lehetek a felesége.

Volt Balatonmárián egy vendéglő, úgy hívták, hogy Pesti vendéglő. Ott folytak a szépségversenyek meg a táncversenyek. Egyszer felnőt看 fejfel arra autóztunk Tamással, a férjemmel, és mondtam neki, hogy ugyan álljunk már meg, nézzük meg. Ami nekem gyerekfejjel olyan nagynak tűnt, nagy hársfákkal, az felnőttként egy kis vacak hely volt.

Anyámék gyakran jártak kettesben Abbáziába, Ausztriába, Baden-Badenbe [*Abbázia a 20. század első évtizedére a Monarchia második legnagyobb tengeri üdülőhelye lett, az Isztriai-félszigeten. 1918-ban Olaszországhoz került, 1943-ban a Független Horvát Állam, 1945-ben Jugoszlávia része lett, ma Horvátországban van (Opatija). A németországi Baden-Württemberg tartományban lévő Baden-Baden szintén egyike volt a leglátogatottabb fürdőhelyeknek. – A szerk.*]. Aztán olyan tíz-tizenkét éves koromban együtt voltunk a Tátrában, Ružbachyn [*A szlovákiai Vyšné Ružbachy (Felsőzúgó) melletti Ruzsbachfürdő népszerű klimatikus fürdőhely volt. – A szerk.*]. Ezen a helyen többször is voltunk, legalább háromszor. Vonattal mentünk oda, és ezen a tátrai üdülőhelyen – egy Zapotoczky nevű lengyel grófé volt cakk-pakk az egész – osztrák stílusban épült, fagerendás házak voltak [*Vyšné Ružbachy 1882-ben (akkor még Felső-Rusbach volt a későbbi Felsőzúgó magyar neve) lett a Zamojsky lengyel grófi család birtoka, ők építették ki a fürdőt. A második világháborúig birtokolták a községet. – A szerk.*]. Karolina villa, Mária villa meg hasonlók. Nagy villák sok szobával, amiket ki lehetett venni. Az egyik ilyen villában laktunk.

Itt is jellemző volt az, ami a magyarországi üdülőhelyekre. Egy üdülőn belül a keresztény és a zsidó családok teljesen elkülönültek egymástól. Volt ott egy leány – aki különben Pesten lakott, a Rózsadombon – egy nagyon keresztény családdal, és csak akkor mert hozzám jönni beszélgetni, sétálni, ha a mamája nem látta. De én ezt, majdnem azt mondhatnám, hogy természetesnek vettem.

Jó volt a Tátrában, gyönyörű volt a táj, és emlékszem, hogy a szlovák erdők – vagyis akkor nem szlovákot mondtunk, hanem tótot – tele voltak számócéval, és az ottani kislányok álltak délben az ebédlő bejárata előtt, és egy pohárnyi számócát egy koronáért adtak. Mindig vettünk, mert nagyon finom volt. Volt ott egy agglegény – szudétanémet, gondolom, mert cseh állampolgár volt, de németül beszélt –, egy tanár, Ocsai bácsinak hívtuk. Ő kirándulásokat szervezett, és így mentünk tutajozni a Vágra meg Késmárkra, megnézni a Thököly várat, meg tábortüzet csináltunk az erdőben, és szalonnát sütöttünk. Volt ott egy szudétanémet fiú is, Karl Halevitz von Ružalowsky, aki egyszer vacsora után fölkért engem táncolni. Hát ilyen még nem esett meg velem. Legott

beleszerettem a Karlba, és borzasztó volt, hogy a mamám integetett, hogy táncoljunk arrafelé. Arrafelé táncoltunk – én valami szoknyában voltam és blúzban –, és a mamám fölemelte a szoknyámat, és lehúzta a blúzomat, mert tánc közben kicsúszott a szoknyából! Ez valami iszonyú volt, borzasztó megalázó. Aztán volt egyszer egy nagy esemény. Egyik éjjel arra ébredtünk, hogy ég az étterem. Jöttek a környékről a lovak vontatta tűzoltókocsik önkéntes tűzoltókkal, és nagy slaugokkal oltották a tüzet, de reggelre nem maradt az étteremből semmi.

Tudtam róla, téma volt, hogy ez magyar terület volt, hogy Trianon, és hogy ez milyen borzasztó. Ugyanis jöttek az üdülőbe magyar családok is, akik ott éltek. Emlékszem egy Kemény nevezetű családra, magyarok voltak, csak oda csatolódtak. A lányuk, Kemény Ili nagyon tetszett a bátyámnak.

Az üdülőhelynek volt egy strandja, szép nagy medencével, koedukált volt, férfiak, nők együtt fürödtek. Azt nem tudom, hogy hol és mikor tanultam meg úszni, de emlékszem, hogy azon a strandon sokat úsztam. Anyám nem tudott úszni. Ez akkor gyakori volt, hogy a mamák nem tudtak úszni, de a papák se. Emlékszem, a mamám fürdőruhája klottból volt, tehát nem trikó vagy ilyesmi, hanem klott anyagból szabott, és az ő fürdőzésük abból állt, hogy például a Balatonnál bementek az alacsony vízbe, aztán beleültek, és ott beszélgettek, traccsoltak a vízben.

Mikor még egész kicsi voltam, a családuink Balatonbogláron nyaralt, aztán később már a Svábhegyen, ahol a szüleim egész nyárra kibéreltek egy villát. Fogták a háztartást, felvonultak a Svábhegyre, és az élet ugyanúgy folyt tovább, mint a városban. Zsuzsa néni főzött, a kisasszony vigyázott rám, a szobalány takarított, szóval minden ment tovább, csak a villában. A svábhegyi villának, a Diána út 15/b-nek volt egy óriási nagy terasza, ami a Tündér utcára nézett. Ott vasárnaponként mindig nagy vendégség volt. Az egyik vasárnap jött ebédre a mamám keresztény rokonsága, a másik vasárnap pedig jött a zsidó család: apám lányai és testvérei, az Ilona néni, a Dezső bácsi meg a Giza néni a Kazinczy utcából. Két különböző világ. Zsuzsa néni mindig csodálatos réteseket sütött, ezeknek is meg azoknak is. És nekem az a hihetetlen szerencsém adódott, hogy mind a két világot megismertem. De semmiféle érzelmi kötöttségem nem volt se ide, se oda.

A „katolikus vasárnapokon” ott volt a Svábhegyen anyám bátyja, Sittner Franz, vagyis a Feri bácsi, a felesége, Fáni néni, Ottokár bácsi, aki nekem másodnagybátyám volt és pápai prelátus [A *prelátusok különböző funkciókat ellátó főpapok a római katolikus egyházban. A pápai prelátusok „a pápai hatóságoknál alkalmazott s rangban a bíbornok után álló egyházi személyek” (Révai Nagylexikon), de a cím kitüntetésként is adományozható. – A szerk.] meg a többiek. Feri bácsi, a legnagyobb pesti üveg- és porcelánkereskedő nagyon méltóságteljes ember volt. Fönnhordta az orrát. És a Baross Szövetségnek, a keresztény kereskedők egyesületének volt az elnöke. A Baross Szövetség elnökének lenni azt jelentette, hogy antiszemita, jobboldali meg minden. Guszti, a másik testvér ugyanolyan volt, mint a bátyja, és mind a kettő nagyon gazdag volt, és nagyon gyakran voltak nálunk vendégségben.*

Amikor még a Thonet-udvarnak az udvari lakásában laktunk – én olyan öt éves voltam –, akkor a Feri bácsiék is ugyanabban a házban laktak. Ugyancsak udvari lakásban, egy emelettel följebb. Emlékszem, hogy anyám kétségbeesésére a második emeletről kiabáltam föl Feri bácsi feleségének, hogy „Fáni néni, nálunk annyi poloska van!”. Tudniillik akkoriban a poloska a háziasszonyok állandó réme volt. Egy jelen lévő borzalom. A poloskairtas tavasszal és ősszel

mindig napirenden volt, és akkor fölfordult a lakás. Jöttek a poloskairtók, benzinnel vagy mivel lelocsolták a bútorokat, és aztán lánggal gyorsan végigmentek rajtuk, hogy a poloskák elpusztuljanak. Aztán már a második világháború után volt a ciánozás. Az se volt egy öröm, de az legalább nem járt ilyen veszedelemmel, és tulajdonképpen a ciánozás pusztította ki a poloskákat. Csótány is volt, mi úgy mondtuk, svábbogár. Az a konyha, spejz, vécé és fürdőszoba tájékán, a poloska pedig az ágyakban, a díványokban. Ha az ember fölkel reggel, és az ágyneműn látott egy elkent vércsíkot, az azt jelentette, hogy megint itt van a poloska, megint lehet kezdeni az irtást. Irtás után egy darabig nem volt, aztán kezdődött újból az egész előlről.

Feri bácsiék később egy nagyon szép házban laktak az Irányi utcában, ott volt az üzletük is, egy nagyon tágas és szép helyiség. Nekik nem volt gyerekük, ellenben volt egy keresztlányuk, a Franci – akinek a családja Budakalászon élt –, és amikor a Fáni néni meghalt, akkor a Feri bácsi elvette feleségül a keresztlányát. Guszti pedig Romániából hozott magának feleséget, a Marinát, és volt két lányuk, Mária és Franciska. Mária tüdőbajban halt meg, amikor én már gimnazista voltam, a Franciska pedig a második világháború után egy Esterházy gróffal Amerikába ment, annak lett a felesége. A lányokkal barátkoztam, és nem túl gyakran, de volt úgy, hogy ők voltak nálam, és volt, hogy én mentem hozzájuk. És vasárnaponta ők is jöttek hozzánk.

A „zsidó vasárnapokon” apám rokonai jöttek ebédre. Apám nővére, Ilona néni – két-három éves distancia lehetett közöttük – nagyon savanyú nő volt. Én anyámmal németül beszéltem – anyámnak az igazi nyelve német volt –, és az Ilona nénit úgy hívtam, hogy Trauerweide, ami azt jelenti, hogy szomorúfűz. Nem szerettem őt. Dezső bácsi, a férje víg kedélyű, kedves bácsi volt, aki imádott enni, élvezte ezeket a vasárnapi ebédeket, és versenyt ettek, hogy ki tud többet enni a Zsuzsa néni réteséből. De az Ilona néniben volt valami méltóságteljeség – már ahogy gyerekszemmel láttam őt. Magas volt, sovány, kontyos, sötétszőke, horgas orrú, kék szemű, mindig sötét ruhákban járt, és azon a magas, sovány testen csak úgy lógott a ruha. És volt egy olyan családi pletyka, hogy kibírhatatlan a cselédeivel. Hogy takarítás után megy, és megnézi az ujjával, vajon nem maradt-e por a bútoron. Ilona néniéknek nem volt gyerekük, a Kazinczy utcában laktak, és Dezső bácsi valamiféle kereskedő volt, de nem emlékszem, hogy micsoda. Mintha a Kazinczy utcában lett volna az üzlete is, de lehet, hogy ez tévedés.

Volt apámnak még egy nővére, a Giza néni, és úgy tudom, hogy a Giza néni csak féltestvér volt. Talán a nagyapánknak két házassága volt? Nem tudom. Giza néni volt a legidősebb, őt már egy nagyon öreg néninek ismertem meg. Én gyomorszájszűkülettel születtem, nagyon beteg voltam, és a szüleim orvosa, a Feldmann doktor bácsi azt mondta az anyámnak, hogy nem fogom megélni az egyéves születésnapomat. Ugyanakkor anyám spanyolnáthában betegedett meg, úgyhogy engem odaadtak a Giza nénihez. Elég szomorkás csecsemő lehettem, egyrészt nagyon gyengécske, és nem is lehetett normálisan etetni, mesterségesen etettek, másrészt a mamámtól is el voltam választva. De hogy ez meddig tartott, azt nem tudom.

Giza néni aztán még a háború előtt eltűnt az életünkből, nem tudom, mi lett vele, ahogy a férjéről sem tudok semmit. A két fia, Imre és Árpád ottmaradtak valamelyik táborban, nem tudom, hol. Van egy határozott emlékem: látom magam előtt őket a svábhegyi villa teraszán. Jóképű fiatalemberek voltak, a húszas éveik végén. Még egyet tudok a Giza néniről. Hogy a lakásában – mintha az akkori Vilmos császár, ma Bajcsy Zsilinszky úton lakott volna – az előszobában lógott egy Horthy Miklós portré, egy fénykép. És a Giza néni időnként gombostűt szúrt Horthy Miklós szemébe. Nagyon

haragudott rá!

Apám öccse, Ernő bácsi, körülbelül három évvel lehetett fiatalabb apámnál. Ő is, Ilona néni is és Giza néni is nagyon alacsonyan iskolázott emberek voltak. Ernő bácsi apám üzlettársa volt, de szinte csak névleg, mert jobban szeretett nyaralni, mint dolgozni. Apám sokkal többet volt az üzletben. Ernő bácsi ritkábban volt jelen ezeken a vasárnapi ebédeken, noha ő is Pesten lakott, de leginkább San Remóban szeretett lenni, meg Abbáziában, úgyhogy én csak azt tudom, amit úgy hallottam: hogy az Ernő egy svihák. Aki jól él abból a sok pénzből, amit az üzlet hoz, de munkával nem nagyon járul hozzá. Volt egy felesége is, Paula. Van is róluk egy fénykép: Ernő bácsi és Paula valahol a tengerparton sétálnak. Volt egy fiuk, Pali, akivel nagyon sok baj volt. Mert sok pénzük volt, és Pali költötte a pénzt, de ugyancsak nem szeretett dolgozni. Egészen addig, amíg aztán a háború alatt, huszonevésen el nem vitték valahová, és ott nem maradt. Nem tudom, hogy az Ernő bácsiékkal mi lett később. Lehet, hogy a zsidóüldözésnek lettek az áldozatai, lehet, hogy a háború után még éltek, nem tudom.

Apám lányai, a Mancsi és a Bözsi sokkal idősebbek voltak, mint én, majdhogynem nénik voltak nekem. Hiszen apám huszonegy évvel volt idősebb anyámnál. A lányoknak anyámmal korrekt viszonyuk volt, ha látogatóba jöttek, akkor tegeződtek, szóval nem volt probléma. De nekem ők nénik voltak.

Ezek a svábhegyi vasárnapok úgy néztek ki, hogy a vendégek valamikor a délelőtti folyamán érkeztek a fogaskerekűvel. A Diána úthoz a Nagyállomásnál kellett leszállni. Az ebéd mindig rettenetesen bőséges volt, és nagyon hagyományos. Húsleves, benne főtt hússal, zöldséggel, sült hús, ami lehetett szárnyas, vagy lehetett disznóhús. És – odahaza úgy hívták – resztelt krumpli. A megfőtt krumplit meg kellett hámozni, zsíron fólaprított hagymát pirítani, és ehhez tették hozzá a krumplit. Nem is emlékszem, hogy más, mint krumpli lett volna. Rizs nem volt, és az, ami most van, hogy zöldségek meg saláták, az sem. Fejes saláta volt, hagyományosan négyfele vágva, cukros, ecetes vízben. A sütemények pedig a rácsos linzertől a rétesig; ami akkor ment, az minden volt. Zsuzsa néninek volt egy specialitása, a stanicli. Borzasztó vékony tésztából karikákat kellett kisütni, de csak éppen hogy, és akkor ezt meg lehetett sodorni, mint a papírstaniclit, ebbe tejszínhabot tettek és a tejszínhab tetejére olyan gyümölcsöt, ami éppen volt: eper, meggy, málna vagy ilyesmi.

Az étrendünkben nem szerepelt soha semmiféle kóserság. Maceszgombóc volt, de a maceszgombóc a pesti polgároknál nem volt zsidó étel. Egy jó húsleves marhahússal, maceszgombóccal, az egy vasárnapi leves volt. A sóletot ismertem, és tudtam, hogy voltak viták, hogy gerslivel [*Hántolt és párolt árpaszem, malomipari termék. – A szerk.*] vagy gersli nélkül kell főzni, de sólet ritkán volt. Éppúgy került az asztalra az is, mint ahogy például a disznókaraj is.

A Svábhegyen nagyon sok nyaraló volt, és volt üzlet is bevásárláshoz. És volt jégszekrény. Ami nem frizsider volt, hanem valóban jégszekrény. Úgy hajnaltájt jött a jeges – ez még a háború után is így volt sokáig –, és kiabált, hogy „Itt a jeges, a jeges, a csemege jeges”, és akkor a nők kirohantak vödörrel, és vettek jeget. A jégszekrénynek volt egy oldalsó, bőséges nagy rekesze, oda betették azt a hasábjeget, és az másnapig hűtötte a szekrényt. Alul volt egy csap, ott kellett kiengedni az olvadt vizet.

Emlékezetem szerint akkor még nem volt divat az ebéd utáni kávézás. Bort vagy sört ittak a férfiak az ebédhez, és apám olyankor néha elszívott egy-egy szivart. Délután uzsonnára tejeskávé, mazsolás kuglóf volt, és azt is a Zsuzsa néni csinálta. Akkoriban minden otthon és minden kézzel készült, semmi olyan nem volt, ami most könnyíti az életet. Hogy az ember egy jó cukrászdából hoz valamit, annak nyoma nem volt. Hogy azt az egy szem Zsuzsa néni hogy bírta, azt nem tudom. Sőt nálunk még a vacsora is meleg étel volt. Nem emlékszem pontosan, hogy nyáron is így volt-e, de télen biztosan. A vacsora már nem volt olyan bőséges, mint az ebéd, csak esetleg egy sonkás tojás, ham and eggs vagy főzelék valami hússal. Csodálkozom, hogy ilyen étkezés mellett az emberek nem gurultak a kövérségtől.

Ebéd után a gyerekek elmentek az asztaltól. Általában az volt, hogy ebéd után a nők is külön és a férfiak is külön mentek, és beszélgettek. Mi, gyerekek meg kimentünk a kertbe. A svábhegyi villának hatalmas kertje volt, ott lehetett játszani, és én ott is szerettem magamra aggatni mindenféle fátylakat és csipkéket, és für alle Fülle mindenképpen én voltam vagy a főtündér, vagy a főkirálynő, és a többiek lehettek az udvarhölgyek. De sokkal szívesebben játszottam fiúkkal. A szomszéd villában lakott a Herz család, a Herz szalámigyáros családja, és ott volt két vagy három fiú, akikkel sokat játszottunk [*Herz Ármin hajózási vállalkozó (terménykereskedő?) 1882-ben alapította gyárát, melyet fiai 1888-ban átvettek, és a 25 munkást foglalkoztató céget „Herz Ármin és fiai” néven jegyeztették be. Az itt készült téliszalámi 1900-ban a Párizsi Világkiállításon már nagydíjat nyert. 1922-ben a gyár részvénytársasággá alakult, az 1930-as években évi 400-450 tonna szalámit exportáltak. A gyárat 1949-ben államosították. – A szerk.].*

Van előttem egy emlékkép. A svábhegyi kertben Anti legfölül ül egy magas fán, ő a főparancsnok, a Herz fiúk lejjebb ülnek, és nyilván voltak ott mások is, mert a földön is vannak fiúk. Közlik velem, hogy ők egy hadsereg. És mindenkinek van rangja, csak én vagyok a puccer. Merthogy én lány vagyok, nekem nem lehet rangom. Ez egyébként egybeesett a család szellemével: ez *csak lány*, a Gréti, és van a *fiam*. Tehát én vagyok a puccer, és Anti közli velem, hogy valahol van itt egy veszett kutya, menjek és fogjam meg. És ez nem volt vicc. Tényleg volt a kertben egy veszett kutya. Annyira, hogy jött is két bácsi, az egyiknél puska volt, megtalálták a kutyát abban a nagy kertben, és agyonlőtték.

Nyár végén aztán visszahurcolkodtunk a városba, és ott éltük tovább az életünket. Mi gyerekek meg jártunk az iskolába. Én az elemi a Deák téri evangélikus iskolában végeztem – az elemibe klott kötényben jártunk, sötétkék klott kötény, piros zsinórral –, és emlékszem, hogy én voltam az első vigyázó, de aztán soha többé nem lettem vigyázó, mert nem jelentettem senkit. És nekem is meg Antinak is zsidó hittanra kellett járnunk. Mert a hittan akkor kötelező volt az iskolában. Úgyhogy ünnepekkor énekeltem a katolikus dalokat, zsidó ünnepekkor a zsidó dalokat, iskolakezdekéskor meg a végén pedig az evangélikus zsoltárokat. Az év végi értesítőben mindenki neve mellett ott volt a vallása: rkat., ev., izr. A legkevesebb tandíjat a katolikusok, a legmagasabbat pedig az izr., a zsidók fizették. Én tudtam, hogy többet fizetek, mint a nem tudom, kicsoda – vagyis nem én, hanem a szüleim –, de ez olyan magától értetődő volt.

Az elemi után lehetett menni polgáriba [lásd: polgári iskola] vagy gimnáziumba, ami nyolc osztályos volt. Akkoriban mondjuk, egy postai alkalmazott a lányát még nem adta gimnáziumba, hanem polgáriba adta. A polgári négy osztályos volt, de zsákutca, nem vezetett sehova, onnan nem lehetett sehova se továbbmenni, esetleg egy tanfolyammal gyors- és gépirónőnek vagy egy

üzletbe kiszolgálónak. Engem a szüleim beírtak a Váci utcai leánygimnáziumba, amit akkor úgy hívtak, hogy Gizella Királyné Leánygimnázium. A leánygimnáziumban a fiúgimnáziumhoz képest csökkentett tananyag volt, tehát egy lánynak eleve kevesebbet tanítottak, mint egy fiúnak. Például a lányok differenciálszámítást nem tanultak. Ugyanannyit tanultak viszont irodalomból, történelemből és nyelvekből.

Az, hogy valaki gimnáziumba járt, azt jelentette, hogy jól szituált család gyereke, de nem csak! Mert a gimnáziumban hallottam először azt a szót, hogy szegénységi bizonyítvány [A korabeli forrás a következőképpen definiálja a szegénységi bizonyítványt: „az illetékes hatóságtól valaki részére kiállított bizonyítvány, hogy ő, illetve szülei nem bírnak annyi vagyonnal, amennyi a kérdésben forgó ügygel összekapcsolt költség fedezésére szükséges.” A helyhatóság állítja ki (községekben az elöljáróság a főszolgabíró láttamozásával) (Révai Nagylexikon). – A szerk.]. Akinek ilyen volt, az nem fizetett tandíjat, vagy ingyen kapott tankönyvet. Arra emlékszem, hogy még nagyon kezdő gimnazista voltam, amikor a hitközségtől jött hozzánk egyszer egy héten ebédre egy Gabi nevű lány. És amikor megkérdeztem, hogy miért jön, akkor azt mondták, hogy Gabi szegény lány, aki „napokat eszik”. Ez azt jelentette, hogy mindennap más családnál ebédel. Mellettem ült Gabi az ebédnél, és én is kislány vagyok, de valami borzasztó kínos, hogy ennek a gyereknek itt idegeneknél kell ülni és enni. Ebéd után ő rögtön ment is el.

A Gizella Királyné Leánygimnázium az Irányi és Váci utca sarkán volt, most egy általános iskola van ott. Nagyon jó hírű, úrilányoknak való gimnázium volt, és én megfelelően rosszul éreztem magam benne. Nem voltam jó tanuló, és állandó konfliktusaim voltak a tanárnőkkel, amit akkor úgy kellett mondani, hogy tanárúrnő. A tanárúrnő ha valamit mondott, arra nem volt visszafőzés. Alattvalók voltunk az iskolában. Én viszont fegyelmezetlen voltam és kötekedő. Nekem roppant jámbor és nagyon úrilány külsőm volt, de magaviselemből hármasm volt.

A gimnáziumban volt egy rendtartás. A rendtartás előírta, hogy a tanulók „feszés alsóderekat” kell hogy hordjanak, magyarul hogy a mellüket leszorítsák. Hogy moziba csak igazgatói engedéllyel lehet menni, de akkor is csak szülői kísérettel. Hogy nyolc után egy jól nevelt úrilány nem lehet az utcán. Kötelező volt a csíkos matrózbóluz, sötétkék rakott szoknya, ünnepekkor pedig a fehér matrózbóluz. De nem is ez idegesített engem, hanem az iskola szelleme, az idegesített borzasztóan.

Rossz tanuló voltam, hármasm. Magyarból, művészettörténetből, németből, franciából ötös [Azaz a korabeli osztályzási rendszer szerint „egyes”, a háború előtti iskolarendszerben ugyanis az egyes volt a legjobb érdemjegy. – A szerk.], viszont a matematikát, egyáltalán a természettudományokat nem nekem találták ki. Bár lehet, hogyha nem úgy feleltetett volna Fodor tanárúrnő, ahogy feleltetett, akkor talán jobb lettem volna. Az elemiben még rövid hajam volt, oldalt elválasztva, csattal, aztán a gimnáziumban már nagyon hosszú copfom volt. Olyan hosszú, hogy rá tudtam ülni. És egészen szőke voltam. Nem tudom, hányadik osztályban volt, azt hiszem, a másodfokú egyenleteknél tartottunk, amikor kihívott a Fodor tanárúrnő. Elkezdtem felelni, amikor Fodor tanárúrnő rákezdte: „Ha valakinek ilyen szőke a haja, akkor miért van itt az iskolában? Miért nem sétál a Váci utcában?” És így tovább, és így tovább. A vége az lett, hogy letettem a krétát. Azt mondja: „Miért tette le a krétát?” Mondom: „Mert hogyha a tanárúrnő folyton beszél rólam, akkor nem tudok felelni.” Nahát ez magatartásból is és matematikából is elfogadhatatlan volt.

A gimnáziumban jártam különtornára. Volt egy KISOK nevű sportegyesület, aminek a keretében jártam hetente kétszer a Margit-szigeti fedettbe – a Hajós Alfréd uszodába, ami akkor vadiúj volt –

úszóedzésre. Mallász Gitta úszóbajnok volt az edzőnk, aki nagyon kemény csaj volt. És mert nem tudtam jól fejest ugrani, mindig vesztettem a távolságból, így hátúszó lettem. Még valami országos rekordot is felállítottam, amikor megnyertem egy hátúszóversenyt.

Nagyon sokat sportoltam. Ebben nem voltam tipikus, mert egy pesti úrilány nem sportolt annyit, mint én. Pesten, ahol a Duna-parton a Petőfi-szobor van, ott úszott a Dunán egy uszoda. Női uszoda. Lehet, hogy ott kezdtem el úszni tanulni, nem tudom. Zöldre festett fából volt, egy kis fahídon kellett lemenni, és ott volt a pénztár. Azután volt egy körülbelül ötven-, de lehet, hogy csak harmincméteres vízrész, ahol úszni lehetett. A vízrész körül voltak a kabinok és a napozó. És mindenki tudta, hogy a hídról meg a Gellért-hegyről kukkeros férfiak nézik a női napozót. Mert az akkor olyan nagy izgalom volt. Pedig nem lehetett levenni a fürdőruhát, csak letolni a pántját. Volt egy férfiuszoda is külön, ugyanúgy a Dunán, némi távolságra a nőitől. Az is zöldre volt festve. Ezek egészen a háborúig megvoltak, hozzátartoztak a pesti látképhez.

Ebben az uszodában volt úszómester is. Az úszómester úgy tanította az embert úszni, hogy volt egy nagy fa, a nagy fán volt egy kötél, a nagy kötélben egy hurok, oda berakták a delikvenst, és akkor az úszómester mondta, hogy eegy-kető, eegy-kető, és erre a számolásra kellett a kötélben lógva tempózni. A fürdőruhám valódi, tiszta gyapjú volt. Amikor az ember kijött a vízből, akkor az legalább öt kiló volt, amíg ki nem csurgott belőle a víz. Emlékszem egy kékre, amibe fehér pöttyök voltak belehímézve. Természetesen csak kis dekoltázzsal, vállpánt, egyberészes, és még egy kis nadrágocskája is volt. De a legundokabb az volt, hogy nem akart megszáradni az a nyomorult. Fölül már száraz volt, mert lecsurgott a víz, de a fenékrész az vizes maradt végig.

A gimnáziumban tornaórához volt egy klott tornanadrágunk, ami térden alul ért, és jó bő volt. Ehhez volt egy fehér blúz – nem trikó, hanem blúz –, az elején felirattal, hogy GK, Gizella Királyné Gimnázium. Én főleg magasugrásban voltam jó, de ebben a nadrágban csak levetni lehetett a lécet. Még így is átvittem a százhuszonötöt, ami dicsőséges dolog volt. Főleg magasugrottam, futottam, iszonyú jó kondícióban lévő ifjú csaj voltam. Korcsolyázni is jártam a Városligetbe, de azt nem szerettem, untam a körbemenést.

Minden évben volt az év vége felé egy torna-záróünnepély, amire mindig szép ritmusos gyakorlatokat kellett megtanulni, zenére. Ez a millenniumi pályán volt, a Thököly útnál, egy óriási területen, ahol több lányiskola mutatta be a tornamutatványát. Ezt nagyon szerettem. Szerettem az úszástréningeket, a magasugrást, és borzasztóan örültem egész életemben, hogy az iskolában tanultam latint. Mert hihetetlen könnyűvé tette nekem a franciát, és ma is meg tudok érteni olasz vagy spanyol írott szöveget.

A tanáraimtól borzasztó sok függött. A művészettörténetet és a latint Maróthy Jenőné tartotta, aki abban különbözött a többitől, hogy emberséges, kedves volt. Ő csinálta az irodalmi színpadot is. Az ő vezetésével adtuk elő a teljes Kacsóh Pongrác-féle „János vitéz”-t, énekelve, ahol is én voltam Iluska, és a Hauer Erzsike volt a János vitéz, aki egy magas lány volt. Ez hihetetlen jó volt. Még az újság is megírta, hogy a Gizella Királyné Gimnáziumban előadták a „János vitéz”-t, és még a nevem is ki volt nyomtatva.

A németet Kerényi Károlyné tanította. Kerényi Károly Európa-híres klasszika-filológus volt, a felesége pedig latint és németet tanított [Kerényi Károlyné (szül. Stamberger Erzsébet) (1896–1990) – tanár (Kerényi Károly klasszika-filológus első felesége). „Latin–görög–német szakon

végzett a budapesti tudományegyetemen, 1918-ban szerzett doktori diplomát. Tanított a Veres Pálné, a Szilágyi Erzsébet, a Trefort utcai és a Varga Katalin gimnáziumokban nyugdíjba vonulásáig (1958). *A gimnáziumok számára latin és görög tankönyveket írt* (MÉL). – A szerk.]. Egyszer – akkor már nagyobb vagyok –, tanítás után megyek föl a lépcsőn a gimnáziumban, és egy beugróban ez az Erzsi néni, a Kerényiné egy másik tanárral beszél rólam. A másik azt mondja, hogy egy tűrhetetlen alak vagyok, akit ki kéne röpteni az iskolából, a Kerényi Károlyné pedig azt mondja, hogy okos vagyok, tehetséges vagyok, csak nem tudnak velem bántani. Ez nekem olyan jólesett, hogy azt nem tudom elmondani! Egyszóval Maróthy Jenőné és Kerényi Károlyné szerettem, de a többi tanár rémes volt.

Az ilyen dolgokban, tehát a sportban, az irodalmi színpadban borzasztó szorgalmas voltam, semmi se volt sok. És nagyon szép hangom volt. Olyan szép, hogy volt egy református tisztelendő a gimnáziumban, aki elvitt az Operába az akkori igazgatóhoz, Radnaihoz [*Radnai Miklós (1892–1935) – 1925–1935 között volt az Operaház igazgatója.* – A szerk.], hogy hallgasson meg. Meg is hallgatott, és azt mondta, hogy óriási anyag vagyok, de még túl fiatal. Aztán olyan események jöttek a világban, hogy mindenről szó volt, csak arról nem, hogy én operaénekesnő legyek. Felnőttkoromban aztán strúmával műtöttek, és a strúma elvitte a hangomat. De nagyon szerettem énekelni, és az iskolai szereplésekkor mindig énekeltem.

A hittantanárunknak nem tudom már a nevét, mert mi magunk között csak Kóbinak hívtuk. Érdekes, hogy a katolikusok úgy beszéltek a hittantanárukról, hogy tisztelendő úr, a zsidó lányok viszont kellő iróniával, gúnnyal csak úgy nevezték: Kóbi. Kóbi mindig kalapban járt, mint egy pesti polgár, semmi zsidós nem volt rajta, se szakáll, se feketeség, se pajesz, semmi. Nagyon kedves ember volt, és biztosan sokat is tudott, csak nekünk eszünk ágában sem volt a Kóbira figyelni.

A gimnáziumban egy nagyon szoros nyolcas baráti kör alakult ki – persze leányokból, mert nem volt koedukáció –, és ennek a nagyon szoros baráti körnek egy kivételével minden tagja zsidó volt. Sokat voltunk együtt, némelyik barátság ezek közül messze a felnőttkorba kísért el.

A sportolás mellett – noha a szüleim nem akarták – nagyon sokat olvastam. Mindenfélét. Minden betűt faltam. Volt egy olvasmány, ami nagyon jellemző volt arra a korra: a lányregények. Amikor ezeket olvastam, akkor olyan tíz éves voltam. Ezek a lányregények arról szóltak, hogy mi kell egy fiatal lánynak. Volt egy nevezetes író, Tutsek Anna, akinek volt a Cilike sorozata: Cilike, Cilike nagylány lesz, Cilike menyasszony, Cilike anyuka, Cilike nagymama, és ez ment a végtelenségig. Na, ez a Cilike egyszerűen hülye volt. Arról volt nevezetes, hogy nagyon igyekvő, de minden kiesett a kezéből, és elbotlott, és mindig zavarban volt. Annyira, hogyha valaki rosszul csinált valamit, volt is egy olyan mondás, hogy olyan vagy, mint a Cilike. Mit is akart ez a Cilike? Cilike szép akart lenni, házias akart lenni, bálba készült, szép ruhát akart. Úri kislány volt [*Tutsek Anna (1865–1944) – író. 1894-től a „Magyar Leányok” c. képes hetilap szerkesztője. Különösen a női olvasóközönség polgári rétegeiben voltak olvasottak erkölcsjavító célzattal írt konzervatív szemléletű írásai (Viola története /regény/, Cilike /regénysorozat/ 1904–14).* – A szerk.].

Arra nagyon emlékszem, hogy Cilike mindenképpen nagylány akart lenni. Hosszú szoknyát akart, és egyszer talált egy púderos dobozt púderpamaccsal, és púderozta magát a tükör előtt. Végül nagylány lesz, megkapja a hosszú ruhát, találkozik azzal a férfival, aki megkéri a kezét, és akkor Cilike férjhez megy. Természetes, hogy Cilike férjhez menéséből csak arról volt szó, hogy milyen lakásban lakik, milyen ruhákat hord, milyen koszttal várja haza a férjét. De ennek a Cilikének

szexuális vagy szerelmi élete nem volt, csak úgy születtek a gyerekei.

Ugyanez megvolt németben is – nem emlékszem a szerzőnőnek a nevére –, ott Bébinek hívták a főhősnőt, és ugyanez a sorozat volt. Bébi nagylány, Bébi férjhez megy, Bébi nagymama lesz. Azzal a különbséggel a Cilikétől, hogy ez a német Bébi sportolt, és a kedvence a lovaglás volt. Az egyik könyv címlapján volt is egy kép, hogy Bébi lovaglókosztümben ül egy ló hátán, és ugrat éppen.

Egy könyv volt csak, ami másfajta volt. Magyar szerző írta, Ego álnéven. Ma sem tudom, ki volt ez az Ego, de ő írta „Az okos Novák Magda” című könyvet. Ez volt az első lányregény, aminek a főhőse dolgozó nő lesz. Gyors- és gépírást tanul, és elmegy egy irodába gyors- és gépíróként. Ez egy más, egy újfajta lányregény volt, ami már a jövő felé mutatott [*Rózsavölgyi (Rosenthal) Mórné Fried Margit (1881–1940) író nő álnéve volt az „Ego”. A „Pesti Napló” tárcaírója volt, több felnőtteknek szóló, ill. gyermek- és ifjúsági regénye jelent meg a 20. század első évtizedeiben. Itt valószínűleg „A komoly Novák Magda” című könyvről van szó (Singer és Wolfner, Budapest, 1912). – A szerk.].*

Én ezeket a könyveket faltam. Ezeket olvasták akkoriban az elemiben – már aki olvasott, de sokkal többet olvastak a gyerekek, mint ma. Ezeket a Cilikéket meg Bébiket minden lány megkapta, megvették az én szüleim is, és ezek a könyvek csak az enyéim voltak. A szobámban, abban a bizonyos szekrényben voltak polcok, ott voltak az iskolásfüzeteim és a könyveim is. Aztán később már nem ilyen regényeket olvastam, hanem Jókait, Gárdonyit, ilyeneket. Az úriszoba könyvszekrényében volt a százkötetes Jókai, díszkiadás, amit tizenkét éves koromra, talán még előbb is, elolvastam az egészet. Zsuzsa néni, a szakácsnőnk analfabéta volt, sose járt iskolába, és vacsora után mindig felolvastam Zsuzsa néninek a Jókaiiból.

Minden lánynak volt emlékkönyve – én, azt hiszem, tízéves születésnapomra kaptam –, ahova az ember beíratta az osztálytársnőit, a mamáját, a tanárnőit. Az volt a cél, hogy minél többen legyenek benne. És olyan csodálatos versikék voltak beleírva, hogy azt mondja: „Az élet tengerén van egy kis sziget, boldogság a neve, az legyen a tied. Szeretettel jegyzé sírig hű barátnőd, Kravár Gizella.” Fogalmam sincs már, hogy ki volt Kravár Gizella.

Egyébként úgy tizenkét éves koromban én magam is írtam. Nagyon szerettem írni. A naplómban, amely még ma is megvan, azt hiszem, 1930-tól kezdve vannak az első beírások –, és volt egy írói próbálkozásom is, amelyben egy esős napról van szó, a Körútról és a csillogó aszfaltról.

De akkoriban a szülők – és nemcsak az én szüleim – általában azt kívánták, hogy egy lánynak ne legyenek intellektuális ambíciói. Egy lány legyen szép, nőjön fel, és menjen férjhez. Ez volt a program. És ez engem már nagyon korán idegesített.

Olyan tizenkét éves korom körül, amikor a nagy gazdasági válság volt [lásd: 1929-es gazdasági világválság], az apám tönkrement. Elköltöztünk a Vigadó téri lakásból, mégpedig először a Thonet-udvarnak a Mária Valéria utca felé eső részére, egy szerényebb utcai lakásba. Onnan aztán továbbmentünk az utca túloldalán, srégvizaví egy másik házba, ha jól emlékszem, a Mária Valéria utca 15-be, egy kevésbé reprezentatív házba, egy második vagy harmadik emeleti háromszobás lakásba. Ott már nem volt lányszobám, akkor már a Mici is eltűnt, és soha többé nem láttam. Ott már az ebédlőben aludtam egy díványon, de abszolút nem érdekelt.

Úgy egy év múlva onnan is elköltöztünk. Érdekesen hangzik, hogy „tönkrementünk”, juj, de borzasztóan tönkre vagyunk menve! A következő állomás ugyanis a Szív utca 64. volt, apám saját háza, egy háromemeletes, körfolyosós bérház. Csak nem a Duna-parton, nem a Belvárosban, hanem a Szív utcában. Az is négyszobás lakás volt, az első emeleten, de sokkal szerényebb, olyan Szív utcai. Két szoba nézett az utcára, egy szokásos hosszú előszoba, abból nyílt a fürdőszoba, vécé, spejz, Zsuzsa néni kicsi szobája, és a végén volt egy másik, egy sötét udvari szoba. Eredetileg két udvari szoba volt, de valamikor ekkortájt keveredett hozzánk anyám unokahúga, Sittner Mariska, és a két udvari szobából apámék egyet leválasztottak neki. Ott kapott a Mariska egy szoba-konyha-fürdőszobás lakást.

Amikor Mariska följött Pestre, nagyon rosszul tudott magyarul, románul beszélt és németül. Valahova elhelyezkedett, egy üzletbe, azt hiszem, és aztán már mindig alkalmazott volt valahol. Soha nem ment férjhez, és soha semmilyen kapcsolata nem volt. Karácsonyestéken velünk volt, amikor férjhez mentem, minket is látogatott, szóval a Mariska velünk volt, csak neki nem sok öröme telt benne. Tulajdonképpen nagyon szerencsétlen élete volt, és a családban ő amolyan „nagyon sajnált” Mariska volt. Arra senki se gondolt, hogy talán nem volt okos dolog fölhozatni Oravicabányáról. Talán ott férjhez ment volna, és talán ott normálisabb életet élhetett volna.

Mikor a Szív utcába költöztünk, Zsuzsa néni akkor is – és örökre, egészen az 1947-ben bekövetkezett haláláig – velünk maradt, de akkortól nem volt többé szobalány meg luxus személyzet, mint például Bogen néni, a fodrász. A házban Jokkel néni, anyám masszőze volt a házmesternő – de Jokkel néni valójában hivatásos masszőz volt –, ő masszírozta mamámat tovább, hiszen ott volt, de sokkal szerényebben folyt az élet. Apám ügynök lett. Textiláival ügynökölt, egy osztrák vagy német cég számára. Azelőtt járt hozzá egy gyors- és gépíró, mert apám, még mint nagykereskedő, levelezett az üzletfelekkel. Ez a gyors- és gépíró is elmaradt, én tanultam meg az iskolában a Radnai-féle magyar gyorsírást és a Gabelsberger-féle német gyorsírást, és ettől kezdve én csináltam apám levelezését. Tizennégy éves talán még nem voltam ekkor. Nekem diktált minden nap, és én vittem át gépbe. Sokáig csináltam, de aztán jó hasznát vettem, mert volt, hogy gyors- és gépíróként kerestem a kenyerem.

1932. augusztus huszonkilencedikén Vértesi Éva barátnőmmel kimentünk a fedett uszodába. A Vértesi lányok a Nyúl utcában laktak, nagyon gazdagok voltak, papírgyáros volt a papájuk. Mamájuk rövid ideig volt, mert meghalt rákban, és volt náluk a Saci, olyan házvezetőnőféle. A Vértesi [Vértessy?] lányokért minden nap a Saci jött a gimnázium elé – ami azért túlzás volt, mert már értem se jöttek –, és bárhova mentek, a Saci vitte őket, a Saci jött értük. Velük ültem életemben először és utoljára Rolls Royce-ban, aminek az ülései sötétkék bársonnyal voltak behúzva, és volt egy sofőrjük is, a Frédi. Az egyik Vértesi lány, az Éva velem járt egy osztályba, Vera pedig egyvel lejjebb.

Tehát elmegyünk az uszodába, és ezzel megkezdődik az új szakasz az életemben. Akkor ismerem meg a későbbi férjemet, Nagy Tamást. Attól kezdve más életet élek, mint a pesti úrlányok. Mert világnézetet kapok, és szembeszállok azzal a polgári élettel, azzal a státusszal, amit nekem mint leánynak az a társadalom kínál.

Tamás – aki akkor érettségizett – egy osztálytársával volt az uszodában. Én megjelentem a napozóterazon – még nem voltam egészen tizennégy éves, csak éppen olyan magas voltam, mint most –, rám nézett, és azt mondta Gyulának, az osztálytársának: ezt a lányt szeretném

megismerni. És Gyula azt felelte, hogy semmi akadály, mert én ismerem. Ő engem a Vértessy lányok révén ismert ugyanis. És akkor elkezdünk Tamással beszélgetni, és soha többé abba se hagytuk.

A naplomba azt írom aznap este, hogy ma megismerkedtem egy fiúval, Tominak hívják, zárójel, a vezetéknévét nem tudom, zárójel bezárva, ő lesz a férjem, vagy senki más. Ez persze lehetett volna egy hülyeség is, de beteljesedett.

Tamással megbeszéltük, hogy másnap találkozunk. Én úgy hajnali négykor fölébredtem, és kinéztem, hogy uszodaképes idő lesz-e. Az lett. Attól kezdve mindennap találkoztunk – sokat vagyunk együtt, és elkezdjük megbeszélni a világot –, egészen szeptember huszon-nem-tudom-hányadikáig. Tamás ugyanis már beiratkozott a jogra, de egy év halasztást kért, mert el akart menni Bécsbe. Fölvételizett a kereskedelmi akadémiára, a Handelsakademie-ra, de nem is azért, hogy elvégezze, hanem azért, mert azt remélte, hogy a bécsi városi könyvtárban majd Marx-Engels irodalomhoz tud jutni. Mert Pesten nem lehetett. Úgyhogy szeptember végén Tamás elment, és egy évig távol volt. Ekkor kezdődött meg a levelezésünk, és aztán több mint kétezer levelet váltottunk az életünkben.

Tamás apja elsőgenerációs értelmiségi volt, úgy hívták, hogy doktor Nagy Sándor. Pontosabban a Honvéd utca 16-ban, ahol laktak, a ház kapuján volt egy tábla, amire az volt kiírva, hogy „dr. Nagy S. Sándor, ügyvéd”. Megkérdeztem Tamást, hogy mi az az „S”? Gőze nincs, mondja, ez mindig ott volt. Aztán sokkal később kiderült, hogy az az „S” bizony Salamon. És a családot úgy hívták, hogy Neuespiel. A nagypapa valahol vidéken volt kocsmáros, Tamás apjának volt egy testvére is, Andor, de az nem végzett egyetemet. Nagy Sándor viszont ügyvéd lett, méghozzá a budapesti panziósoknak lett a nagyon sikeres ügyvédje, jól ment neki, és szép nagy lakásban laktak.

Nagy Sándor felesége, Tamás anyja Szende Lujza volt. Szende Lujzának az apja eleinte Seiler vagy Springer, vagy nem tudom, micsoda volt, később lett Szende és bankigazgató. Tehát Szende Lujza családja asszimilált zsidó polgári család volt. A három nővér – Lujza, Margit és Klári – teniszezett, idegen nyelvet tanult, egyszóval kulturált családban élt.

Hogy Nagy Sándor és Szende Lujza hogy találkozott össze, azt nem tudom, de 1910-ben vagy 1911-ben házasodtak össze. Volt egy fiuk, Miklós, de Miklós meghalt diftériában vagy valami hasonló, akkor halálos kimenetelű betegségben. Aztán kitört a világháború, és Nagy Sándort elvitték a frontra, majd a híres przemysli csatában orosz hadifogságba került, és az orosz-kínai határon, Csitában élt egészen 1920-ig. Tamás 1914-ben született, de hatéves koráig nem ismerte az apját. Ezzel szemben ismerte a keresztapját. Lujza ugyanis összejött egy emberrel, akit úgy hívtak, hogy doktor Szarka Lajos. Ő is ügyvéd volt, nagyon vallásos református, az újpesti presbitérium tagja, egy iszonyúan konzervatív pasas. És amikor Tamás még két éves sincs, Lujza és a gyerek áttérnek a református vallásra. Úgyhogy Tamás nem zsidónak, hanem reformátusnak nőtt föl, Lajos bácsi gondos felvigyázása mellett. Lajos bácsi még verseket is írt Tamásnak a szülinapjaira.

Lujzának nagyon sok könyve volt, gyűjtötte a könyveket, csak hogy nem a tartalom volt a fontos, hanem a bőrkötés. A könyvszekrényükben ott volt Déryné naplója meg Eötvös József meg minden, csodálatos bőrkötésben. Tamás gimnáziumba járt – a Lónyay utcai Református Főgimnáziumba [lásd: Lónyay utcai Református Gimnázium] –, és hetedikes volt, amikor benyúlt a

könyvszekrénybe, és valahol hátul ott volt egy könyv: Engels Frigyes „A majom emberré válása”, németül. Elolvasta, és ettől kezdve kereste a marxista irodalmat. Amit nagyon nehéz volt fellelni, mert például a Szabó Ervin Könyvtárban szinte nem is volt. Amikor megismertem Tamást, éppen abban a fázisban volt, hogy borzasztó fontos volt neki, hogy elmondja, mik azok az információk, amikhez a könyvek révén hozzájutott. Az első könyv például, amit kölcsönkaptam tőle, az Bebel „A nő és a szocializmus” volt [*August Bebel 1883-ban írt könyve Magyarországon 1919-ben jelent meg először Somogyi Béla fordításában (Bebel Ágost: „A nő és a szocializmus”), a Népszava-Könyvkereskedés Kiadásában. – A szerk.*].

Tamás – szemben velem – mindig kitűnő tanuló volt. Nem azért, mert sokat tanult, egyszerűen mindig kitűnő volt. Azonkívül megnyerte az országos gyorsíró versenyt, megnyerte a nem tudom, milyen sportversenyt, teniszezett, sziklamászott, síelt, evezett, és mindent, amit csinált, azt felsőfokon csinálta. A gimnáziumban két barátja volt. Az egyik Kasztel András – őt én is nagyon szerettem –, aki később a „Népszavá”-nak lett a főmunkatársa. A második világháborúban valahol Ukrajnában, egy kórházban volt, amikor a visszavonuláskor a kórháznak beszögelték az ajtajait, ablakait, és fölgyújtották [*Minden bizonnyal Dorosicsnál pusztult el. – A szerk.*]. Andris így halt meg [*Kasztel Andrásról a következőket tartalmazza a Magyar Életrajzi Lexikon: „(Bp., 1914. szept. 11. – Ukrajna, 1943): újságíró. Tanulmányai befejezése után éveken át magántisztviselőként dolgozott. Már fiatalon kapcsolatba került az SzDP-vel. 1940-ben a Népszava szerkesztőségében működött. Forradalmi szellemű külpolitikai cikkei élénk visszhangot váltottak ki. 1941. nov. 1-én részt vett a Kossuth és Táncsics sírjánál tartott tömegtüntetésen. 1942-ben tevékeny szerepet vállalt a Petőfi-szobornál rendezett antifasiszta tüntetés előkészítésében és szervezésében. A tüntetés során elfogták és bebörtönözték. Kiszabadulása után tovább folytatta újságírói tevékenységét. 1943 elején büntetőszázaddal kivitték az ukrán frontra s ott meggyilkolták.” – A szerk.*]. A másik Halberg Gyula volt, egy gazdag fogorvosnak a fia. Gyula kitűnően fényképezett, rólunk is sok képet csinált, és a fényképeinkkel időnként pénzt keresett, mert megjelentek újságokban, például az „Új Idők” címdalán is. A háború után, amikor az amerikai-koreai háború kitört, Gyula elment Koreába mint orvos, amerikai fogságba esett, és nem jött haza. Amerikába ment. Aztán amikor lehetett, akkor már többször jött haza, nagyon sok pénze volt, de nem volt egy különösebben jókedvű ember.

Amikor Tamás elment Bécsbe, és én itt maradtam, a gimnáziumi barátnőim köre is elkezdett olvasni, és szembefordultunk a szülők világával. Ebben én elég erős hatással voltam rájuk, és ez a lázadás mind a nyolc lányra jellemző lett. Hatodikos voltam, amikor az Eötvös Kollégiumban – amit Klebelsberg Kunó kultuszminiszter hozott létre kiváló diákok számára [*Az Eötvös Kollégiumot Eötvös Loránd javaslatára alapították 1895-ben. Lásd a szócikket. – A szerk.*] – egyszer nagy letartóztatás volt, mert kommunista diákok szivárogtak be a Kollégiumba. Pikler Gyuri [lásd: Péter (Pikler) György], Mód Péter és még sokan mások [*Mód Péter 1929-ben lett tagja az Eötvös Kollégiumnak (lásd: eotvos.elte.hu/ecwiki/index.php?title=Bemutatkozunk), Pikler György nevű kollégiumi tag nem szerepel a Kollégium egykori tagjainak névsorában. Lehet, hogy nem is róla van szó? Vagy nem hallgatóként fordult meg a Kollégium falai között? – A szerk.*]. Akkoriban kezdett valami kialakulni a fiatal értelmiség körében. És mi nyolcan, lányok ott, az előkelő Gizella Királyné Gimnáziumban, hát mi se voltunk – csak így tudom mondani – kóserok. Érződött rajtunk egy másféle magatartás. Én néha megcsináltam azt, hogy egy irodalmi dolgozatba beírtam olyan gondolatot, amit nem tanítottak, hanem ami az én gondolatom volt.

Igyekeztünk másképp is öltözni, mint az úrilányok. Még nagyon fiatalok voltunk, még nem léphettünk be a Szociáldemokrata Pártba, de ott a fiatalok viselete a kék ing és vörös nyakkendő volt. Én így mentem el az Operába. Akkoriban minden évben újra be kellett iratkozni az iskolába. Amikor mentünk beiratkozni a hetedikbe, ahogy ott ültek a tanárok az asztalnál, a Raksányi Mária tanárúrnő azt mondta nekem: „Na, ugye örülsz, hogy fölvevettünk? Hogy nem rúgtunk ki!” Erre én visszavettem a bizonyítványomat, meghajoltam, elköszöntem, és kijöttem. És velem együtt jöttek a barátnőim.

A gimnázium előtt, a Váci utcában megbeszéltük, hogy most mi legyen. Én elhatároztam, hogy pár utcával arrébb megyek, a Veres Pálné Gimnáziumba [*A (későbbi Veres Pálné) leánygimnázium 1869-ben alakult meg 14 tanulóval és 9 tanárral, saját tantervvel. – A szerk.*]. Odajött velem a Vértesi Éva és a Rechnitzer Vera is. Büchler Ágiék elhatározták, hogy mivel ők Budán laknak, inkább elmennek a Szilágyi Erzsébet Gimnáziumba. És ki-ki hazament, és közölte a szüleivel, hogy melyik gimnáziumba iratkozott be. Ez ma természetesnek tűnhet, de egyszerűen nem lehet elképzelni, hogy mit jelentett akkor! Hogy szülői megkérdezés nélkül átiratkoztunk egy másik gimnáziumba!

Otthon ez persze nem ment vihar nélkül. De a szüleim nem nagyon törődtek az iskolai előmenetelemmel. Ők semmi mást nem akartak, mint hogy szép legyek, és jól menjek férjhez. Semmiféle intellektuális igényük velem szemben nem volt. És ez engem dühített. Például nem szerették azt, hogy sokat olvasok. Miért olvas ez a lány olyan sokat? Majdnem azt mondhatnám, hogy titokban kellett olvasnom. Jobban szerették volna, ha kézimunkázom, vagy ilyesmit csinállok, de azt meg én nem szerettem. Magukkal szemben is inkább csak amolyan társasági igényük volt. Például a mamám megtanult franciául. Ugyanattól a Thallóczy Erzsébet nénitől, aki engem is tanított. Hiszen nem volt semmi dolga, és a mamám egy jófejű asszony volt.

Borzasztóan nem szerettem otthon a férfiuralmat. Azt, hogy például anyám a Zsuzsa néniével úgy ült le, hogy mit főzzünk ma, mit szeret az úr? Lehetőleg ellenkeztem az apámmal. Ő például megkövetelte, hogy ebéd után oda kellett hozzá menni, kezet csókolni és megköszönni az ebédet. A bátyám az ilyen dolgokat boldogan csinálta, kézcsók a nagynéninek, kézcsók a nagymamának, neki ez soha nem okozott problémát, így tényleg mindenkinek ő lett a kedvence. Én pedig állandóan a fogamat csikorgattam. Emlékszem még kiskoromból egy jelenetre, amikor a hálósobában a szekrény alá bújok be, mert nem vagyok hajlandó a nem tudom, kinek kezet csókolni. Onnan húztak elő, és én kézzel-lábbal kapálóztam. Aztán úgy tizenhárom éves lehettem, amikor kijelentettem, hogy többet nem vagyok hajlandó ebéd után kezet csókolni, és nem vagyok hajlandó megköszönni az ebédet. Mert a gyerek etetése szülői kötelesség. Azt hiszem, akkor mondta apám azt, hogy vagy meghajolsz, vagy megtörsz.

Anyám ezekben a drámai jelenetekben nem vett részt. Soha vele komolyabb problémámat meg nem beszéltem, de nagyon szerettem. Derűs pont volt az életben. Ilyen volt gazdag korunkban, és ilyen volt, amikor már nem voltunk olyan gazdagok. Mindig nagyon kedves és nagyon szeretetre méltó volt. Sajnos, a mamám engedékenységből, kedves bájából bennem kevés van, inkább az apámra hasonlítok, méghozzá borzasztóan. Ezt akkor nem vettem tudomásul, de ez az igazság. Anyámat szerették az emberek, és aki csak a család körül dolgozott, mind évtizedekig megmaradt velünk, mert mindenki jól érezte magát. Kivéve engem.

Emlékszem, hogy a Vigadó téri lakásban, abban a csoda lányszobában volt egy kis hely az ablak és a szekrény között, s ott állt egy kis fehér sámli. És én ott ültem nagyon sokat abban a ménkű nagy lakásban, egyedül. Le tudnám rajzolni most is, hogy hol volt ez a kis zug, ahol egyedül ültem. De ebből alakult ki az a furcsa pedagógiai nézetem, hogy a felnővekvés korszakában ért negatív hatások néha nagyon pozitív végeredményt adhatnak. Mert az én legjobb tulajdonságaim – az akaraterőm, az önállóságom – ebből a gyerekkorból nőttek ki.

A bátyámnak egyébként volt egy érdekes biológiai érdeklődése, ami nagyon korán, tizenéves korában már megmutatkozott. Madarászott. Tulajdonképpen amatőr ornitológus volt, de nem csak hobbista szinten, hanem nagyon komolyan értett is hozzá. Olyannyira, hogy a felszabadulás után az Állatkert tanácsadója lett. Különösen érdekelte őt az állatok keresztezése. Később nagyon komolyan foglalkoztam pszichológiával, és úgy gondolom, hogy ez a félvér fiú, ugyanúgy, mint én, nagyon intenzíven élte meg a zsidó és a keresztény kettősséget. Valahol itt kell legyen a nyitja annak a vonzalomnak, hogy ő folyton keresztezett ilyen kanárit amolyan pinttyel, amolyan pintyet emilyen kanárral.

A madarászása úgy kezdődött, hogy fölment a Sváb-hegyre, és vitt magával enyvét és kis rudacskákat. Ezeket elhelyezte az erdőben, a madárka rászállt a rudacskára, odaragadt, Anti elfogta és hazahozta. És egyre csak hozta a madarakat. A Vigadó téri lakásban még nem, de a Mária Valéria utca 15-ben a konyha tele volt szabadon repkedő madarakkal. A fregolin gerlék, pintyek, rigók, kanárik, mindenfélék ültek, és ha úgy volt kedvük, akkor plötty, plötty, belekakáltak a világba. Nekem ez irtózatos volt, gusztustalan, undorító. Azóta nem bírom elviselni az állatok fizikai közelségét. A falak tele voltak kalitkával, Anti este befogta a madarakat – ő tudta, hogy melyik hol lakik –, és betette a kalitkába.

Anyám megpróbált ez ellen tiltakozni, de akkor Anti ledobta magát a földre, csinált egy hisztérikus rohamot, és ment minden tovább. Ez így volt egészen addig, amíg a Szív utcába nem mentünk, mert akkor Anti a padlástérben helyezte el a madarakat. Karácsony után mindig kiment a Lehel téri piacra, megvette a maradék karácsonyfákat, főlshögezte a falra, és a madarak vidáman fészkeltek azokon. Anti így hozta létre a legcsodálatosabb kereszteződések, amikről aztán kis cikkecskéket is írt valami ornitológiai lapba. Azt hiszem, ekkoriban olyan kétezer madara lehetett. Igen ám, de ezt a kétezer madarat etetni is kellett. Anti vette a magokat, minden nap hajnalban ment föl a padlásra, és új ételt, friss vizet adott nekik. Na meg takarítani is kellett. Azt is ő csinálta, én a közelébe se mentem a padlásnak!

A bátyám egyébként nem volt különösebben jó tanuló, olyan közepes, és nagyon kevésbé érdekelte az iskola. A gimnáziumban olaszt tanult, és az természetes volt, hogy a nyarat Olaszországban, Peruggiában töltötte, kétszer-háromszor is. A Berzsényi Gimnázium nagyon előkelő gimnázium volt, és emlékszem, hogy nemcsak az osztályfőnöke és egyben latintanára, Szentgyörgyi tanár úr ebédelt nálunk a családjával együtt, de nálunk ebédelt Virág tanár úr is, a matematikatanára.

A bátyám gimnáziumi osztályában volt egy elit társaság, akik magukat Jolly Boysnak nevezték el, és bálakat is rendeztek. Nem vágytam a Jolly Boys báljaira, de az ki volt zárva, hogy a bátyám engem oda elvitt volna. Igyekezett mindig távol tartani magát tőlem, és engem is másoktól. Őt szeressék, ő legyen a középpontban.

Én a gimnázium utolsó két évét már a Veres Pálné Gimnáziumban jártam. Az is ugyanolyan szellemiségű volt, mint az előző iskola. Például az utolsó évben, nyolcadikban volt filozófia. Az nem igaz, hogy milyen hülyeségeket, marhaságokat tanítottak! De ott nem vitatkoztam, hagytam, tudtam, hogy most már le kell érettségizni, és kész. Ott nem volt Mici néni, meg nem volt Kerényi Erzsike néni, ott nem volt senki és semmi. Elhatároztam, hogy jelesen fogok érettségizni. Egyrészt egy kicsit macerált, hogy Tamás mindig kiváló volt, én meg nem, másrészt addigra már biztos voltam abban, hogy egyetemre akarok menni. Első menetben orvos akartam lenni, és vagy gyerekorvos, vagy gyerekpszichológus leszek, ezt még nem tudtam eldönteni.

Nekem tizennégy éves koromtól kezdve volt hangversenybérletem is. Volt akkor egy neves magyar hegedűművész, úgy hívták, hogy Jámbor Ági, és annak a koncertjére emlékszem, hogy Beethoven D-dúr hegedűversenyét a Vigadóban vele hallottam először [*Nagy Tamásné megcsalja az emlékezetét: Jámbor Ági (1909–1997) zongoraművész volt. – A szerk.*]. És emlékszem az első hangosfilmre is, amit Magyarországon játszottak. Egy amerikai film volt, 1934-ben, Al Johnson volt a főszereplő. Egy négy alakitott, és egy szegény kisfiúról szólt [*Az Alan Crosland rendezésében, Al Jolson főszereplésével készült film, „A jazzénekes” tekinthető az első igazi hangos filmnek. Amerikában 1927-ben mutatták be. – A szerk.*]. A címét nem tudom, de a dallamát igen. Aztán volt egy osztrák film, egy limonádé, még most is el tudnám énekelni a fővalcert belőle. A mostani Puskin, akkor Fórum mozi volt az egyik első mozi, ahol hangosfilmet adtak. Szinkronizálás nem volt, aki értette, értette, aki nem, az nem.

A Váci utcában, ahol most egy színház van, rögtön a Vörösmarty térhez közel, ott volt a Corso mozi [*A Corso mozi (Pick Marcell és Friedman Lajos mozgóképfénykép bemutatója) az 1900-as években nyílt meg a Váci u. 9. szám alatt. (A háború – és a szinte megsemmisült épület helyreállítása – után a Bartók Terem működött itt, jelenleg pedig a Pesti Színház. – A szerk.)*]. Aztán a Váci utca és Irányi utca között volt egy kis mozi, az Elit. Ott mindig csöngettek a szünet előtt, mert oda többen azért mentek, hogy nyugodtan csókolózhassanak. Ott adtak egyszer egy nagy művészeti filmet – a rendezője a cseh Machatý volt, a főszereplő színésznő az osztrák Hedy Kiesler –, amiben az volt a pláne, hogy távolról egy meztelen nőt lehetett látni [*Gustav Machatý (1901–1963) „Extázis” című, 1932/3-ban készült csehszlovák-osztrák filmdrámájáról van szó, amelyben a karrierjét később Hedy Lamarrként befutó Hedy Kiesler volt a női főszereplő. – A szerk.*]. Ilyen nem volt még addig! De én még tudom azt is, hogy mi volt a mozi-zongorista: ment a film, és lent ült egy pasas, aki pénzért a filmnek megfelelő zenét játszott. Ha lődöztek, akkor nagyon zongorázott, ha szerelmespár volt a képen, akkor pedig valami lágy muzsikát játszott. Azt hiszem, ezeket a filmeket a gimnáziumi barátnőimmal láttam, délutáni előadásokon.

Az érettségi előtt hülye optimistaként arra gondoltam, hogy ha kitérek, akkor talán fölvesznek az egyetemre. És elkezdtem órákra járni a főtisztelendő úrhoz, Szirmay Rezsőhöz, aki borzasztó komolyan vette a dolgot. Hónapokon át nyaggatott, miközben nekem semmi közöm nem volt a hithez és a valláshoz. Én csak egyetemre akartam menni. Otthon mindezt tudomásul vették, semmit sem szóltak. Figyelemre méltó, hogy az apámnak, aki ragaszkodott ahhoz, hogy a katolikus Sittner Mariska betérjen, és a gyerekei zsidónak szülessenek, semmi, de semmi ellenvetése nem volt a terveimhez.

Aztán végül a Szondi utcai Jézus Szíve katolikus templomban volt a keresztem [*A jezsuiták pesti Jézus Szíve temploma a Mária utcában található. A Szondi utcában a Fábíán Gáspár tervei alapján*

1931-ben elkészült Szent Család templom áll, amely 1933-ban kapott plébániai rangot. 1933–1958 között Sármány Ferenc volt itt a plébános. – A szerk.]. A keresztanyám Feri nagybátyámnak az a bizonyos keresztlánya volt, akit elvett feleségül, és ekkor kaptam a születéskori Margit Klára nevemhez egy „gyönyörű szép” Franciska nevet. Rettenetesen kínos volt, és megdöbbenve láttam, hogy a tisztelendő úrnak csorognak a könnyei a meghatottságtól. Borzasztó kínos emlék.

1936-ban érettségiztem, jelesen. Ady Lajos, Ady Endre öccse volt az érettségi elnök [Ady Lajos (1881–1940) – irodalomtörténész, pedagógiai író, 1904–19-ben Zilahon, 1909–1919-ben Budapesten gimnáziumi tanár, 1919-től debreceni tankerületi főigazgató, 1935-től tanügyi főtanácsos a budapesti tankerületi főigazgatóságon (MÉL). – A szerk.], és Jókaiából feleltem irodalomból. Nem volt olyan könnyű megszerezni a jeles érettségit, mert időközben már ismét naponta találkoztunk Tamással. Ő visszajött Bécsből, és elhelyezkedett a Magyar Állami Kőszénbányánál, a MÁK-nál [A Magyar Általános Kőszénbánya Rt.-t 1891-ben alapították. (A MÁK volt az első barnaszén bányavállalat, amely a bányászok műszakját 12 órától 8 órára csökkentette.) – A szerk.]. A MÁK-ban Vida Jenő volt a vezérigazgató. Tamás heccből írt egy levelet Vida Jenőnek, hogy itt van ő, anyanyelvi szinten beszél németül és angolul, kitűnően érettségizett, elvégezte a Handelsakademie-t, és nagyon szeretne ott dolgozni. És Vida Jenő – akkoriban teljesen szokatlan volt egy ilyen levél, a gazdasági válság miatt pedig sok volt a munkanélküli – behívatta Tamást, és alkalmazta, havi nyolcvan pengőért. Tamás ezentúl nyakkendőben járt, öltönyben, merthogy tisztviselő, hivatalnok lett.

Közben pedig „mezeizett” – ezt úgy hívták –, vagyis nem járt be az előadásokra a jogi egyetemre, csak vizsgázott. A jogászok túlnyomó többsége ezt csinálta. Tamás dolgozott, és munka után olvas, olvas, olvas, és elkezdett a közgazdaság-tudomány felé specializálódni. Éjszakákat olvasott át, és Kasztel Andrissal meg másokkal isteni beszélgetések, viták voltak.

Eljártunk a Szociáldemokrata Párt előadásaira is. Tamás már tagja volt a pártnak, és tizenhat évesen én is beléptem. Főleg Mónus Illés előadásait szerettük, Szakasits Árpádot hallgattuk, Gergely Lászlót, szóval a tőlünk idősebb generációt. Mindenféle előadás volt: munkásmozgalom, a munkásosztály története, volt közgazdaság, Tőke-kommentár, hogy mi az, hogy kizsákmányolás, mi az, hogy profit; ezeket ott tanultuk meg. És ez a világszemlélet az életünk elidegeníthetetlen részévé vált. Ezt csak ahhoz tudom hasonlítani, mint amikor az őskeresztények először találkoztak Jézus igéivel. A világ rossz, és ránk vár, hogy egy jobb világot hozzunk létre. Ez egy olyan világos posztulátum volt, amit nem lehetett megkérdőjelezni. Ez a kötelességünk, ezt kell tennünk. Erre készültünk.

A Szociáldemokrata Pártban az előadások általában munkaidő után voltak, hogy az emberek hallgathassák. Ez hozta magával – de nemcsak ez, hanem a találkozásaim is Tamással –, hogy otthon hazudni kellett. Én már rég nem jártam úszótréningre, de még mindig jártam úszótréningre. Mindenféle dolgot ki kellett találnom, hogy elmehessek oda, ahova akarok. Borzasztó megterhelő volt. Aztán persze voltak balesetek, amikor rosszul hazudtam, anyám rájött, de ez mit sem változtatott azon, hogy az én életem teljesen különment a családtól. Megszűntem a polgári család úrilány Grétikéje lenni.

Akkoriban az nem úgy volt, hogy egy fiú fölment a lányhoz, vagy a lány fölment a fiúhoz. Volt úgy, hogy tél volt, mínusz nem tudom, mennyi, és mi kísértáltunk Újpestre és vissza. Azt tudom, hogy amikor levettem otthon a cipőmet, akkor a harisnyámnak lejött a talpa. Ronggyá jártam a

harisnyámat. Találkoztunk valahol, és mentünk, mentünk, mentünk. A Fő utcában – érdekes módon abban a házban, ami Straub Ferié, anyám első vőlegényéé volt – volt egy cukrászda, a Friedl cukrászda – nagyon aranyos nő volt ott a tulaj –, és oda szoktunk betérni egy indiánere.

Az akkori életemről a szüleim mit sem tudtak. Tamásról sem. Bár egyszer nyáron, 1934-ben vagy 1935-ben, nem tudom pontosan, Szentgyörgyiéknél nyaraltam, és a mama is lenn volt Balatonon. Tamás akkor Siófokon volt, és tudta, hogy át fogok utazni Siófokon, ahol megáll a vonat. Kijött a vonathoz, hogy egypár szót váltsunk. Ott állt lesülve, iszonyúan csinos volt a száznyolcvan-valahány centijével – akkor még nem voltak olyan magasak az emberek, mint most –, tehát anyám látta Tamást, és szegénykém, amikor továbbment a vonat, nem tudott mást mondani rá – azt, hogy csúnya vagy ellenszenves, azt nem lehetett mondani –, mint hogy gonosz szemei vannak. Tamásnak világító világos szürke szemei voltak.

Tamással elneveztük egymást Silának. Ez abból jött, hogy egyszer mentünk a Körúton, és egy finn írónak a könyve volt kinn egy kirakatban. Azt a finn író úgy hívták, hogy Sillanpää [*Frans Eemil Sillanpää (1888–1964)*]. Elkezdtünk hülyéskedni, hogy Sillan Pee, Sillan Pee, aztán elmaradt a Pee, és maradt a Sila. De Tamás is Sila volt, meg én is Sila voltam. És ez a nevünk megmaradt aztán végig.

Nem tudom már, hogy Tamásnak a Kőszénbányától miért kellett eljönnie, de átment a Bayer Gyógyszergyárba, annak is a propagandaosztályára. Az egyetemet már elvégezte, valahogy egész különösen gyorsan végezte el, huszonkét éves korában már doktor volt. A gyógyszergyári munkájához semmi köze nem volt, de pénzt kellett keresnie. Akkorból egy örökbecsű rigmus, egy reklámszöveg kapcsolódik a nevéhez: „Bélsárpangás, bélrenyheség, Eucarbon!” Ott is nyolcvan pengő volt a fizetése, és ugyanúgy élt tovább. Dolgozik, olvas, mindennap találkozunk, és eljárunk a Szociáldemokrata Párt ilyen-olyan-amolyan rendezvényeire és vitáira.

Akkoriban az, hogy egy szerelmespár viszonyt kezdjen, az teljesen ki volt zárva. És az úrilányoknak egyszerűen nem volt szexuális nevelése sem. Akkoriban később kezdtek menstruálni a lányok, de erre fölkészíteni, hogy ez jön, és hogy ez micsoda, erről mély hallgatás uralkodott. Ahogy arról is, hogy mi az, hogy férfi–nő kapcsolat. Arra nagyon jól emlékszem, hogy a Deák téri elemiben egyszer valahogy arról beszéltünk a lányokkal, hogy hogy születik a gyerek, és az egyik osztálytársnőm azt mondta, hogy úgy születik, hogy a férfi belepisil a nőbe. Zsuzsa néniem volt egy fia, Jóska. Amikor megkérdeztem Zsuzsa nénit, hogy hogyan lett a Jóska, mert hát Zsuzsa néniem nem volt férje, akkor azt mondta nekem: nem tudom. A papája odaültetett az ölébe, és akkor egyszerre csak lett a Jóska.

De ez a kérdés az én életemben kiválóan megoldódott. Volt egy rokon néni, Janka néni, aki egyszer – még a Vigadó téren – egy délután följött, kétkötetes könyvet tartott a kezében, és a mamát kereste. Mama nem volt otthon, csak én. Janka néni bejött a lakásba, hogy visszahozta a könyvet, amit anyám kölcsönadott. Letette az asztalra, hogy majd adjam oda a mamának. Még az ajtóból visszanézett, és azt mondta: neked nem kell ebbe a könyvbe belenézni! Alighogy kitette a lábát, én természetesen már kezembe vettem. Egy Heindrich de Mann nevű szerzőnek a könyve volt, „A tökéletes házasság” volt a címe, és én ebből a könyvből nagyon precízen és nagyon jól fölvilágosodtam. Tulajdonképpen kiváló volt, úgyhogy én így – de csak így! – mindent tudtam tizenkét éves koromban [1928 körül jelent meg Rozsnyai Károly kiadásában, dr. Feldmann Sándor fordításában De. Th. H. van de Velde holland orvos könyve: „A tökéletes házasság. Élettana és

megvalósulása”, majd még ugyanebben az évben „A házastársak elhidegülése. Keletkezése és legyőzése” c. kötet ugyanettől a szerzőtől. Valószínűleg ezek a kötetek kerültek Nagy Tamásné kezébe 1930 körül. – A szerk.].

A tudatlanság hihetetlen problémákat okozott az akkori fiatal lányoknak. Emlékszem egy esetre. A gimnáziumban volt egy Ingeborg nevű lány, aki „megegett”, teherbe esett. És tudtuk, hogy ez borzasztó tragédia. A papája kitagadta, szörnyen összeverte. De nem volt semmi óvszer, és a lányok nem tudtak semmit. Így hát rengeteg volt a küret, és a szerelmi kapcsolatokat állandó szorongás vette körül. Mi, Tamással meg is beszéltük, hogy nekünk nem lesz viszonyunk, mert Tamás azt mondta: belőled nem lesz Ingeborg!

Az érettségi után beadtam az irataimat az Orvostudományi Egyetemre. Amikor megyek be, megnézni a felvettek listáját, ott van kiírva, hogy Kovács Margit. Egy kicsit tovább olvasok, és látom, hogy az a Kovács Margit Győrből való. Engem tehát nem vettek föl. Még nem volt ugyan zsidótörvény, de azért a Kovács Manó lányát nem vették föl. A bátyám, aki négy évvel előbb érettségizett, ő még simán bekerült a jogra – amit aztán egy-másfél év után abba is hagyott.

Elhatároztam, hogy ha nem lehetek orvos, akkor elmegyek Bécsbe. Tudtam, hogy Bécsben van egy óvónőképző, amely nem olyan elmaradott, mint az itteni, és Bécsben lehetőségem lesz a legmodernebb pedagógiai iskolákkal is érintkezésbe jutni. Döntésemet megkönnyítette, hogy Tamással abban maradtunk, hogy ez már nem szerelem. Ez barátság, két elvtársnak a kapcsolata, de ez már nem szerelem. Elmentem tehát Bécsbe.

Nagyon érdekes, tulajdonképpen egy csoda, hogy a szüleim ebbe hogy beleegyeztek. Hogy 1936-ban egy konzervatív szemléletű polgári család kiengedte a lányát Bécsbe. Akkor ez nem úgy volt, mint most, hogy egy lány elhatározza, hogy elmegyek nem tudom, hova tanulni. Ez akkor egész kivételes dolog volt. Hogy én, Kovács Gréti fogom magam, és elmegyek egyedül – albérletbe – Bécsbe. Nem volt az osztálytársaim, a barátnőim között még egy, aki az érettségi után így folytathatta az életét.

De nem csak a szüleim beleegyezése, hanem pénz is kellett. Rendkívül kevés pénzt kaptam, mert nem is volt a szüleimnek sok. Havi százhatvan pengőt, ami akkor arra volt elég, hogy fizessem az albérletet, fizessem a tandíjat, közlekedjek, és hogy rendkívül szerényen egyek.

A papámmal mentem Bécsbe, aki egy napig ott volt velem, a Josefstädter strasséban egy idősenél találtunk egy albérleti szobát, ő visszautazott, és én ott maradtam. Elintéztam a beiratkozást az állami óvónőképzőbe, és beköltöztem az albérletbe, ahol majd marhára fogok fájni, mert arra nincsen pénzem, hogy télen fűtsem a szobát. De nem is fogok sokáig ott lakni. Elkezdtem járni az előadásokra, és az egyik egyetemi pszichológiai előadáson – ez tanterven kívül volt – mellettem egy Jugoszláviából való leány ült, Zora Glied, akivel elkezdtünk beszélgetni, és később nagyon jó barátok lettünk. Ő a Berggassében lakott, és megbeszéltük, hogy sokkal olcsóbb, ha ketten vagyunk egy szobában. Elköltöztem a Berggasséba, és azután végig ott laktunk ketten.

Bécs olyan volt, mint egy második Budapest. Ugyanazok az eklektikus stílusú házak, a körutaknak ugyanaz a stílusa. Akkor még nem volt ilyen gyorséttermi hálózat, mint most. Budapesten valamikor a harmincasas évek közepén jelent meg az első étkezde, az Ilkovics, ahol lehetett állva is enni, vagy leülni is, nagyon kellemes hely volt. Az első Ilkovics a Margit híd pesti hídfőjénél volt, a

másik pedig a Nyugatival szemben. Az Ilkoviciban lépcsőn le lehetett menni egy pinceszintbe, és ott is lehetett üldögni egy szendvicset, feketekávé vagy tea mellett. Ez fantasztikus újdonság volt Budapesten. Előtte van a fiatal Aczél György – akit akkor még nem Aczélnak hívtak, merthogy ő is zsidó volt –, akinek nem volt munkája, a Goldmark Teremben rendezett kis színdarabokat, és naphosszat ott ült lent az Ilkoviciban. Az a hely afféle csellengő értelmiségiek találkozóhelye volt. Arra is emlékszem, hogy az Ilkoviciban sült fagylaltot lehetett kapni, ami belül fagylalt volt, kívül tojáshabhoz hasonló forró borítással.

Mint Pesten az Ilkovic, Bécsben olyan volt a WÖK. Hogy ez minek volt a rövidítése, nem tudom [*WÖK – Wiener öffentliche Küchen/betriebsgesellschaft/ – Walter K. Schiff (1866–1950) osztrák statisztikus, szociológus és közgazdász 1914-ben kezdeményezte népkonyhák fölállítását a szegények részére, ennek folytatása a Bécsben 1918–1994 között működő WÖK (agso.uni-graz.at/bestand/35_agsoe/35bio.htm). – A szerk.*]. Ez is gyorsétterem volt, és egy schillingért lehetett enni főzeléket vagy levest. Én leginkább a WÖK-ben étkeztem, ami nem volt egy hízókúra, de nem is volt szükségem rá. A szüleim néha küldtek csomagot is, de nekem örült szerencsém volt. Zora Gliednek ugyanis nagyon aggódó mamája volt, és hetente küldött csomagot, amiben minden földi jó benne foglaltatott. Így ketten nagyon kellemesen kiegészítettük az ottani kosztunkat. Zora sokkal több pénzt is kapott, mint én.

Zorának – aki végül nagyon-nagyon jó barátnőm lett, végig együtt tanultunk, dolgoztunk – volt egy barátja Magyarországon, akit úgy hívtak, hogy Ländler Ervin, és aki időnként meg is látogatta. Ervin tagja volt az illegális Kommunista Pártnak, Pécsen lakott, és vasesztergályos volt. Alacsony fiú volt, de szebb arcú férfit keveset láttam, mint őt. Ländler Ervin, amikor majd megszökik a munkatáborból, álneven Szalai András lesz, ezt az álnevet megtartja a felszabadulás után is, és ezen a néven fogják majd felakasztani a Rajk-perben, harmadrendű vádlottként [*A Rajk-per harmadrendű vádlottja Brankov Lázár volt, Szalai András ötödrendű vádlott volt. – A szerk.*].

A Berggasse 9-ben laktunk, ott volt a Pszichoanalitikus Egyesület és ott lakott Sigmund Freud is. Hihetetlen szellemi pancsikolásban volt részem, maga az óvónőképző volt a legkevésbé érdekes. De az előadások az Egyesületben, az előadások az egyetemen! Anna Freudnak – aki tulajdonképpen a gyermekpszichológia megalkotója –, Freud lányának az előadásait is hallgathattam. Nagyon benne éltem Bécsben, és nagyon jó baráti kapcsolataim voltak. A gimnáziumi nyolc lány közül az egyiknek, Rechnitzer Verának voltak rokonai Bécsben, a Láriék – ez név a Klárából van. Ők szociáldemokraták voltak, és elkerültem velük Bécs valamelyik kerületének szociáldemokrata szervezetébe, ahol jártam előadásokra, és eljártunk a bécsi Szociáldemokrata Párt rendezvényeire. A másik barátnőm még Pestről volt, Bíró Ágának hívták. Neki volt egy bulgár barátja, nem jut eszembe a neve, velük jártunk kirándulni. Sokat jöttünk össze, sokat vitatkoztunk, sokat beszélgettünk.

Bécsben két komolyabb barátom is volt. Az egyik egy Walter Fröhlich nevű ügyvéd, aki idősebb volt, mint én, és aki arról volt nevezetes, hogy a kommunista elítéltek védőügyvédje. Ő nagyon-nagyon el akart engem venni feleségül, még Pestre is eljött apámhoz vizitálni. Végül Ausztria német megszállásakor Ohio-ba ment, és ott is nősült meg. Aztán volt egy nagyon kedves barátom, Hans Crombach. Mérnök volt és síbajnok. Ő is feleségül akart venni, és később, amikor majd a müncheni egyezmény után úgy döntünk Tamással, hogy Magyarországról el kell menni, akkor Hans – aki közben elhagyja Ausztriát – felajánlja a segítségét Ausztráliából, hogy oda emigrálhassunk.

A baráti körünkhöz tartozott még Pesten egy Krausz Ernő nevű magas, szőke, szemüveges fiú is. Ernő is nagyon jellegzetes figurája volt a korának – az édesapja egy osztrák bank igazgatója –, hihetetlen gazdagságban felnőtt fiatalember, rendkívül művelt, ennek ellenére eltökélt baloldali. Kijött hozzám Bécsbe, és azt mondta, hogy már régóta szerelmes belém, legyen a felesége. Mondtam neki, hogy nem tehetem, mert Tamást szeretem, erre azt mondta, hogy akkor elmegy a spanyol polgárháborúba [lásd: Franco]. Egy éjszakát ültünk a hoteljének a halljában és beszélgettünk, aztán kikísértem az Ostbahnhofra, elutazott, és ezt követően végigharcolta a spanyol polgárháborút. Többször megsebesült, de túlélte. A köztársasági hadsereg bukása után Párizsba ment, és elvette feleségül egy elesett bajtársának a feleségét. Párizsban ez a művelt fiatalember nem tudott másból megélni, mint hogy csinált egy lúdtalpbetétműhelyt, de aztán elvégezte a párizsi zeneakadémiát, hegedű és klarinét szakon. Amikor újból találkoztunk, Tamás halála után, akkor is gyönyörűségeen muzsikált.

Bécsben sportolni nem sportoltam, mert arra már se pénzem, se időm nem volt. Ugyanis borzasztóan sokat kellett tanulni, dolgozni, különösen attól fogva, mikortól tudtam, hogy nagyon-nagyon kevés az időm a diplomáig. Mert nem lehetett nem észrevenni azt, hogy Bécs utcái tele vannak dirndlis lányokkal [*A dirndlis ruha puffos ujjú, bő szoknyájú nyári ruha, amelyhez kis kötényt viseltek. – A szerk.*] és fehér térdharisnyás, bőrnadrágos fiúkkal. Ez tulajdonképpen osztrák népviselet, de akkor az osztrák nácik ruházata volt. És ezek egyre többen voltak, felvonulásokkal, és a mostani itteni eseményekre emlékeztető randalírozásokkal.

Én tehát kezdtem érezni – és Zorát is befolyásoltam –, hogy minekünk nem lesz itt három évünk, amit eltöltsünk. Elmentünk a városi tanügyi bizottsághoz, Herr Simonsitshoz, és megkértük, adjon engedélyt, hogy másfél év alatt végezhessük el a három évet. Megkaptuk az engedélyt. Ekkor következett az a dicső korszak, amikor rászoktam a feketére és a cigarettára. Nagyon keveset aludtunk, hihetetlenül sokat kellett tanulni, és az óvónőképzőben babákat meg játékokat is kellett csinálni, amit, ha volt időm, akkor nagyon szívesen csináltam, de borzasztóan kevés időnk volt.

Az óvónőképzőben az elméleti oktatás össze volt kötve gyakorlati munkával, tehát valódi óvodában valódi munkát kellett végezni. Bécs külvárosában olyan házak voltak – ma is állnak még –, amelyeknek lakói proletárok, munkások voltak. Ezek a házak úgy voltak megtervezve, olyan masszívak voltak, hogy harc esetén akár védőbástyának is lehetett volna használni. A telep szociálisan rendkívül jól volt ellátva, óvoda, bölcsőde, minden volt. Az egyik házat úgy hívták, hogy Marx Hof, Marx-udvar, és én a Marx Hofnak az óvodájában dolgoztam [*A Monarchia fölbomlása után a Bécszet elöntő menekültáradat nagy lakáshiányt idézett elő az 1920-as években. A lakásínség enyhítésére kezdett az 1919-es választásokon hatalomra került szociáldemokrata városvezetés a Práter közelében városrésznyi lakásépítésbe. 1934-ig a telepeken és ún. hofokban (Jacob Reumann Hof, Winarsky Hof, Rabenhof, Karl Seitz Hof, George Washington Hof, Friedrich Engels Hof) megépült 357 létesítményben több mint 63 000 lakást alakítottak ki. (A lakások 38–48 m² alapterületűek voltak, fürdőszoba nem volt bennük, viszont a Hofokban sokféle közösségi intézmény működött, mosodától a könyvtárig, az orvosi rendelőktől a gyermek szociális intézményekig.) A Karl Marx Hof 1927–1933 között épült (Karl Ehn terve alapján), 1382 lakásában 5–6000 lakó élt. A „vörös Bécs” és a konzervatív szövetségi kormány közötti polgárháborús feszültség 1934 februárjában felkeléshez vezetett (az 1933 óta illegalitásban működő Schutzbundot, a Szociáldemokrata Párt fegyveres szervezetét ennek során végleg szétverték). A Karl Marx Hof volt a három napig tartó utcai harcok egyik központja. – A szerk.*].

A pedagógia ebben az óvodában hagyományos volt, tehát én ott semmi újat pedagógiából, pszichológiából nem tanulhattam, viszont szembesültem a szegénységgel. Az óvodában szegény munkások, munkanélküliek gyerekei voltak, sok nagyon nehéz, problematikus gyerek, akik otthon a családban az alkoholizmustól kezdve az erőszakig mindent átéltek és tudtak, láttak. Nekem valami fantasztikus nagy dolog volt ott lenni! Már nem is bántam, hogy nem vettek föl az egyetemre. Úgy gondoltam, hogy mint óvónő sokkal közvetlenebbül nyújthatok segítséget ezeknek a gyerekeknek. Emlékszem, családlátogatásra is mentünk. A lakások és házak nagyon jól voltak megtervezve, egy-kétszobás, konyhás, fürdőszobás lakások, de a bentlakók szegénysége ordító volt. Bécs szegény város volt. Ezt ma nehéz elképzelni Bécsről, de így volt.

Anyámékkal leveleztünk. Inkább anyám írt, ritkán apám is, én tudósítottam a bécsi életemről, ők tudósítottak a pesti életről, és küldték a havi százhatvan pengőt. Nyári szünetben és karácsonykor hazamentem. Tamással is leveleztem, sőt Pesten találkoztunk is. Ő ekkor katona volt, az önkéntesi évét szolgált Székesfehérváron, még hozzá légvédelmi tűzéreknél.

1937-ben éppen otthon voltam a Szív utcában, és apámmal együtt ebédeltünk, még azt is tudom, hogy Zsuzsa néni-féle túrós rétes volt. Akkoriban apám ebéd után már mindig úgy feküdt le, hogy befeküdt az ágyba hálórúhában. Nagyon öreg volt már. Egyszer csak szólt a telefon, ami ott volt mellette, az éjjeliszekrényen. Én az ebédlőben voltam, tehát a hosszú előszoba másik végén, és hallottam, hogy szól a telefon, és apám nem veszi föl. Bementem, hogy megnézzem, miért nem veszi föl. Már halott volt. Szívbaja volt, álmában kapott egy rohamot, és meghalt. Anyám nem volt otthon, Anti sem, és borzasztó volt később a mamám, aki nagyon kiabált és nagyon sírt, hogy mi lesz vele, mi lesz vele. És amikor késő este Anti hazajött, ő is nagyon sírt. Az viszont olyan fura volt, hogy mind a ketten lefeküdtek aludni, és alva töltötték az éjszakát.

Én először szembesültem a halállal, és ott ültem, és néztem a halott apámat. Egyáltalán nem sírtam, akkoriban nagyon nem voltam jóban az apámmal. Fura volt, nagyon fura. Azóta se tudtam rendezni a viszonyomat a meghalással.

Apámnak volt egy – a családban így mondták – bríftasnija. Abban a bríftasniban hordott egy arany Mária Terézia tallért [*A Mária Terézia tallér ezüstből készült, aranyból a Mária Teréz dukát készült. – A szerk.*]. Azt mondta, azért hordja, hogyha netán rosszul lenne az utcán, és mentőt kellene hívni, akkor lássák, hogy az egy úr volt, aki ott összeesett az aszfalton. Mert ott van a Mária Terézia tallér. Aztán amikor apám meghalt, ezt a bríftasnit magamhoz vettem, de a Mária Terézia tallér már nem volt benne. Ezzel szemben volt benne egy összehajtogatott papír, olyan, mint egy röplap, és nagyon-nagyon meg voltam döbbenve, amikor kihajtogattam, és megláttam, hogy az Internacionálé szövege volt rányomtatva [*Az Internacionálé a nemzetközi kommunista munkásmozgalom indulója volt. – A szerk.*].

Apám halála után anyámra anyagilag is nehéz idők vártak, és eladta a Szív utcai házat. Helyette Soroksáron vettek egy kisebbet, de nem költöztek oda. Ott maradtak a Szív utcában, bérliként, és folyt tovább a Szív utcai élet. Anti pedig azután már mindig a mamával maradt, amikor megnősült, akkor is.

Anti időközben már leérettségizett a Berzsenyi Dániel Gimnáziumban, aztán egy-másfél év után kimaradt a jogi egyetemről, és először a Csepeli Textilgyárban lett alkalmazott, ahol kapcsolatba került a magyar textilgyártással. Apám halálakor már a Fésűsfonónál dolgozott Pesterzsébeten, és

ott ismerkedett meg a leendő feleségével, Búzás Margittal, aki tisztviselőnő volt, és nyolc évvel idősebb Antinál. Margit katolikus volt, semmi köze a zsidósághoz. Nagyon jó, becsületes, kedves ember, akiben semmiféle intellektuális hajlandóság nem volt. Élt az édesapja, anyja, a Búzásék, akikkel össze is jártak. A Búzás papa egy pocakos, gömbölyű bácsi volt, a mamája is ugyanolyan, kedves emberek, de semmi közöm nem volt hozzájuk. Margitot viszont haláláig szerettem.

Antiék is ott laktak a Szív utcai lakásban, Zsuzsa néni is ott maradt, a bútorok is, szóval minden ott volt. Apám halála után az udvari szoba is előlépett madárszobává, mert a padlás akkor már nem volt elég. És amikor majd Anti munkaszolgálatos lesz, meg azután is, amikor hazajön és el lesz dugva, Margit feladata lesz a madarak gondozása. A legnagyobb légitámadások közepette, Budapest ostromakor ágyúzásban Margit megy föl a padlásra – már rég betörték az ablakok, nem is tudom, valami dróthálót vagy mit tettek oda – a madarakat etetni, itatni, takarítani.

Én 1938 tavaszán jutok el oda, hogy levizsgázok. Amikor az Anschluss van, a német csapatok osztrák bevonulása, akkor én már nem vagyok Bécsben. Megvan a bizonyítvány, hazajövök és állás után nézek. A mostani Balassi Bálint utca 25-ben – akkor Személynök utca – volt egy óvoda, amely bentlakásos is volt, gazdag gyerekeknek. A tulajdonost úgy hívták, hogy Gönczi Terka. Magyarországon ezekben az években volt egy pedagógiai elit, akik pszichológiában és pedagógiában is lépést tartottak a külvilággal. Terka analitikus szemléletű volt – nagyon sokat tanultam tőle –, az óvodája Montessori rendszerű, és szüksége volt egy németül beszélő, bennlakó óvónőre. Jelentkeztem, felvett, úgyhogy ettől kezdve én többé nem éltem otthon.

Az óvoda igen kiváló volt, egy óriási lakásban, és én ott is laktam. De borzasztóan kellemetlen volt, hogy csak németül beszélhettem. A Kulcsár István nevű, később ismert tudósító Kulcsár Petya néven az én óvodásom volt. Emlékszem, hogy lent voltunk az Országház mellett a parkban, és Petya beszélt hozzám magyarul, de nekem németül kellett válaszolnom. Petya viszont nem tudott németül, dühében lehajolt, egy marék sarat vett föl, és az arcomba vágta. Teljesen igaza volt tulajdonképpen. Azóta is ha látom a tévében vagy valahol, akkor ez mindig eszembe jut.

Közben pszichoanalízisre is jártam. A bécsi pszichoanalitikusok küldtek a Budapesti Analitikus Egyesülethez egy ajánlólevelet, amiben ajánlották fölvételemet kiképző-analízisre [*Ferenczi Sándor javaslatára alakult meg 1913-ban a Magyar Pszichoanalitikus Egyesület (három évvel az ugyancsak Ferenczi kezdeményezésére megalakult Nemzetközi Pszichoanalitikus Egyesület után). Ettől fogva Bécs mellett Budapest lett az egyik legnagyobb pszichoanalitikus szellemi és terápiás központ. A pszichoanalízis hazai művelői sajátos analitikus szemléletüknek köszönhetően önálló iskolát alkottak (Budapesti Iskola). Az irányzat több tagja a második világháború alatt emigrálni kényszerült, a háborút követő ellenséges politikai légkör hatására pedig a Magyar Pszichoanalitikus Egyesület feloszlani kényszerült. (1989-ben alakult meg ismét a Nemzetközi Egyesület önálló magyar tágelyesülete). – A szerk.]. Megkerestem az analitikus-vezetőt – aki akkor doktor Hermann Imre volt [Hermann Imre (1889–1984) – idegorvos, pszichoanalitikus, 1919-től haláláig pszichoanalitikus magángyakorlatot folytatott. 1919-től a Nemzetközi Pszichoanalitikus Egyesület titkára, 1936-45-ben alelnöke, 1945-46-ban elnöke. Kutatásai alapvetően az ösztönvilágra, az érzékelésre és gondolkodásra, a tehetségre és módszertani kérdésekre irányultak (MÉL). – A szerk.] –, és így kerültem Bálint Alice-hoz [„Bálint (Székely-Kovács) Alice (Budapest, 1899-Manchester, 1939) pszichoanalitikus, Bálint Mihály első felesége, a gyermekkor pszichoanalitikus vizsgálatának egyik úttörője” (Erős Ferenc és Szilasi Judit interjújának lábjegyzete, *Thalassa*, 1998/1). – A szerk].*

Mint ahogy Ausztriában Anna Freud volt a gyermekpszichoanalízis megalapítója, úgy nálunk Bálint Alice. Kiváló ember volt, és én minden nap, kivéve szombat-vasárnap, jártam egy órára Alice-hoz analízisre, a budai Mészáros utcai lakásába.

Freud nagyon nagy súlyt fektetett arra, hogy az analízisért fizetni kell, így amit kerestem, az a pszichoanalitikus képzésemre ment. És valóban analitikus pedagógus lettem volna, ha közbe nem jön a történelem, a háború és minden, ami közbejött. Valamikor 1940 táján Bálint Alice-ék elmentek Magyarországról, akkor átvett Székely-Kovács Olga, és nála voltam egészen addig, ameddig a németek be nem vonultak [*Nagy Tamásné bizonyára másra gondolt: Székely-Kovács Olga (1900–1971) festőművész, karikaturista és szobrász volt, az ő testvére volt Bálint Mihály felesége, Alice. – A szerk.*]. A felszabadulás után Hermann Imre feleségénél, Hermann Alice-nál folytattam, de akkorra már annyira megváltoztak a körülmények, hogy a képzésem abbamaradt [*Hermann Alice (Cziner Alice) (1895–1975) – pszichológus. Bekapcsolódott Hermann Imre kísérleteibe. (1922-ben házasságot kötöttek.) A húszas években egy iparos tanoncok számára létesített pályaválasztási tanácsadó laboratóriumnak volt vezetője. Tanítói oklevelet szerzett (1929). A harmincas évek közepétől 1945-ig pszichoanalitikusként tevékenykedett. 1945 után az óvodai nevelés és oktatás volt a legfontosabb munkaterülete (MÉL). – A szerk.*]. Kommunista funkcionárius ugyanis nem lehetett analízisben, a marxizmus és a pszichoanalízis nem volt összeegyeztethető. Erről nagy viták is voltak akkoriban.

1938 késő őszén Tamástól, aki még mindig katona volt Fűzfőn, kaptam egy rövid levelet: „Tegnap meghalt az anyám, most már egész egyedül maradtam.” Tamás anyjának rákja volt. Ő az édesapjával is jóban volt, de igazi kapcsolata az édesanyjával volt. A levéllel a kezemben föl hívtam telefonon, és ettől kezdve újra találkoztunk. Bár korábban abban maradtunk, hogy ez nem szerelem, de kiderült, hogy egymás nélkül mégsem megy az élet.

Közben a barátaink közül mindenki, aki tudott, lassan elment az országból. Mi, Tamással eleinte nem akartunk elmenni, de a müncheni egyezmény után [*Hitler nyomására a nagyhatalmak müncheni konferenciája 1938. szeptember 30-án Németországnak ítélte Csehszlovákia németlakta területeit, ami a csehszlovák állam fölbomlásához vezetett, és 1939. március 16-án a németek a maradék cseh államot is megszállták. – A szerk.*], amely úgy tűnt, hogy a nyugati ellenállásról való teljes lemondást jelenti, úgy döntöttünk, hogy mégis el kell menni, mert nem várhatjuk meg, hogy egész Európa Hitler uralma alá kerüljön. Írtam Hans Crombachnak, a bécsi barátomnak Melbourne-be, hogy segítsen beutazási engedélyt szerezni, ugyanakkor elindult a próbálkozás Chile vagy San Domingo felé is, már nem emlékszem pontosan [*Valószínűleg a Dominikai Köztársaságról van szó (fővárosa: Santo Domingo), amely tekintélyes méretű askenázi népességet (elsősorban németországi és ausztriai zsidó menekültet) fogadott be az 1930-as évek végén. Különböző egyesült államokbeli zsidó szervezetek igyekeztek földet vásárolni a növekvő közép-európai antiszemitizmus miatt várható zsidó menekülthullámra számítva. (Így például Sosúa város környékén 1940-ben 350 zsidó család települt le és kezdett mezőgazdasági termelésbe. A föld az 1920-as évek végéig a United Fruit birtokában volt, Rafael Trujillo olcsón föl vásárolta, és eladta ezeknek a menekült zsidók letelepítését bonyolító szervezeteknek. Egyébként e családok leszármazottainak többsége a hatvanas években az Egyesült Államokba, ill. Izraelbe települt át.) S. B. Beit-Zvi (Post-Ugandan Zionism On Trial: A Study of the Factors that Caused the Mistakes Made by the Zionist Movement during the Holocaust, Tel-Aviv, Zahala, 1991) azt állítja, hogy a cionisták minden olyan mentési kísérletnek ellenálltak, amely nem Palesztinát célozta meg, és ez vezetett*

ahhoz, hogy kudarcba fulladt az 1938-as eviani konferenciának a zsidók San Domingóba való kivándorlását támogató döntése. – A szerk.]. Tamás édesapjának, Apinak volt valami rokona Dél-Amerikában, és írtunk neki is, hogy segítsen. Elmentünk Tamással fényképezkedni a Laub Jucihoz, és képeket küldtünk Londonba is. Szobalánynak, inasnak ajánlottuk magunkat.

Ekkor már javában jöttek a zsidótörvények is [lásd: zsidótörvények Magyarországon]. Amikor arról van szó, hogy a zsidóságot mi érte, akkor mindig Auschwitzról van szó. Auschwitzról, ami magában foglalja az összes megsemmisítő tábor. De előtte?! Minden zsidótörvény emberi megalázást jelentett. Ezt nem lehet, azt nem lehet, ez nem lehetek, az nem lehetek, mikor mehetek az utcára [lásd: kijárási tilalom Budapesten], mikor, hol utazhatok villamoson [Az 1944. április 7-én kiadott 1.300 M. E. sz. rendelet értelmében zsidó „Megkülönböztető viselés jelzésére kötelezett sem közlekedés, sem szállítás céljára személygépjárművet nem használhat, írásbeli engedély nélkül sem közforgalmú vagy korlátozott közforgalmú vasúton, sem közforgalomra berendezett személyszállító hajón, sem közhasználatú társasgépkocsin nem utazhat. A korlátozás nem vonatkozik a BSZKRT és a BHÉV, valamint az egyes városok belterületén közlekedő vasutak és társasgépkocsijáratok vonalaira”. Később azonban már azt is korlátozták, hogy a zsidók a villamos mely részén tartózkodhatnak. – A szerk.], az élelmiszerjegyeknek csak a fele jár nekem [lásd: jegyrendszer Magyarországon], és így tovább, egészen az utolsóig, ami már a fajgyalázás vétkét is kimondta [1945(!) elején a nyilas parlament fölhatalmazta a zsidókkal házasságban élő keresztényeket, hogy minden következmény nélkül elválhatnak házastársaiktól. A törvény azt is előírta, hogy aki erre nem hajlandó, a zsidóellenes rendelkezések hatálya alá kerül (Braham: A népiértés politikája (A Holokauszt Magyarországon), Belvárosi Kiadó, 1997, 951-952. oldal). – A szerk.]. Akkor sem tudtam, ma sem tudom fölfogni a zsidóság önfeladó szótlanságát, amellyel mindezt eltűrte.

A kivándorlásunk tehát elhatározott tény volt. Borzasztó szomorúak voltunk, mert imádtuk Pestet. Készülve a jövőnkre, spanyolul tanultunk, én munka után egy fodrászüzletben manikűrözni és haját mosni tanultam, Tamás pedig, amikor épp nem hívták be, egy autószerelő-műhelyben elektromos szerelést tanult.

Az után a levél után, amely újra összehozott bennünket Tamással, két hónap sem telt el, és 1938. december tizenhetedikén összeházasodtunk. Polgári esküvőnk volt, a Honvéd utcai előljáráságon. Jelen volt az apósom, Api, a mamám, Anti, Szarka Lajos és a Baross Szövetség elnöke, Sittner Ferenc. Sittner Ferenc az én tanún volt, Szarka Lajos a Tamásé. Amilyen aljasok voltunk, teljesen tudatosan választottuk Sittner Ferencet. Azzal, hogy olyan gazdag, hát csak ad nekünk majd valami szép nászajándékot. Kaptunk is tőle aztán egy huszonnégy személyes porcelán étkezéslet... maradványait. Bazi nagy húsos tálakat, tésztás tálakat és egy olyan levesestálat, amiben később heccből meg tudtam fürdetni a kislányomat, akkora volt. Úgy kellett nekünk!

Az esküvő után ebéd volt, Zsuzsa néni óriási jó ebédet csinált a Szív utcában: Zsuzsa néni-féle ragulevest, rántott csirkét és rétest. Ezután beköltöztünk Apihoz, a Honvéd utca 16-ba. Api a hálósobából, egy csodálatosan szép, szecessziós fehér bútoros hálósobából – Lujának fantasztikus ízlése volt – beköltözött az úriszobába, és mi foglaltuk el a hálósobát. Én borzasztóan szerettem az apósomat. Tündéri ember volt, jószívű, kedves. Nem volt egy érdekérvényesítő alkat, és a felesége mellett elnyomott szerepet játszott, a családban Lujának az akarata érvényesült. A gyerekek sajnos elkövetik azt a hibát, hogy nem érdeklődnek, nem kérdezősködnek, úgyhogy én

sem tudom, mit szolt Api ahhoz, hogy amig ő hadifogoly volt, református lett a felesége és a fia, és hogy mind e mögött ott állt doktor Szarka Lajos, az újpesti református egyházközség kurátora. Nem tudom, mit szolt hozzá, de Szarka Lajos Lujza haláláig jelen volt a családban. Tamás azért végezte el a jogi egyetemet – esze ágában nem volt jogásznak lenni –, mert Szarka Lajos egy motorkerékpárt ígért neki. Amikor Lujza meghalt, akkor Api is meg Szarka Lajos is, mind a ketten fekete szalagot viseltek a zakójukon.

Elképzelni nem lehet két különbözőbb embert. Szarka Lajos, ha most élne, akkor a Fidesz valamelyik polgári körének lenne oszlopos tagja, de lehet, hogy a MIÉP-hez tartozna. Konzervatív volt, magyarkodó, én nagyon nem bírtam, Tamás se. De Tamás ezt az egészet humorral fogta föl, röhögött rajta, érzelmileg nem érintette. Arról, hogy milyen kapcsolat is van Lujza és Lajos között, és hogy túri ezt Api, soha nem beszéltünk. Nem érdekelt minket. Mi önmagunkkal voltunk elfoglalva.

Az esküvő után elmentünk nászútra is. Azaz nekünk akkor már viszonyunk volt egymással, úgyhogy a nászút idézőjelbe teendő. A mi kapcsolatunk Tamással minden volt, csak nem szokásos, mert abban az időben nem volt szokás, hogy egy polgári leány és fiú a házasság előtt viszonyra lépjen egymással. Nálunk a levél megkapása után ez a viszony pillanatok alatt megkezdődött, és Tamás kivett egy albérleti szobát az Aradi utcában. Ott találkoztunk, és emlékszem, volt ott egy kiscseléd, aki mindig nézett az ablak mögött, hogy ki ez a bűnös pár, aki érkezik. Nagyon boldogok voltunk, nagyon szerettük egymást. Még valami teaforralót is vettünk, és teát is tudtunk csinálni, szóval berendezkedtünk. Ami szabadidőnk volt, azt ott töltöttük.

„Nászútra” Mátraházára mentünk, a Napsugár panzióba. Még megvannak a menükártyák, amiknek mindenféle hülyeségeket írtunk a másik oldalára. Emlékszem, hogy Tamással ketten három fatányérost ettünk meg. Egy későbbi kolléganőm is – amikor én már könyvtáros vagyok – ott volt akkor téli üdülésen, és nagyon jól emlékezett ránk. Hó volt, tél volt, Tamással jártuk a havas erdőt, beszélgettünk, beszélgettünk, beszélgettünk, és nagyon jól megvoltunk. Arról beszéltünk például, hogy Tamás készül egy cikket írni a „Szocializmus” nevű folyóiratba a pszichoanalízis és a társadalomtudományok kapcsolatáról [*„Szocializmus” – az MSZDP folyóirata (1906–1948, de 1919–21, 1934 elején és 1939–45 között nem jelent meg). 1922 után politikai, társadalomtudományi és közgazdasági cikkeket, tanulmányokat közölt. Szerkesztői között volt Garami Ernő (1876–1935), Kunfi Zsigmond (1879–1929), Révész Mihály (1884–1977), Mónus Illés (1888–1944), a háború után Justus Pál (1905–1965).* – A szerk.]. Nagyon vitatkoztunk, és mert nem értettünk egyet, a végén pofon vágtam Tamást. Szerelem ide, szerelem oda, az elvek borzasztó fontosak voltak. Az ember dühös lesz, ha nincs igaza, és Tamás mindig jobban érvelt, mint én. Csak egy pofonnal tudtam magamon segíteni.

A nászút egy hétig tartott, és valamivel utána Tamást újból behívták. De mielőtt még behívták, megjött – most nem tudom már, hogy San Domingóból vagy Chiléből – a beutazási engedély. Elmentünk a Vörösmarty térre, ahol volt egy német hajózási iroda, és – érdekes, ott eszünkbe sem jutott, hogy mi netán nem volnánk árják – vettünk két jegyet 1939. szeptember másodikára, a hamburgi kikötőből induló Pátria nevű hajóra. Felkészültünk az útra, és úgy terveztük, hogy az úton majd megismerkedünk olyan emberekkel, akik hozzásegítenek ahhoz, hogy ott megvessük a lábunkat. Ponevács Anna anyám régi alsószoknyáiból csinált nekem egy tüneményes fehér estélyi ruhát, Tamásnak pedig egy elfekvő pepita szövetből öltönyt. Ez volt a befektetés az eljövendő dél-

amerikai karrierre.

Közben valamikor, nem tudom már, mikor, én átkerültem egy másik óvodába a Vilma királynő útra, mert Gönczi Terka, aki szintén zsidó volt, kivándorolt, és megszűnt az óvodája. Terka Amerikáig meg se állt, és Amerikában élt aztán a haláláig. A Vilma királynő úton – ami aztán Gorkij fasor lett – indult egy óvoda egy villában, ami Szentpál Olgáé volt. Szentpál Olga ismert személyiség volt, mozdulatisművészetet tanított, ritmikus tornát. Ez is új volt akkoriban, tökéletesen új a torna és a zene, torna és a ritmus összekapcsolása [lásd: modern tánc]. Olgának a villájában volt az óvoda, Koszkievics Ilonka vezette, és engem vett maga mellé. Nagyon klassz meló volt, nagyon jó volt, a helyemen voltam, jól csináltam, érdekelt és izgatott a munkám.

Dolgoztam, közben különböző szemináriumokra jártam, és túráztunk, eveztünk, vitatkoztunk, és olvastunk, olvastunk, olvastunk. Tamást hol behívták, hol itthon volt, aztán megint behívták, megint itthon volt. 1939 márciusában például Pétfürdőn volt katona. Mivel mi kommunisták voltunk – és a baráti körünk is az volt –, úgy gondoltuk, hogy a növekvő erőteljes náciizmus valamiféle ellenállásba fog ütközni, ami magával fog hozni egy fegyveres ellenállást, netán forradalmat. Ugyanakkor arra is készültünk – és erről Tamással sokat beszéltünk –, hogy ez az agresszív nacionalista Németország egy újabb világháborút fog kirobbantani.

Az a fiatalság akkor a külvilág felé nagyon nyitott fiatalság volt. Az igazságtalanságok felháborítottak bennünket, és a még jelen lévő feudális előjogok ellen tiltakoztunk. Hiszen Illyés Gyula már megírta a „Puszták népé”-t [*Először az akkor induló „Válasz” c. folyóiratban jelent meg folytatásokban (1934), majd könyv alakban 1936-ban, a „Nyugat” kiadásában.* – A szerk.], és arról írt a „Puszták népé”-ben, hogy a *ius primae noctis*, tehát az első éjszaka joga Magyarországon még mindig él, és csak a földesúron múlik, hogy él-e ezzel a jogával. Magyarország nem csak József Attila költészetében volt hárommillió koldus országa. Ezekben az években jelentek meg a falukutatók írásai is. Illyés Gyula, Szabó Zoltán, Darvas József, Féja Géza, Németh László. Ők minden, csak nem kommunisták voltak. Tisztességes magyar keresztény értelmiségiek voltak, akik kíváncsiak voltak arra, hogy a díszmagyaros magyarkodás, a magyarkodó frázisok mögött hogyan él a magyar nép. És ezt sok kötetben, ahányan voltak, megírták. Megszületett a magyar szociográfia: ki-kelment a maga területére, ahol született, és feltérképezte, hogyan él a magyar falu, hogyan él a magyar parasztság. És iszonyú volt az a kép.

Ekkor még Apinál laktunk. Én nem vezettem háztartást, mert volt háztartási alkalmazott, aki főzött és takarított, tehát azzal nem volt dolgom, viszont rengeteg barátunk volt. A legközelebbi barátunk Justus Pál volt. Tamás és Justus intellektusa összetalálkozott, és hétfőveken arról folyt a beszélgetés, hogy mit olvastunk, mit hallottunk a Szovjetunióról, és mit kell várnunk. A felszabadulás után derül majd ki, hogy Justus Pali a pártban mint trockista elhajló ismert, és mi 1956-ban tudjuk meg, hogy minden minősítésünkben a pártközpontban ott van az, hogy *Justus barátai*.

Az én barátnőim közül a gimnáziumi nyolc lányok is megvoltak, megvolt Vértesi Éva, a barátja, Wägner Valti, és megvolt Lázár Ilonka is, az egyetlen keresztény, ami azért érdekes, mert Lázár Ilonka majd a nehéz időkben a füle botját se fogja mozgatni, hogy Gréti, nincs szükséged segítségre? Zora barátnőm is Magyarországra jött, mert itt volt Ervin, de velük keveset tudtunk találkozni, mert Ervin, aki az illegális Kommunista Párt tagja volt, illegalitásban élt.

Valamikor ekkortájban divatrajzolással is foglalkoztam. Az első divatrajzoló nőt úgy hívták, hogy Vágó Zsófia, aki rajzokat közölt például a vasárnapi „Pesti Napló”-ban és más társasági folyóiratokban. Én jól rajzoltam, és nem tudom már, hogy ki, valaki beajánlott a Zsófihoz. Egy rajzért nyolcvan fillért kaptam, úgyhogy ezzel is kerestem pénzt. Vágó Zsófi nagyon kedves és rokonszenves emlékem.

Kicsit összemosódnak a dátumok, de tudom, hogy külföldre indulásunk előtt a Körúton, egy panzióban laktunk, amely József Attila nővééréé, József Joláné volt. Emlékszem, augusztusban egy vasárnap azt számoltuk, hogy még négy vasárnap mehetünk ki evezni a Dunára, mert az ötödiken már indul a hajónk. Mindenünk be volt már pakolva ládákba, szó szerint mindenünk, amiket persze már feladtunk előre, így minden holmink Hamburgban volt. Az anyósomnak nagyon sok és értékes ékszere volt, amiket bevarrtam a ruháimnak a felhajtójába, és amikor majd hónapok múlva visszajönnek a ládáink, akkor föl vannak törve, semmi se marad, mindent kiraboltak, ágyneműt, ruhát, mindent, természetesen az ékszereket is.

Viszont hiába mentünk ki Bécsbe – hogy onnan menjünk tovább –, mert ugyanazon a napon, amikor indultunk volna, 1939. szeptember másodikán kitört a második világháború. És akkor nem volt tovább, itt maradtunk. Aminek nagyon örültünk tulajdonképpen, mert mi nem akartunk elmenni Magyarországról. Imádtuk Pestet, a barátainkat, és minden gyökerünk itt volt.

Ebben az időben úgy döntöttünk, hogy elköltözzünk Api lakásából. Ő beleegyezett, hiszen neki sem volt jó a dolgozószobájában díványon aludni. És különben is, volt egy ügyfele, egy panziótulajdonos nő, Egryné, akibe szerelmes lett. Ez az Egryné is olyan nő volt, akinek ma a MIÉP-ben volna a helye. Elköltöztünk, és mivel azután Apinak egyedül már nagy lett a Honvéd utcai lakás, hamarosan fölcserélte egy kisebb Tátra utcai, egyébként nagyon szép lakással.

Mi a Pannónia utca 44-be költöztünk. A lakás garzonlakás volt. Egy nagyon pici szoba, előszoba, fürdőszoba, az előszobában egy szekrény, és abban egy villanyrezsó. Itt főztem először. Tejbegrízt akartam csinálni, és vettem fél liter tejhez fél kiló grízt, amiből aztán egy kemény kő lett. A lakásba mindenkinek bejárása volt, mindig tele volt barátokkal, és nagyokat vitatkoztunk és beszélgettünk. A lakás bérlete nyolcvan pengő volt egy hónapban, pont annyi, amennyit én kerestem. Akkoriban délelőtt az óvodában voltam, délután pedig korrepetáltam. A Kossuth Lajos téren lakott egy gazdag család, Friedéknek hívták őket, zsidók voltak, és volt két lányuk. Ezt a két lányt korrepetáltam. Nem volt könnyű dolgom velük, mert ugyancsak buták voltak, de nagyon jók, kedvesek, és így kerestem nyolcvan pengőt egy hónapban.

Tamást továbbra is hívogatták be, de még egyelőre karpaszományos zászlós és légvédelmi tüzér volt. Különböző helyekre hívták, volt úgy, hogy Fehérváron volt, volt úgy, hogy Szabadbattyánban. Az is teljesen változó volt, hogy ilyenkor mennyi időt volt távol. Én általában meglátogattam őt. Emlékszem, hogy amikor a németek megtámadták Lengyelországot, azt mi valahol Pétfürdőn hallgattuk a katonai rádión. Szabadbattyánban meg a nagy semmi közepén volt egy domb, ott állt a légvédelmi ágyú, és mellette a földben vagy sátorban volt a legénység.

Amikor az angolok és a franciák hadat üzentek Németországnak, azt mi óriási örömmel fogadtuk. Tamással meg voltunk győződve arról, hogy Hitlert le fogják győzni. Ebben egy pillanatig sem kételkedtünk. Amikor Hitler a Felvidék egy részét visszaadta Magyarországnak [lásd: első bécsi döntés], akkor Tamás Munkácson volt, és én Munkácsra mentem meglátogatni. Ott ültem a rádió

mellett, és hallgattam, hogy halló, sárga, itt piros, halló, sárga, itt piros, és a kódjelzést, hogy honnan jön egy repülőgép, vagy hova megy. Munkácson egy öreg néninél vettem ki szobát. A néni rám nézett, és azt mondta, félig németül, félig jiddisül: maga zsidó! Ha valakin nem látszott, hát rajtam aztán igazán nem, szőke volt a hajam, kék a szemem. De az öregasszony valami hetedik érzékkel megérezte.

A bajtársak közül Tamás volt a legfiatalabb. A katonák mindannyian sokat ittak, különösen estefelé. Volt úgy, hogy mint a gólya viszi a fiát játékban, engem vittek Munkácson keresztül dalolva a tiszturak. Volt úgy – ez talán Péten volt, nem tudom –, hogy ott volt a tüzelőállás, ahol a falu két bikáját tartották. Bementem a kondás vályogházába, aki valami iszonyú nyomorban élt a feleségével és a megszámlálhatatlan gyerekével.

Mikor Tamás itthon volt, a Pannónia utcai lakásunkba egyszer följött Losonczy Géza, egyszer pedig Ságvári Endre [*Ságvári Endre (1913–1944) – jogász, az SZDP tagja, ifjúsági ügyekkel foglalkozott. Vezetésével ifjúmunkások 1937-ben szétverték egy nyilasgyűlést, ezért Ságvárit 8 hónapra ítélték. Hosszú munkanélküliség után a „Népszava” szerkesztőségéhez került. 1942-től illegalitásban élt, részt vett az ellenállásban, fegyvergyűjtést szervezett. 1944-ben nyomozók lelőtték. – A szerk.] meg a felesége, és tudtuk, hogy ezek a beszélgetések arra mennek ki, hogy fölvegyenek-e minket a Kommunista Pártba. Magyarországon az illegális párt kicsi párt volt, és nagyon nehezen lehetett bejutni. Hogy aztán ezek a beszélgetések nem vezettek sehova, abban ismét csak a Justus-barátság játszott szerepet.*

Egyszer beállított hozzánk Lázár Vilmos is, aki jóval idősebb volt nálunk, és nagyon érdekes jelenség volt: egy vidéki birtokos úr, aki közben tagja az illegális Kommunista Pártnak. Szóval jött Lázár Vilmos, és mondta, hogy van egy megbízás az illegális párttól. Megszerezték Sztálinnak a dialektikus és történelmi materializmusról szóló művét, ezt kellene átírni Tamásnak úgy, hogy átmenjen a cenzúrán, és magyarul meg tudjon jelenni. Emlékszem, Tamás diktálta nekem, én meg egy nagy, emeletes Remington gépen írtam [*Lázár Vilmos (1895–1972) – mezőgazdász, egyetemi tanár, 1911-től tagja volt a Galilei Körnek, 1919-től a KMP-nak. A Tanácsköztársaság idején a Földművelésügyi Népbiztosságon dolgozott, majd 1920–23-ban Csehszlovákiában, Németországban és Dániában élt emigrációban. Az 1930-as években cikkei jelentek meg a „Gondolat”-ban, a „Korunk”-ban (ennek volt budapesti szerkesztője is), a „Szocializmus”-ban, a „Népszavá”-ban stb. Szerkesztője volt a „Világkép” c. folyóiratnak és a Világkép Könyvtárnak (1936–38). 1942-ben a kommunista párt utasítására Botos Vince álnéven megjelentette némi átfogalmazással a Bolsevik Párt történetének egy részét. 1944 novemberében Sopronkőhidára vitték, 1945 után fontos szerepet játszott a mezőgazdaság irányításában. – A szerk.].*

Még amikor arról volt szó, hogy kivándorlunk, akkor – mint említettem – Tamásnak lett egy gyönyörűségesen szép pepita öltönye. Na, fölvette ezt a pepita öltönyt, amiben teljesen úgy nézett ki, mint egy gróf, és elment a cenzúrahivatalba, hogy ő Botos Vince – ezt a nevet mi találtuk ki, és még valami igazolványt is összehoztam, amivel igazolni tudta magát –, filozófus, és ezt a könyvet írta. És láss csodát, Sztálin műve Botos Vince néven 1942-ben Budapesten megjelent, „A dialektikus és történelmi materializmus alapjai” címmel. Ami azt mutatja, hogy a cenzúra akkor is hülye volt. 1946-ban a Széchenyi Könyvtár igazgatójától kaptunk egy köszönőlevelet, hogy a könyvtár egy példányt ebből a könyvből megkaphatott, és tudom, hogy Moszkvában, a Lenin Könyvtárban is van egy példány.

A Pannónia utcai lakásból nem sokkal később átmentünk a Csáky utca [ma: Hegedüs Gyula utca] 29-be, ami egy nagyon-nagyon régi bérház volt, gangos, kinti közös vécével. A mi lakásunk kétszobás volt, a lépcsőházból nyílt, és volt saját vécéje. Ebbe a kétszobás lakásba született aztán 1942. augusztus tizenkilencedikén Mulika, vagyis Julika, csak rajta ragadt a beceneve. Ő most, hatvanöt évesen is még mindig Muli nekem. Hogy miért született gyereke egy ilyen házaspárnak 1942-ben? Nincs rá magyarázat. Indokolhatatlan. Azt tudom mondani, hogy csak.

A terhesség alatt nekem soha semmi bajom nem volt, kiválóan éreztem magam. A Vas utcai kórházban a szülész egy Goldschmied Vilmos nevű nagyon-nagyon kedves ember volt – Tamásnak szegről-végről rokona –, akit aztán később megöltek valahol a németek. A szülés nyolc óra hosszat tartott, de nem volt semmi bajom, utána is szoptattam rendesen. Amikor Mulikát hazahoztam – a szülés után legalább egy hétig bent kellett maradni –, azon az éjszakán volt az első légitámadás Budapest ellen, ami teljesen felkészületlenül ért [*Budapestet 1942. szeptember 4-5-én érte az első bombatámadás, melyet Moszkva környékéről fölszállt szovjet távolsági bombázók hajtottak végre. Lásd: Budapest bombázása. – A szerk.*]. Tamás éppen nem volt otthon, és nem tudtam, mit kell csinálni ilyenkor egy gyerekkel. Hát aztán megtanultam. Mulikának minden este kikészítettem egy cipzáros zsákot – már volt cipzár! – és egy kosarat, amiben pelenka volt, meg minden, ami egy gyereknek kell. Úgyhogy ha megszólaltak a szirénák, akkor Mulit be a zsákba, fogtam a kosarat, és mentünk. De ezen az első estén még nem volt légópince sem. A lépcsőház aljában álltam meg egy ablakbemélyedésben, amiről később tudtam meg, hogy a legrosszabb hely, mert ha bármi robbant volna az udvaron vagy bárhol, akkor a üvegszilánkok a gyerekekre meg rám estek volna.

Ha Tamás itthon volt, akkor Mulika aludt az egyik szobában, a másik szobába meg jöttek a barátok – akik itthon voltak még, meg akik éppen nem voltak valahova behíva. Mihály – akkor Mauthner – Andris [*Mihály András (1917–1993) – zeneszerző, gondonkaművész és karmester, 1938-ban fejezte be gondonkatanulmányait a Zeneakadémián. 1941–46-ig munkáskórusok vezetésével foglalkozott. 1944-ben letartóztatták, egy évig volt Buchenwaldban. 1949-től a Zeneakadémia kamarazene tanára, 1950–92 között tanszékvezetője volt. 1968-ban megalakította a Budapest Kamaraegyüttest, amelynek célja a kortárs zene népszerűsítése volt. 1962–78-ban a Magyar Rádió zenei lektora, 1978–87 között az Operaház igazgatója volt. – A szerk.*], Borovi Jancsi, és még nagyon sokan. Ő, az egy nagyon furcsa lét volt, az élet akkor borzasztó érdekes volt. A háború nagyon furán alakult. Magyarország is belépett már a háborúba, csak két évig még a peremén volt. Nálunk csak légitámadások voltak, nem volt még háború, nem tudtunk róla, illetve *mi* nagyon is tudtunk róla. Tudtuk, hogy a hitleri csapatok elfoglalták már egész Európát – furcsa, hogy ezek a megszállások mindig szombat-vasárnap következtek be, hétfévégén –, és tudtuk, csak idő kérdése, hogy a magyarországi nyugalomnak is vége legyen. Hihetetlen volt a nyugati hatalmak magatartása. Állandóan visszakoztak Hitler elől, túrték, hogy megszállja egyik országot a másik után, és nem tettek semmit.

Emlékszem, hogy ültünk a Dunapart kávéházban – az ott volt, ahol most az Intercontinental van –, és szemben a Duna-parton mentek a német tankok Jugoszlávia felé [*1941 áprilisában Jugoszláviát német, magyar, olasz és bolgár csapatok szállták meg. – A szerk.*]. Félelmetes volt. És miközben névleg Magyarország már benn volt a háborúban, tovább folyt az élet, mintha mi sem lenne: dolgozunk, összejövünk a barátainkkal, rengeteget olvasunk, vitatkozunk, beszélünk, hogy mi jön; de minden ideiglenes. Minden nap ajándék.

Ekkor kezdődött a röviditalos korszak, hétvégenként. Táncoltunk, nevettünk, jókedvünk volt. Még Mulika nem volt a világon, amikor 1941/42 szilveszterén Mauthner (Mihály) Andrisnál voltuk. Óriási társaság volt. Ott volt Gimes Miklós, Lueff Elemér [dr. Lueff Elemérről lásd lejjebb: Deszkás János néven. – A szerk.] meg még sokan, akiket később föl fognak akasztani, el fognak égetni. Azt találtuk ki, hogy jelmezbál lesz. Én a mamámnak valamelyik zsákjában találtam valami fehér hímzett csipkét, amiből egy turnűrös, tizenkilencedik századi estélyi ruhát csináltam, a nyakamban egy fekete bársonyszalag, a hajamban ugyancsak a mamám zsákjából fekete tollak. Tamás Lucifer volt, Gimes Miklós egy barna fürdőköpenyben ferences rendi szerzetes. Mauthner András – aki afféle schuberti zeneszerzőnek volt fölöltözve, barna hosszú kabátban és a zsebéből egy pipaszár állt ki – zongorázott, én énekeltem balladákat, „Anyám, anyám meghalok Görög Ilonáért, karcsú derekáért”. Éjfél után csöngettek. Rendőrök jöttek Andrásért, el is vitték, Andris ugyanis tagja volt az illegális pártnak. És a bál ment tovább, mi énekeltünk tovább! Valamikor hajnal felé Andris visszajött – nem tudom, hogy miért vitték be, a lényeg az, hogy hazajött –, leült a zongorához, és játszott tovább.

Máig őrzöm abból az időből Gimes Miklós kis rigmusait. A társaságunkhoz tartozott Kertész Júlia óvónő, és ezt a négysorost hozzá írta Miklós: *„Kertészék lánya Júlia, Nem gonosz lelkű fúria, Csak ijedt szemű kisgyerek, Akinek keble szép kerek.”* Hozzám pedig: *„Imádatomnak tárgya Gréte, Igézőbb mint a Létem réte, Hívogatóbb, mint meleg ágy, Konfliktusoknak melegágy.”* Gimes nagyon okos volt, nagyon cizellált agyú, és elképesztő memóriája volt. Akkor a „Magyar Nemzet” – egészen a megszűnéséig – a leghaladóbb újság volt. Miklós elolvasta a vezércikket, és szóról szóra el tudta mondani. Valami egészen döbbenetes volt. És olyan ember volt, akinek a munkaszolgálatban is, és éjjel és nappal mindig könyv volt a zsebében. És ha öt perce volt, akkor Miklós olvasott.

1942. március tizenötödike is emlékezetes nap. Az illegális Kommunista Párt vezetésével megalakult a Történelmi Emlékbizottság, amely március 15. megünneplésére készült [lásd: Magyar Történelmi Emlékbizottság]. Pátzay Pál szobrász [(1896–1979)] csinált egy plakettet Petőfi profiljával, amit mindnyájan a gomblukunkba tűztünk. Délután találkoztunk a Petőfi-szobornál. A célunk: tiltakozni a német fasizmus ellen, a háború ellen, a kormány ellen, amely Magyarország sorsát a német fasizmushoz köti. Ez volt tulajdonképpen az egyetlen ellenállás Magyarországon a fasizmus, a hatalom ellen. Nem tudom már, hogy kik voltak a szónokok, mi a meghívást és azt a megbízást, hogy minél többeket hívjunk, Lázár Vilmostól kaptuk [A március 15-i megemlékezés „néma tüntetésnek” indult, szónoklatok nem hangzottak el, hanem koszorúzás folyt: „a Történelmi Emlékbizottság nevében Bajcsy-Zsilinszky Endre, a munkások részéről Somogyi Miklós, az építőipari szakszervezet alelnöke, Katona János a bőripari munkások egyik vezetője koszorúzott, a parasztság részéről pedig Kovács Imre falukutató író és Dancs József, a Parasztszövetség titkára. Az értelmiség koszorúját a polgári demokrata Bernáth Aurél festőművész helyezte el, az erdélyi küldöttek pedig a későbbi mártír Józsa Béla kőfaragó vezetésével érkeztek, s helyezték el nemcsak az emlékezés, de a tiltakozás virágait. Külön koszorúztak az üzemek, egyes kerületek munkásai is” (Széchy András írása az Ezredvég 2002. áprilisi számában). – A szerk.]. Ott voltunk a szobornál nagyon-nagyon sokan, a tér és az akkori Mária Valéria utca tele volt emberekkel. És aztán jöttek a lovas rendőrök, egyenruhában, dobozsapkában, és kardlapoztak csudára. Jöttek ránk a lovakkal, és én – akkor harmadik hónapos állapotos voltam – kaptam egy iszonyatost a hátamra, amitől leestem a földre, de szerencsére nem történt semmi bajom. Lueff Elemért és sok barátunkat bevitték a

rendőrségre, ahol nem bántak velük kesztyűs kézzel.

Mikor Mulika megszületett, akkor én már a Szabadalmi Ügyvivői Irodában voltam gyors- és gépíró. Nem emlékszem már, hogy hogy és miként kerültem a Jansen Szabadalmi Ügyvivői irodába, majd a Tavy Loránd ügyvivői irodába, ahol két nyelven gyorsírtam és gépírtam. De amikor megszületett Mulika, utána egy ideig nem tudtam dolgozni. Akkoriban semmiféle társadalombiztosítás, szociális juttatás az anyáknak nem járt. Tamást időnként behívták, jövedelmünk nem volt, és Api segített, hogy meg tudjunk élni.

Körülbelül két-három, de lehet, hogy hat hónap múlva visszamentem dolgozni. Ehhez fel kell venni egy kis cselédet, Borbély Annát. A falusi népeességnek a nyomora elmondhatatlan volt, a parasztlányok csak úgy tülekedtek egy kiscselédi állásért Budapesten. Én reggel szoptattam, lefejem a tejet, aztán elmentem, és ezt a tejet Borbély Annának kellett beadnia Mulikának. Borbély Annuska nagyon butuska volt, és mindig aggódtam, hogy a dolgok valóban úgy mennek-e, ahogy menniük kell.

Elégge el nem ítélnélhető módon én Julit Pikler-módszerrel neveltem. A huszadik század elején, különösen a pszichoanalízis hatására Európában óriási pedagógiai reformok következtek be. Magyarországon is működött Pszichoanalitikai Egyesület, sok értelmiségi látogatta az ott tartott előadásokat, így pedagógusok is. Persze ennek hatása nem érintette az iskolákat, óvodákat, de elterjedt a magánóvodákban, mint Gönczi Terka óvodájában és a magániskolákban is. Emellett Magyarországon – megint csak az értelmiség körében – a csecsemő- és bölcsődei pedagógiában Pikler Emmi módszere vált uralkodóvá [*Pikler Emmi (1902–1984) – orvos, gyermekgyógyász. 1945–46-ban a Nemzeti Segély munkáját irányította Szegeden. 1946-ban megalapította a Lóczy Lajos úti Csecsemőotthon (1965-től Csecsemőotthonok Országos Módszertani Intézete), amelynek első igazgató főorvosa volt. Fontos szerepet játszott az egészségügyi felvilágosításban, a csecsemő- és gyermekápolónő-képzés megszervezésében (MÉL). – A szerk.].*

Pikler Emmi nem kötődött semmiféle iskolához, eredetileg orvos volt, és a módszere a hagyományos anya-csecsemő kapcsolatban egy új korszakot jelentett. A csecsemőnek szigorúan beosztott menetrendje van, napi ötszöri szoptatás, etetés, a gyerek a szobában egyedül van, nem veszik körül a felnőttek, nem gügyögnek hozzá, és a járókába meghatározott tárgyakat kell tenni, amikkel a gyerek, aki szuverén lény, ismerkedik. Nem befolyásoljuk, nem vonjuk el figyelmét a külvilággal való ismerkedéstől. Tulajdonképpen roppant racionális ridegtartás volt.

Pikler Emmi férje egyébként neves közgazdász volt, Pikler György, kiváló ember, aki aztán Péter György néven a felszabadulás után a Statisztikai Hivatal vezetője lett. Emlékszem egy beszélgetésre 1953-ból, amikor Péter György Tamással beszélt arról, hogy új gazdaságpolitikára volna szükség a tervgazdálkodással, a központi irányítással szemben. Pikler György halála fel nem derített momentum. 1969-ben letartóztatták, rabkórházba került, ahol a hivatalos verzió szerint öngyilkos lett, de úgy gondoltuk, hogy valójában megölték.

Tehát Mulikát a Pikler-módszer szerint neveltem. Ő az egyik szobában volt a járókában, a másikban meg én. És ha Muli elkezdett sírni – ami gyakran fordult elő, mert vagy azért bőgött, mert éhes, vagy azért, mert túl sokat szopott, szóval nagyon bőgős gyerek volt –, akkor nem volt szabad bemenni, nem volt szabad fölvenni. A gyerek győzze le magát és egyéb ilyen marhaságok. Szegény Mulikám! Voltak pillanatok, amikor úgy gondoltam, hogy föllázadok, aztán nem lázadtam

föl. Szerencsére nem lett ennek semmi különösebb következménye, csak éppen pedagógiai tévút volt az egész. Emmi a szeretet melegségét akarta kiiktatni valahogy az anya-gyerek kapcsolatból.

Közben Tamás már munkaszolgálatos volt. Amikor szültem, még itthon volt, 1942 vége felé hívták be, Aszódra vagy Vádra, nem emlékszem. De Aszódra is volt, emlékszem, egyszer Apival mentem Aszódra. Tamásék ott egy laktanyában voltak, ahol nagy kerítés volt, és én fölmásztam a kerítésre, hogy lássam, mert épp az udvaron voltak. De nem láttam, ezzel szemben egy katona puskatussal rám vágott, hogy távozzak a kerítésről. Akkor kétféle zsidó munkaszolgálatos volt: fehér karszalagos és sárga karszalagos. A fehér karszalagosok voltak a kitértek, a sárga karszalagosok az aktív zsidók. Tamás fehér karszalagos volt, de bánásmódban vagy ilyesmiben nem volt semmi különbség. Az Újszövetség azt tanítja, hogy akit megérintett a kereszt vize, az keresztény. De az egyház itt is álságos módon hallgatott. A kitérteket ugyanúgy pusztították, mint az aktív zsidókat.

Amikor Vácról – vagy Aszódról? – feloszlatták az ideiglenes alakulatot, akkor az a hallatlan szerencse ért minket, hogy Tamást a Várkertészethez osztották be, kertészeti munkára. És az a hülye helyzet állt elő, hogy Horthy Miklós feleségének zsidó munkaszolgálatosok vitték a szalonjába minden reggel a friss virágot. A felügyelőjük egy Szilvási Lajos nevű nyilas volt, akinek később még szerepe lesz az életünkben. Tamás a kertészetben együtt volt Gimes Miklóssal, annak a sógorával, Magos Gáborral, Vértess Laci-val és Bíró Laci-val [*Bíró László (1913-1971) – orvos, 1938-1945-ben a Szabolcs utcai kórház segéd-, majd alorvosa, 1950-51-ben az Állami Kútvölgyi Kórház, 1952-től haláláig a Péterfy Sándor utcai Kórház belgyógyász főorvosa volt. – A szerk.*]. Többen is voltak, de ezek a fiúk valóban barátok voltak. Vértess Laci aztán majd geológus lesz, és fölfedez valami barlangot [*Vértess László (1914-1968) – ősrégész, barlangkutató, 1951-től a Történeti Múzeum munkatársa volt. Az új leletek és irodalom felhasználásával lényegesen átalakította a paleolitikon kronológiáját. – A szerk.*], Gimes Miklóst kivégzik, Magos Gábornak a felesége pedig Miklósnak a húga, Gimes Juca, akivel aztán 1956 után elmennek Svájcba.

A Várkertészetből a fiúk majdnem minden este hazajöttek. Hazalógtak, vagy hazaengedték őket. Ez óriási dolog és mennyei állapot volt! Így aztán Tamás is velünk volt, és ő is mérte például, hogy mennyit szoptott a Muli. Mulika tizenegy hónapos koráig szoptott, tiszta szerencse, hogy rengeteg tejem volt. Nagyon jól fejlett, szép baba volt, és amikor majd a felszabadulásakor fölhozom a pincéből, akkor is azt mondják, hogy na, ez a baba nem éhezett. Valóban nem éhezett.

Mulika örökölt valahonnan egy mély babakocsit, aminek eredetileg ablakai is voltak, de mire hozzánk került, már csak lukak voltak az ablakok helyén. Egyszer éppen sétáltattam a kocsiban, amikor a Körúton megláttam a Donhoz menő egységeket. Az egyik a Nyugati pályaudvar felé ment, biciklis egység volt, és mentek a nagy orosz háborúba biciklin, vászonruhában! A másik szekeres egység volt – parasztoktól rekvirálták a szekereket és a lovakat –, parasztszekereken ültek. Szörnyű volt! Ők lesznek aztán azok, akik ott is maradnak a Don-kanyarban [*A kb. 250 000 főt számláló (200 000 „rendes” és 50 000 munkaszolgálatos katona) 2. magyar hadsereg pusztulása 1943 januárjában kezdődött a szovjet csapatok Voronyezs melletti áttörésével: a 200 000 honvédből mindössze 60-70 000 tért vissza, a kb. 50 000 muszorból alig 6-7000. – A szerk.*].

Még 1942 végén, 1943 elején sok kommunistát, baloldalt fogott el a rendőrség. Ekkor fogták el Ländler Ervint [*Szalai András*] is. Őt Sátoraljaújhelyre vitték – ha jól emlékszem, Sátoraljaújhelyen jugoszláv foglyok is voltak –, de volt, akit Dachaubá vittek, koncentrációs táborba. A börtönből aztán többen kitértek, Ervin is, és hozzánk jött, ott lakott nálunk, mert nem volt hova mennie [

1944. március 22-én a sátoraljaújhelyi börtönben őrzött politikai foglyok (magyar kommunisták, jugoszláv partizánok, szlovákok és románok) lefegyverezték az őrseget, és kitörték a börtönből. Német segítséggel, komoly hajtóvadászat után, heves tűzharcban sikerült a szökevényeket elfogni. Hatvanan haltak meg a tűzharc során, az élve elfogottakat vészbíróság elé állították, közülük tizenegyet halálra ítélték, és haladéktalanul felakasztottak. – A szerk.]. Ervinnek Sátoraljaújhelyen nagyon sokat verték a fejét, és emiatt időnként epilepsziás rohamok törtek rá. Ezek a rohamok borzasztóak voltak. Ervin közben beszélt is, olyanokat mondott, hogy „nem tudom”, „nem láttam”, „nem tudom”. Tőlünk pár lépésre lakott a Simonovits házaspár, Simonovits István [*Simonovits István (1907–1985) – orvos, egyetemi tanár, 1954–63 között egészségügyi miniszterhelyettes. – A szerk.*] és Anna. A férfi orvos volt, a Kommunista Párt tagja, és ha Ervinre rájött a roham, akkor mindig Pistáért mentünk, ami elég veszélyes volt, mert este tíz után nem lehetett az utcára menni.

Ervin bűjtatása nem volt egyszerű dolog. Akkor már olyan plakátok voltak az utcán, hogy ki mindenki felkoncoltatik, aki ezt csinálja, azt csinálja, amazt csinálja, például aki katonaszökevényt bűjtat, szóval a kockázat nagyon nagy volt, és én néha félttem. Tamás ilyenkor haragudott. Hogy az szóba nem jöhet, hogy Ervin ne lakjon nálunk, hát hova menjen. Én csináljak a félelmemmel, amit tudok, de Ervin nálunk marad.

Közben légitámadások voltak, meg persze jegyrendszer volt. És valamikor 1944 elején a fiúkat elvitték a Várkertészettől, kivéve Mihály Andrást, akit kiemeltek, és Mauthausenig [*Buchenwaldig?*] meg se állt. Őt koncentrációs táborba vitték, de túlélte, Tamás századát pedig elvitték Ukrajnába.

1944. március tizenkilencedikén, egy ragyogó vasárnap délelőtt Mulikát toltam a Körút felé, mentünk sétálni, és a Körúton tankok dübörögtek. Ez volt az a nap, amikor a németek megszállták Magyarországot [lásd: Magyarország német megszállása]. Nem tudom elmondani, hogy milyen volt ott állni a gyerekekkel, és nézni, ahogy a német katonák jönnek. Nincs emlékem arról, hogy az emberek – akik ugyanúgy nézték ezt, mint én –, éljeneztek volna. Csönd volt, úgy emlékszem.

Tamással megbeszéltük előre, hogyha veszélyesre fordulnak a dolgok, akkor én a gyerekekkel együtt eltűnök. Amikor a németek bejöttek, aznap éjszaka valaki becsúsztatott egy cédulát a lakásunk ajtajába, amin az állt, hogy azonnal tűnjek el! Nem tudom, ki írta, fogalmam sincs, de tudtam, hogy komolyan kell venni. Akkor kezdtem el nagyban iratokat gyártani. Az első hamis iratot magamnak csináltam, Csató Józsefné névre, a másodikat Mulikának, Csató Julika névre, a harmadikat apósomnak, nem tudom már, milyen névre. Anyámnak is – aki a Szív utcában volt Margittal, Mariskával, Zsuzsa nénivel – megcsináltam a hamis iratait, amelyek alapján anyám visszakatolizált, hogy ne érintsék a zsidótörvények. És Margitnak is csináltam papírt, hiszen ő se volt tiszta ügy, mert zsidóhoz ment feleségül [*Kovács Antalné, szül. Búzás Margitról, a sógornőjéről van szó. – A szerk.*].

Nekem akkor az lett a főfoglalkozásom, hogy hamis papírokat csináljak. Hihetetlen tehetségem volt hozzá. Volt egy folyadék, amiben hipermangán volt, amivel ki lehetett mosni a meglévő írást, és száradás után be lehetett írni helyette olyan szöveget, amit akartam. Először még csak azokat a nem szükséges iratokat mostam ki, amik otthon voltak, aztán pedig kaptam az üres iratokat, például Ländler Ervintől. Nem tudom, hányat, de száznál biztos több iratot csináltam. Még azt is megtanultam, hogyan lehet radírgumiból pecsétet készíteni. De ma már nem lehetne így dolgozni: megvannak még azok az iratok, amiket Tamásnak csináltam, hát olyan primitívek, hogy az borzasztó.

A német megszállás után megjelentek az újságok, és hozták az új, az utolsó és végső zsidótörvényt, amely előírta, hogy április negyedikéig – azt hiszem, az volt az a nap – a zsidóknak sárga csillaggal kellett megjelenni [A Sztójay-kormány 1944. március 31-én rendeletben kötelezte a vonatkozó törvények alapján zsidónak minősülő, 6 évesnél idősebb személyeket, hogy április 5-től „házon kívül” sárga csillagot viseljenek. – A szerk.]. Nagyon pontosan meg volt mondva, hogy a zsidók egy tízszer tíz centiméteres kanárisárga csillag viselésére kötelezettek, amely bal oldalon a szív fölött viselendő, eltakarni tilos. A Nyugati téren volt egy textilüzlet, ott álltak sorba a zsidók, hogy megvegyék a sárga anyagot.

Na, odáig én is eljutottam, hogy megvettem az anyagot, és Ponevács Anna meg is varrta a csillagot, de sose hordtam. Pontosabban egyszer vettem föl. Azon a napon, amikor először föl kellett venni, belém bújt az ördög. Még Ausztriából volt nekem egy dirndlim, amit nagyon szerettem. Azt fölvettem, továbbá a fehér harisnyámat meg az osztrák csatos háferli cipőmet [Haferli – fűzős félcipő. – A szerk.], és odatettem a sárga csillagot a bal oldalamra. Hosszú hajam volt, csináltam egy német kontyot, és így mentem sétálni Mulikával a Duna-partra. Aztán már menet közben rájöttem, hogy ez nem jó vicc. Ez volt az egyetlen alkalom, amikor rajtam volt a sárga csillag. Egyébként megvan még, egy fényképalbumba van beragasztva.

Még mielőtt eltűntem Budapestről, megpróbáltam Apit is elindítani, de nem hagyta magát. Elmentem hozzá – minden irat megvolt neki is egy bizonyos névre, hogy erdélyi menekült, még a betegségéről is volt iratom –, és megkértem, hogy ezekkel az iratokkal tűnjön el. És akkor az Api azt mondta nekem, hogy Gréti, ne beszélj butaságokat, Magyarország jogállam, itt nem történhet meg az, ami Németországban. Ez volt az utolsó alkalom, hogy Apit láttam. Mikor vége lett mindennek, és elkezdtek keresni, az iratokból kiderült, hogy 1944. augusztus tizenhatodika körül a Dunába lőtték [Zsidók Dunába lövésére a nyilas hatalomátvétel után került sor, vagyis apósa valószínűleg nem augusztusban, hanem később pusztult el. – A szerk.].

Két dolgot csináltam még az eltűnésem előtt. Egyik, hogy átmentem anyámékhoz, és megbeszéltem velük, hogy menjenek el. Mondván, hogy nem jó, ha egy kisgyerek itt van az állandó légitámadásban, és különben sem lehet tudni, mi lesz Budapesten. Zsuzsa néninek a fia, Jóska meg annak a felesége és a kislánya Tápiószecsőn vannak, menjenek oda anyámék is. Így is lett. Megbeszéltük, hogy Margittal találkozom a Nyugati előtt, átadom neki Mulikát, és elutaznak Tápiószecsőre. Nem tudtam, hogy a kislányomat látni fogom-e még egyszer vagy sem, de abban biztos voltam, hogy ott és nélkülem kevésbé veszélyes helyen lesz.

A másik, amit csináltam, hogy elmentem Fleps Fricihez. Frici Tamásnak kedves barátja volt, nem elvtárs, csak egy nagyon kedves barát a gimnáziumból, akivel Tamás együtt sziklamászott meg síelt. Elmentem hozzájuk a Tompa utca 15-be, és megkértem, hogy a heverőnket meg a szekrényünket fogadják be a saját lakásukba. Ez is így lett. Aztán lementem a viceházmesterhez [lásd: funkciók a lakóhelyen], Lencsés úrhoz, és megmondtam neki, hogy elutazom, és ami bútor a lakásban van – a konyhabútor, az egyéb bútorok meg minden –, az az övé.

Az eltűnéshez Bélaváry-Burchard Erzsébet segítségét kértem, aki óvónő volt, a magyar Montessori-mozgalom elindítója, kis vékony, törekeny nő, egy csoda [Burchard-Bélaváry Erzsébet (1897–1987) – pedagógus, az óvodapedagógia elméleti-gyakorlati művelője. Bécs egyik külvárosi iskolájában, majd Hollandiában Montessori elvei alapján működő iskolákban tanított. 1926-ban hazatért, s óvodával egybekapcsolt magániskolát nyitott, amely 1941-ig működött. – A szerk.]. Burchard Erzsébet

hihetetlen gyorsan segített, és az ő révén pár nap múlva kaptam egy címet. Az akkori Vilmos császár úton – most Bajcsy-Zsilinszky út –, nem tudom megmondani, hány szám alatt, egy sarokházban volt egy textilkereskedés. Akkor elvették már az üzleteket a zsidó kereskedőktől, és keresztényeknek adták oda. Erzsi mondta, hogy menjek el erre a címre, és ott lesz Maróthy Marót, aki német nyelvű nevelőnőt keres a gyerekeihez vidékre. Elmentem, Maróthy Marót fölvettem, és megbeszéltük, hogy mikor indulunk a birtokára.

Én ekkor nem Csató Miklósné vagyok, hanem Csató Mária, és a vőlegényem a fronton van. Maróthy Maróttal vonattal mentünk Rimaszombaton át Fülekig, ahol egy hintó várt, és elvitt Serkére, ami egy kis falu. Ott volt a birtok. Sokkal később, amikor már volt Skoda Octavia autónk, és Szlovákiában jártunk, mondtam Tamásnak, hogy nézzük már meg ezt a Serkét. Mentünk az úton, jött Rimaszombat és Fülek ... és Serkét nem találtuk meg. És nem volt senki, aki meg tudta volna mondani, hogy hol van. Mindenki mást, mindenki rossz utat mondott. Teljesen kafehelyzet volt. A térképen ott volt, tehát nem álmodtam, de akkor és ott Tamással nem tudtuk Serkét megtalálni [*Serke – kisközség volt Gömör és Kis-Hont vm. feledi járásában, 1910-ben nem egészen 1000 főnyi magyar lakossal. Trianon után Csehszlovákiához került, és az első bécsi döntéssel került vissza átmenetileg Magyarországhoz. Rimaszombattól délnyugatra található, ma Širkovcénak hívják. – A szerk.*].

A serkei uradalom régen a nemes rosályi Maróthyaké volt, csak elkártyázták és elitták. Pontosan úgy, ahogy azt Mikszáth és Móricz megírta. Mikor én odakerültem, már csak a kastély volt meg, meg az ötholdas park a tóval és a tehenészet. A kastély lakói: a gazdám, Maróthy Marót, a felesége, a Maróthy úrnak az édesapja, anyja és a nagyasszony, aki nem tudom, kinek az anyja, tehát egy nagyanya. Meg a Maróthy házaspár két gyereke, legeslegifjabb Marót és Kristóf. És ott volt még Maróthy Marótnak az öccse is, aki hadnagy. Tulajdonképpen az egész bagázsak a fronton kéne lenni, de nincsenek a fronton.

A birtokon a férfiak tisztességgel ittak. A gazdám péntekenként fölült a vonat első osztályára, és felment Pestre. Hétfőn általában a Moulin Rouge [*Híres mulató volt az ún. Pesti Broadway-n, azaz a mai Nagymező utcában. – A szerk.*] főpincére telefonált, hogy a méltóságos úr itt van, jó lenne, ha valaki érte jönne. És akkor vagy a hadnagy úr, vagy a feleség fölült a vonat első osztályára, és Maróthy urat hazahozta.

Az étkezés egy óriási nagy szobában zajlott, egy hatalmas asztalnál, és a cseléd hozta – balról kínálva! –, mondjuk, a paprikás krumplit. Én a két gyerekkel az asztal végén ültem, és a gyerekekkel is aludtam egy szobában. Az egyik gyerek, a Marót, az olyan négy éves, öt éves, a kisebbik meg olyan két és fél éves volt. Ők voltak az egyetlenek azok közül a gyerekek közül, akik a kezem között voltak, akiket nem szerettem. Semmi közöm nem volt hozzájuk. Szörnyű volt, hogy az én kislányom valahol ott van Tápiószecsőn, én meg velük vagyok.

Anyámékról ritkán kaptam hírt, azt tudtam, hogy rendben vannak. Bélaváry-Burchardt Erzsébeten keresztül tartottuk a kapcsolatot, megvan még Erzsikének pár levele, amiben megírja, hogy mi van a Mulikával, és megvan néhány anyámhoz írt levelem is. Egyet nem tudtam meg, csak később. Hogy valaki Tápiószecsőn följelenthette a mamát, mert kimentek hozzá a csendőrök, hogy miért vannak ott. Anyám mondta a megbeszélte szöveget, hogy Pesten a légítámadások, és így az unokámnak biztonságosabb, de a csendőr morgolódozott, úgyhogy anyám odaadta neki az összes ékszerét, ami nem volt kevés. Utána aztán békén hagyták.

Serkén kimenőm nem volt, de hova is mentem volna? Illetve mehettem volna, mert nagyon szerettem a tehenésszel – akit úgy hívtak, hogy Jóó Józsi – meg a kocsissal beszélgetni. De a nagyasszony maga elé hívatott raportra, hogy én belső cseléd vagyok, és nem beszélgethetek a külső cselédekkel [lásd: uradalmi cselédség]. Maróthyék nem vették emberszámba a tehenészt vagy a kocsisukat. Engem se. Pontosan olyanok voltak, ahogy Mikszáth meg Móricz megírta. Tulajdonképpen iszonyú volt, rettenetes. És minden vasárnap mentem a családdal misére. A hintó úgy volt megcsinálva, hogy a főülés menetirányban volt, azzal szemben volt két kis ülés, ott ültem én, az egyik gyerek az ölemben, a másik mellettem. Szerettem ezeket a mise délelőttiakat, mert térdre borulva, összekulcsolt kezemre hajtva a fejemet magam lehettem, csendben.

Kínos volt, hogy Maróthy úr elkezdett engem ostromolni. És nem volt hova mennem, ott kellett maradnom. Úgyhogy elhatároztam, hogy a méltóságos asszonynak fogok szólni. A hosszú udvarházon belül csak egy véce volt, ezért mindenkinek bilije volt a szobájában. Kopogtatok a méltóságos asszony ajtaján reggel, mondja, hogy szabad, belépek, és a méltóságos asszony ül a bilin. Ez a cselédnek a teljes semmibevevése volt. A beszélgetés úgy zajlott, hogy a méltóságos asszony ült a bilin, én álltam. És mondtam, hogy nagyon szépen kérem, beszéljen a férjével, hogy hagyjon engem békén. Ne bántson engem azzal, hogy le akar fektetni, és ötven pengőket ígérget. Erre a méltóságos asszony a bilin ülve a következőt válaszolta: „De kedves Máhia, ötven pengő az nagyon szép pénz!”

Közben találtam egy rádiót a házban, és paplan alatt hallgattam. És aztán már nemcsak a rádióban hallgattam, hanem már hallani is lehetett, hogy egyre közelebb jött a front. Ágyúzás meg lövések hallatszottak, és mondták, hogy partizánok vannak a szlovák hegyekben. Még ezt Jóó Józsival meg a kocsissal meg is beszéltük. Egy nap aztán Maróthyék hívtak, hogy elmennek nyugatra. Én természetesen nem akartam a családdal menni, és írtam egy nagyon-nagyon jó barátunknak, doktor Lueff Elemérnek. Elemér keresztény volt és főhadnagy, és mivel a harmadik neve János volt, a baráti kör mindig csak Jánosnak szólította. Valahogy ők Husztnál, Észak-Magyarországon megálltak, nem mentek a frontra, és írtam neki, hogy legyen szíves, jöjjön el értem, mert innen el kell hogy menjek. Így lépett ő elő a frontbéli vőlegényemmé.

János megérkezett, én bemutatam, hogy a vőlegényem, és Pestre megyünk, mert a vőlegényem úgy gondolja, hogy jobb, ha most Pesten van a menyasszonya. És egy nagyon érdekes jelenet zajlott le, mert János főhadnagy volt, a ifjabb Maróthy meg csak hadnagy, én meg belső cseléd. János a hadnagyot tegezte, őt vacsoránál nem lehetett az asztal végére ültetni, szóval fölborultak a társadalmi kasztok.

Másnap elindultunk, és a tehenészetből – ott házilag csinálták a sajtot – kaptam egy darab sajtot nászajándékkul. Már a felszabadulás után Julival mentem egyszer a Körúton, és valamelyik Maróthy, nem tudom már, melyik, jött szembe. Ó, Mária, mondta, hát maga most ennél a kislánynál van? Mondtam neki, hogy nem, ez az én lányom. És mondtam, hogy én nem vagyok se Csató, se Mária, és illegálisan éltem maguknál, és még azt is mondtam, hogy kommunista vagyok. A pasas úgy megijedt tőlem, hogy még köszönni se tudott, már rohant is el.

Ahogy Serkéről Jánossal mentünk haza, a miskolci pályaudvaron egy iszonyatos légitámadásba, szőnyegbombázásba kerültünk. Ott nem volt légópince, így az indóházba mentünk be, ahol részeg német katonák énekeltek, és egy sebesült magyar tiszt is volt. És amikor kijöttünk, a sínek felkunkorodva álltak az ég felé, és körös-körül minden égett. El kellett tölteni egy időt a miskolci

pályaudvaron, amíg tovább lehetett indulni.

Áprilisban mentem Serkére, és júniusban már újra Pesten voltam. A Sziget utca 29-be mentünk, ahol János özvegy édesanyja, Ica lakott. A Sziget utca egy keresztutca volt a Duna-partról a Nyugati felé, és a 29. számú ház a budapesti Wehrmachtnak volt a központja. Itt csak két civil lakás volt, az Icaéé és a szomszéd asszonyé. Icánál laktam, és eleinte kettesben voltunk, aztán valamikor megérkezett János is, a szakaszával. Mindannyian meglógtak. Távírász szakasz volt, és ott volt az a huszon-nem-tudom-hány ember a Sziget utcai lakásban. Ott aludtak a földön, és reggel az egyik azt mondta, hogy ő fél, inkább visszamegy, és jelentkezik. Ekkor egy lázalom kezdődött. Szaladgálás ide-oda, a többieket elhelyezni itt meg ott meg amott, Jánost például két-három napra a Szív utcába vittem.

Tamásék mindeközben munkaszolgálatosként Ukrajnában utat építettek, meg aknát szedtek. Kétezer nem tudom, hány méter magasan voltak, és másnaponként le kellett menni a postáért. Tamás jelentkezett erre. Ez azt jelentette, hogy ezerötszáz métert kellett lemenni, ezerötszáz métert föl, úgyhogy ő másodnaponként „turistáskodott”. Aztán megtámadták őket ukrán szabadcsapatok, és elrabolták mindenüket. Ősz volt, hideg, eső, és nem volt egy darab ruhájuk sem, ott álltak klottgatyában és a rongyaikban. Mindenüket elvették – hipisnek nevezték ezt a legális rablást –, és Tamásnak már csak a jegygyűrűje volt meg. Mert elhatározta, hogy azt nem adja. Azt csinálta, hogy amikor kezdődött a hipis, akkor a gyűrűt befúrta a földbe, és ráállt. Így sikerült neki a jegygyűrűvel hazajönni.

Tamás a munkaszolgálatban egy században volt Gimes Miklóssal és Magos Gáborral, akik közben megszöktek. Harcolni akartak a németek ellen. A szerbekhez mentek, de a szerbek nem bíztak bennük, mert magyarok, úgyhogy csak krumplipucolás lett belőle. A Szálasi-puccs után [lásd: nyilas hatalomátvétel], október tizenötödikén Tamás is úgy döntött, hogy meg kell szökni. Megint Lueff segített. Kérésemre küldött Tamásnak ruhát és pénzt, ötszáz pengőt, ami akkor nagyon sok pénz volt. Tamás harmadmagával elindult, és október végén meg is érkeztek Miskolcra.

Miskolcon egy őrmester elé kerültek, akitől a menetlevelük iránya függött, vagyis az, hogy a front felé vagy Pest felé irányítja őket. Tamás kérte a Pestre való irányítást, amit végül az ötszáz pengőért cserébe meg is kapott. Amikor megkérdezte az őrmestert, hogy este hogy fog elszámolni a menetlevéllel, nagy nevetés volt a válasz: „Hol leszek én már este?” – mondta az őrmester. Ilyen állapotban volt a magyar hadsereg!

Közben én, megint csak Bélaváry-Burchard Erzsébet révén, megismerkedtem gróf Hunyady Erzsébettel, Henriette-tel [gr. *Hunyady Henriette (Kéthely, 1922 – Eisenstadt, 1991)?*], aki roppant csinos és kedves fiatal csaj volt, és a Vöröskeresztben dolgozott. Nem tudom, hogy rokona volt-e, vagy csak baráti szálak fűzték báró Apor Vilmosnéhoz, aki a Vöröskeresztnek volt az elnöknője [Br. *Apor Gizellának hívták a Magyar Vöröskereszt országos főnökasszonyát. Apor Gizella (1886-1971) az ápolónőképzés és az önkéntes vöröskeresztes szolgálat hazai megszervezőinek egyike volt, Apor Vilmos püspöknek a nővére volt. – A szerk.*]. Én elég furcsa módon Henriette-nek elmondtam, hogy nem az vagyok, aki, és akkor megkérdezte, hogy nem akarok-e katonakórházban dolgozni mint vöröskeresztes ápolónő. Így lettem az Alkotás – akkor Gömbös Gyula – úti katonai kórházban segédápolónő. Óriási megkönnyebbülés, főnyeremény volt vöröskeresztes egyenruhában menni az utcán.

Emlékszem, egyszer mentem a kórházba – az egyenruha volt rajtam, a Vígszínház előtt jártam éppen –, és razzia volt. Mellém csapódott egy fiatal nő, belém karolt, és halott sápadtan azt mondta: „Nővére, engedje meg, hogy magával menjek!” Zsidó lány volt. A jelenet egyszerre volt tragikus és komikus. Hogy én nyújtok biztonságot egy üldözöttnek, és még el is kísérem őt a Falk Miksa utcába, ahova menni akart!

A kórházban a doni hadsereg maradványait láttam, már aki túlélte. Akiket kiváló politikusaink kiküldtek, és akkor jöttek vissza a kórházba. A szemészetre kerültem, ahol olyan katonákat fogadtunk, akiket először és utoljára hetekkel előbb Oroszországban kötöztek be. A szemüregük nyüzsgött az élősdiektől és a bogaraktól. Azt hitték, hogy van szemük, pedig már nem volt. Fiatal emberek voltak, huszonévesek, harmincévesek, idősebb nem is volt.

Az én feladatom volt reggel a fürdetés, ebédet hozni, a kacsát hozni, vécére segíteni őket. Átkötözni meg ilyesmit, azt nem én csináltam, azt az orvos és az ápolónő csinálta. Minden reggel a fürdőbe mentünk, ahol lezuhanyoztak, és én szappanoztam, letöröltem őket. Nagyon szerették, imádták a meleg vizet. Tulajdonképpen vidámak voltak. Örültek, hogy ott vannak, örültek, hogy a frontról elszabadultak, és örültek, hogy élnek. Borzasztóan szerették azt a dalt, hogy „Szenyorok és szenyoriták, vegyenek egy szál ibolyát”. Ez akkoriban divatos tangó volt, és ezt kellett nekem énekelni reggelente. Rendelték, hogy miket énekeljek, és énekeltek velem. Amikor a légítámadások voltak, nappal vagy éjszaka, akkor le kellett vinni őket a légópincébe, ami nem volt könnyű feladat. A pincében is lehetett szépeket látni! Pilótákat teknőben, akik valami olajos orvosságban feküdtek, és nem volt se kezük, se lábuk.

Eközben Icanál laktam, és a kórházból is hordtam el üres blankettákat, szabadságos blankettákat meg mindenféle papírokat, és továbbra is csináltam a hamis iratokat. Volt egy régi születési anyakönyvi kivonatam Teszkász Vazul névre. Ez a Teszkász Vazul lett Ica férje, és ennek alapján kapott János magyarosított nevet, Deszkás Jánost, továbbá kórházi elbocsátó igazolványt, hogy az Alkotás utcai hadikórházban légnyomásos állapotban ápolták, majd szabadságra engedték. Így született meg doktor Deszkás János [dr. Deszkás János (eredetileg: dr. Lueff Elemér) (1912–1950) – jogász, katonatiszt. A budapesti jogi egyetemen szerzett diplomát, a háború előtt tisztviselő, 1937-ben belépett az MSZDP-be. Tevékenyen részt vett a Történelmi Emlékbizottság által vezetett németellenes, antifasiszta mozgalomban. 1943-ban behívták katonának, s mint hadnagyot a szovjet frontra küldték. 1944-ben szakaszával együtt dezertált, visszatért Budapestre, és bekapcsolódott a kommunista ellenállási mozgalomba. 1945 után a pártközpont közigazgatási osztályvezető-helyettese. 1948-ban mint ezredes, a HM katonapolitikai osztályának [Katpol] egyik vezetője. 1949. júniusban a Rajk-perrel kapcsolatban koholt vádak alapján letartóztatták. Novemberben 15 évi börtönre ítélték Marschall László perében. 1950-ben perújítás során halálra ítélték, és kivégezték. 1954-ben rehabilitálták. (Marschall Lászlót /1916–1949/, aki részt vett a spanyol polgárháborúban és a francia ellenállási mozgalomban, Magyarországra visszatérve pedig a Katpolon, majd rendőr ezredesként a BM-ben dolgozott, 1949-ben végezték ki a Rajk-ügy kapcsán.) (<http://www.geocities.com/allamszocializmus/>) – A szerk.].

Miután a front egyre közeledett, Muli és anyámat vissza kellett hozni Pestre Tápiószecsőrről. Fleps Fricivel biciklin indultunk el értük, és Muli nem ismert meg! Amikor megérkeztünk, éppen jöttek vissza a repülőgépek Budapest légítámadásából. Emlékszem, az udvaron voltunk, néztünk fölfele az égre. Az egyik gép egyszer csak kivált, zuhanó repülésbe kezdett, és elkezdett minket

géppuskázni. Csuda, hogy működnek az ember reflexei! Még szinte el sem kezdte, én már ugrottam, és rajta feküdtem Mulikán. Ez nem hős anyaság volt, egyszerűen csak a reflex működött. Még most is látom magam előtt azt a parasztudvart, ahogy porzanak a földön a lövedékek. Anyámék hazaköltöztetését egy ottani parasztemberrel beszéltük meg. Az ő szekereire pakoltuk fel anyámat, Mulikát, Zsuzsa nénit és a holmikat is, mi pedig kerékpárral követtük őket Fricivel. Pesten anyámék a Szív utcába mentek, én meg elvittem magammal Icahoz Mulikát.

Döbbenetes volt egyébként, hogy miközben Pest német megszállás alatt volt, az emberek mentek az utcán, intézték a dolgaikat, és közben mindenféle meneteket lehetett látni. Néha olyan öreg embereket – sárga csillaggal –, hogy már alig tudták húzni magukat, és tizennégy-tizenöt éves kamaszok kísérték őket lövésre kész puskával. De néha gyerekeket vittek! Egyszer például a Pozsonyi útról ki, a Margit híd felé. A gyerekek között a legidősebb se volt több, mint nyolc vagy tíz éves. Voltak köztük egy évesek, két évesek, és azokat vitték a nyolc évesek. És ezeket is lövésre kész puskákkal kísérték a kamaszok. Ekkor én nem is tudtam, mit csináljak, elindultam a menet felé, de az egyik suhanc rám ordított: maradj állva, mert téged is rögtön közibük penderítlek. Hogy hova vitték ezeket a gyerekeket, fogalmam sincs, de borzasztó volt. És nagyon furcsák voltak az emberek. Mintha mi sem történné, mintha nem látnák, mentek tovább.

Amikor dolgoztam a kórházban, akkor Mulikával Ica meg néha anyám vagy Mariska volt. De októberben már mondták, és láttam is, hogy a hidak alá vannak aknázva. Semmiképpen sem akartam Budán maradni a kórházban, hiszen a kislányom Pesten van, úgyhogy elhatároztam, hogy bár nagyon jó az ápolónői meló meg a ruha, de abbahagyom. Így ez a munkám valamikor 1944 őszén abbamaradt.

November negyedikén Mulikával sétáltunk a Duna-parton, Újpest felől a Margit híd felé, és egyszer csak fölrobbant a Margit híd! Dél volt, és nagy forgalom volt a hídon. Nem lehet elfelejteni a Dunába csorgó villamost, és a Dunába eső embereket! Mulika még nem tudott beszélni, a középső ujjával mutatott a híd felé, s valami olyasmit mondott, hogy edőt, edőt (eltört) a híd!

Ugyanezen a napon, amikor otthon voltunk Icánál, egyszer csak jött az unokanővérem, Mariska, hogy megjött Tamás a Szív utcába. Az fantasztikus volt! A Sziget utcából a Ferdinánd hídon keresztül rohantam a Szív utcába, és azt hiszem, világrekordot állítottam föl. És ott volt Tamás! Persze kicsit soványabb volt, de akkor is gyönyörű volt, és nem volt megnyomorítva, egy csöppet sem. Azt nem lehet elmondani, hogy milyen érzés volt!

Tamás megérkezése után eljöttünk Icától, és anyámhoz mentünk lakni. Nagyon zsúfoltan voltunk, mert közben a bátyám, Anti is megszökött Ukrajnából, ahová a német megszállás után vitték munkaszolgálatba. Egy kutyaival, Szuszival jött haza, aki szökés közben szegődött hozzá, és Szuszi aztán amolyan házi kutya lett a családban. Ott volt Zsuzsa néni, Mariska, Margit, Anti és mi. Esténként anyám házastársi ágya úgy nézett ki, hogy a mama feküdt a szélén, középen én, mellettem Tamás és aztán Mulika.

A bátyám általában fönn tartózkodott a lakásban, de a sógornóm, Margit csinált neki egy duplafalú valamit lenn, a pincében. Egyszer fönn volt a szobában Tamás is meg Anti is, amikor valaki berohant, hogy tábori csendőrök [lásd: tábori csendőrség] jönnek. Ezt a pillanatot nem lehet elfelejteni! Mindenki azt tette, ami eszébe jutott, és mindenki hülyeséget csinált. Anti hirtelenjében be akart mászni az ágy alá, és előttem van most is, ahogy nyomakodik, nyomakodik, de a feneke

nem megy be. Tamás egy ajtó mögé ugrott, és előkapta a revolverét, én pedig beugrottam a vécébe. Na hát aztán a tábori csendőrökről kiderült, hogy ugyancsak álruhában dekkoló munkaszolgálatosok, Anti ismerősei.

Mivel egy lakásban egy katonaszökevény elég volt, a Szív utcából Tamás pár nap múlva átment lakni Fleps Friciékhez, a Tompa utca 15-be. Elhatároztam, hogy csinálok neki papírt. Mivel már nem voltam a kórházban, és valahogy megszűntek a kapcsolataim is, nem tudtam üres irathoz jutni. Amikor még a Várkertészeten voltak, akkor ott volt egy nyilas, a Szilvász Lajos. Elhatároztam, hogy fölkeresem Szilvásyt, és elkérem az iratait. Ebbe Tamás először nem akart beleegyezni, de amikor János azt mondta, hogy fölveszi a főhadnagyi egyenruháját és elkísér, akkor beleegyezett. Így mentünk el egy este – nem tudom már a címet, hova – Szilvász lakására, aki otthon is volt. Egy lapra tettem föl mindent: megmondtam neki, hogy iratokra van szükség Tamás számára.

Tudtam, hogy Szilvász valahogy vonzódik Tamáshoz, mert Tamás sokszor beszélgetett vele. És Szilvász a születési bizonyítványától kezdve a nyilas párttagsági könyvéig mindent odaadott. A nyilas párttagsági könyv kivételével mindent el is vittem. Így lett Tamásból Szilvász Lajos. Amikor majd a felszabadulás után Szilvásyt mint nyilas kerettagot perbe fogják, akkor nemcsak Tamás, hanem többen is tanúskodnak mellette, és Szilvász nem kerül börtönbe.

Amikor Tamás a Tompa utca 15-ben lakott, akkor mindennap hajnalban fölkel, és – valahonnan, nem tudom már, honnan, szereztem neki villamoskalauz ruhát, és akkor még járt villamos – elment „villamosozni”. És este, amikor a munkaidő befejeződött, akkor ment vissza a lakásba. Erre azért volt szükség, mert Flepséknek volt egy albérlőjük, egy nő, aki nyilas párttag volt. Esténként néha, amikor Tamás kinn vacsorázott a konyhában, a nő kiült hozzá, és arról tartott előadást, hogy ő a zsidókat a szagukról is megismeri.

Nemsokára úgy döntöttünk Tamással, hogy kibérelünk egy lakást Icával és Jánossal együtt. Láttam egy hirdetést valamelyik újságban, hogy a Munkácsy Mihály utca 28-ban két szoba kiadó, konyha- és fürdőszoba-használattal. A lakás egy MÁV-kórházi idős főorvosé, Cukor doktoré volt, aki ott lakott a feleségével és a háztartási alkalmazottjukkal. Emlékszem, felöltöztem olyan elegánsan, ahogy csak tudtam, fülbevalóval meg mindenfélével, elmentem és bemutatkoztam, hogy Csató Miklósné vagyok, és Erdélyből érkeztem a kislánnyommal, a nagynénémmel és annak fiával.

Ki is vettem a lakrészt, majd elmentem Mulikával a Sziget utcába Icáért és Elemérért, akik összepakolták a legszükségesebbeket. Még mikor Icánál laktam, a légitámadásokkor összeismerkedtünk azokkal a német tisztekkel, akik ott dolgoztak a Wehrmacht központban. Volt közöttük egy Walter nevű mérnök Kölnből, akivel hosszan beszélgettem. Megtudtam, hogy felesége van, két fia, tudja, hogy a háború elveszett, és rettenetesen kínlódott, hogy vissza akarna menni a családjához.

Lementem Walter irodájába, és megkértem, jöjjön fel pár percre hozzánk. Megint egy lapra tettem fel mindent. Előtte van az egész jelenet. Kora délután van, a hallban állunk az ablak előtt. Elmondom neki, hogy négy ember sorsát teszem a kezébe. Én nem vagyok Marie, ahogy ő ismer engem, és a többiek sem azok, akik. Arra kérem, segítsen. Azt szerettem volna, hogy német kocsival költözzünk át a Munkácsy utcába. Nem hosszú az út, tizennyolc perc, talán megússzuk – mondtam. Csend. Aztán ő: „Mikor indulunk?” Azonnal indultunk.

A ház előtt állt egy katonai dzsip, arra pakolt fel minket. Én mellette ültem Mulikával az ölemben, hátul Ica és a kofferok. Nem tudnám már megmondani, hogy János miért nem jött velünk, de ő külön bicegett a botjával. Nem volt semmi baja a lábának, de így kellett tennie, mert erről szólt a kórházi igazolása. Walter útközben nagyon félt, de baj nélkül átértünk a Munkácsy utcába. Így mentett meg minket novemberben egy német katonatiszt. Sajnos, soha nem tudtam meg, hogy Walterrel a továbbiakban mi lett.

A Munkácsy Mihály utcai ház a Szondi utca és a Munkácsy Mihály utca sarkán egy nagyon elegáns villaház volt, kevés lakással és a ház mellett egy óriási garázzsal. Ez a garázs tele volt otthagyt zsidó bútorokkal, amik teljes rendetlenségben voltak felhalmozva. De nagyon jó volt, hogy a garáznak volt egy benzinkamrája. A benzinkamra ajtóval volt elválasztva a garázstól, a háznak a szennyvízcsatornája is ott ment le, aminek még fedele is volt, tehát volt benne vécé is. Ide vittünk le éjszaka egy matracot, egy petróleumlámpát, egy széket és egy Budapest térképet. És ide vittük le Tamást.

1944 tele iszonyatosan hideg tél volt, és ebben a kamrában alig volt valamivel melegebb, mint az utcán. Tamás, hogy spóroljon a petróleummal, csak akkor gyújtotta fel a lámpát, amikor én lementem. Sötétben ült, de soha egyetlen panaszszó el nem hangzott.

Hamarosan nekünk is le kellett menni a pincébe, mert megkezdődött Budapest ostroma [lásd: Budapest felszabadítása]. Felváltva jöttek az amerikai és az orosz repülőgépek, tulajdonképpen alig volt nyugalom. A pince nem volt nagy, és körülbelül százan voltunk lent. Alig lehetett menni, mert szorosan egymás mellett voltak a leterített matracok, és azok között voltak a kis közlekedő ösvények. Összezsúfoltan voltunk, de érdekes, hogy abban az összezártságban, abban a feszültségben nem voltak jelenetek. Az emberek nem bántották egymást, nem kiabáltak, nem voltak veszekedések. Tennivalónk nem sok volt, ha éppen nem bombáztak, Mulit elvittem sétálni. Voltak olyan csikótűzhelyek – négy láb, platni –, azon a kis sparhelten minden nő valamit főzött a családjának, és mindenki sorra került. Főztünk, ami volt, ettünk, ha volt mit.

Nagyon hideg, mínusz húsz fok is volt, úgyhogy a ruhánk az bakancs volt – nekünk sínadrág –, minden gönc rajtunk volt, és a göncökön még kabát meg fejkendő vagy sapka meg nagykesztyű. Elmondhatatlanul néztek ki az emberek. Emlékszem, egyszer megjelent Anti is, akin az apámnak egy meleg otthoni köntöse volt, nagykabáttal meg bakancs meg katonasapka. A Munkácsy Mihály utcai ház nagyon közel volt a Szív utcához, úgyhogy volt, hogy a Margit vagy a Mariska szaladt át hozzánk, vagy volt úgy, ritkábban, hogy én szaladtam át oda.

Nagy gond volt a tisztaság és az evés. A házban csak a földszinten csöpögtek a csapok, már az első emeleten sem folyt a víz. Az ember összegyűjtötte a havat, amit a csikótűzhelyen megolvasztott, és abban lehetett a gyereket megfürdetni, úgy-ahogy mosakodni, és planta teát főzni. Hogy mi a planta tea, azt nem tudom, valami növényből volt [*A Planta tea néven árusított teapótlék szárított szederlevél volt. – A szerk.*]. Átok rossz volt, és cukrunk se volt. Mindenki planta teát ivott – ha volt. A hetvenes években játszották sokáig Ránki-Vas István musicaljét, az „Egy szerelem három éjszakájá”-t [*Ránki György – Hubay Miklós – Vas István*], abban is van erről egy ének, a „Dal a planta teáról”.

Tamásnak a kamrába minden este vittem kosárban vizet és ennivalót, azt, amit mi is ettünk. Például lóhúst, az utcáról. Akkor még nem ismertük azt a kifejezést, hogy mélyhűtött, de az a hús

jéggé volt fagyva. Sós vízben megfőztük, és lisztből, vízből pogácsaféléket csináltunk, amit a kályhán megsütöttünk. Mi ezt ettük, de Muli nem. Mulinak volt egy nagy üvegben fagyott zsír, benne én nem tudom, liba vagy kacsa, valamiféle szárnyas hús. Még az ostrom előtt hallottam, hogy Angyalföldön van egy nagy kertészet elhagyatottan. Amikor odamentem, ott már többen voltak, és húzgáltuk ki a földből a marharépat meg a sárgarépat, ami nem volt könnyű, mert annyira fagyos volt a föld. Egy kiskocsin aztán hazahúztam, és Mulika azt ette. És a Szondi utcában volt egy pékség, ami – akkor se értettem, most se értem, hogyan – időnként üzemelt, és pénzért lehetett néha kenyeret kapni.

Éjszaka úgy tíz órakor vittem Tamásnak a kaját. A Munkácsy Mihály utca közel van az Andrássy úthoz, ahol az Andrássy út 60., a nyilasház volt, és a környéken gyakran voltak razziák. Kijárási tilalom volt. A házban volt egy légóparancsnok, Gál úr – ő a Múzeum körúton egy férfiruha-üzletben volt kereskedősegéd –, aki csodálatos ember volt. Ő volt az egyetlen, aki tudta, hogy Tamás a benzinkamrában van. Nélküle nem lehetett volna ezt az egészet megcsinálni. Gál úr figyelmeztetett, hogy Kovács néni, a házmesterné meg ne lásson, mert a Kovács néni nyilas. Mindig Gál úr nyitotta ki a ház kapuját, és ott volt addig, amíg Tamásnál voltam. A garázshoz ki kellett menni az utcára, mert a házból nem volt közvetlen átjárás. Körülbelül tíz-húsz lépés volt a kertkapuig, és amikor az utcára értem, akkor mindig úgy fájt a hasam, mert úgy féltem, mint a kutya. Nagyon sok lézengő nyilas járt arra fegyveresen, és ha az ember ilyennel találkozott, akkor a nyilas nem sokat kérdezősködött.

Amikor berendeztük a benzinkamrát, a garázsban összedobált bútorokat úgy rendeztük el, hogy egy nagy fotelt félre kellett tolni, és ha az ember négykézlábra állt, akkor a bútorok között egy ösvény vezetett a benzinkamrához. Tehát én négykézlábra álltam, és magam előtt toltam a kosarat az ennivalóval, vízzel, aztán kopogtam a benzinkamra ajtaján. Tamás kinyitotta – ilyenkor mindig revolver volt a kezében, merthogy nem lehet tudni –, és addig voltam ott, amíg megette az ennivalót, aztán mentem vissza.

Egyszer azt mondta Gál úr, hogy volna valaki, akit még le kéne vinni a benzinkamrába. És hogy este menjek fel az egyik lakásba. Megyek, és ott áll egy fiatalember, borzasztóan elegáns – ez akkor nagyon feltűnő volt –, finom kalap, fehér selyemsál, nagyon szép fekete télikabát, s mondja Gál úr, hogy őt kell levinni. A fiatalembert Grünwald Gyurinak hívták, később Szepesi György néven lett ismert [*Szepesi György (sz. 1922) – sportriporter. – A szerk.*]. Ettől kezdve két embernek hordtam le ennivalót, de amikor vége lett az egésznek, nem emlékszem rá, hogy a Gyuri elköszönt volna, és megköszönte volna. Sőt egy hetvenes években megjelent újságcikkből úgy beszélt a garázsban töltött napjairól, mintha a ház egyik lakója, „egy jóságos proletárasszony, a Kocsis néni” adott volna neki enni, és Kocsis néni vitte volna be hozzá „lakótársnak” Tamást. És a nevetséges az, hogy ő ezt komolyan hitte is.

Elgondolkodtató, hogy abban a szörnyű világban azért mindig voltak, aki segítettek. A német Walter, gróf Hunyady Henriette, Szilvásy, a nyilas, Fleps Friciék, Gál úr. És borzasztóan érdekes, hogy semmiféle filozófia, világnézet nem állt a háttérben, egyszerűen emberségből, tisztességből, segíteni akarásból tették. És borzasztóan bánt, hogy Gál urat nem találtam meg az ostrom után. Egyszerűen nem tudom, hova ment, talán valahova falura a családjával. Mert ő olyan ember lett volna, akinek helye lett volna a Jad Vasemben.

A pincében éhezünk, fáztunk, és jött a karácsony. Tamással elhatároztuk, hogy megünnepeljük a karácsonyt. Tamás a benzinkamrában rajzolt nekem egy képecskét, amin boldog karácsonyi ünnepeket kívánt, és írt egy szép levelet, hogy megint karácsony van, és hogy lesz még sok szép karácsonyunk. Még karácsony előtt a Ländler Ervinék is megtaláltak minket. Elmentek a Szív utcába anyámhoz, megkérdezni, hogy hol vagyunk, aztán eljöttek. Őket is meghívtam karácsony estére. Ezek ilyen teljesen tébolyult dolgok, hogy karácsonykor a Szondi utcában nemcsak a pék nyitott ki, hanem például egy virágkereskedés is. És a virágkereskedésben semmi más nem volt, csak Rhododendron. A mamámnak vettem is, a mamám viszont sokkal okosabbat adott nekünk: cukrot, lisztet, mákot és halat. És karácsony estén volt hal meg mákos bejgli. A mákos bejgli avas volt, de édes, Tamást fölhoztuk a benzinkamrából, és a lakásban megterítettünk egy asztalt. Valahonnan, nem tudom, honnan, szereztem Mulikának egy textil nyuszt, és karácsony volt!

Csak az volt a baj, hogy úgy hat óra után iszonyú tűzérzségi tűz kezdődött, robbanások, még a fürdőszoba ablaka is kiröpült, pedig nagyon messze volt a harc. Úgyhogy Ervinék gyorsan elmentek, és Tamás is gyorsan visszament a benzinkamrába. Azon az estén a szovjet csapatok eljutottak Budán a János Kórházig. Borzasztó érdekes volt, hogy az oroszok úgy este nyolc tájban mindig abbahagyták a háborúskodást, és akkor jöttek az amerikaiak a légitámadásokkal. És úgy reggel hétkor, mintha munkaidő lett volna, az oroszok megint elkezdték.

A ház január tizenharmadikán szabadult fel. Reggel éppen egy pléh bilivel mentem a ház vécéje felé – Mulika reggeli produktumával –, amikor kivágódott a kapu, és ott állt egy fiatal katona. Egy szőrmesapkás kozák. Odajött hozzám, megfogta a hajam, és hátrahúzta a fejem, mintha meg akarna csókolni. Én viszont fogtam a bilit, és az arca elé tartottam, mutatva, hogy rögtön a fejére borítom. Erre a katona elkezdett röhögni. Ő volt az első orosz katona, akit láttam.

Január tizenharmadika után Tamás meg a Grünwald kijöttek a benzinkamrából, és akkor derült ki, hogy Gál úr még körülbelül tíz embert dugott el a házban. János is – aki végig fönn volt a lakásban – lejött az emeletről. Ő még mindig katonatiszti ruhában volt, ami eddig jó volt, de ekkor baj lett belőle. Ugyanis pillanatok alatt, már az első vagy második nap elvitték az oroszok. Látom magam előtt, ahogy Jánost odaállították a falhoz, fegyvert is fogtak rá, aztán én mindenfélét ordítottam, hogy „evrej”, „evrej”, azt gondoltam én, hülye, hogyha azt mondom, hogy zsidó, akkor majd valami történik. De nem történt semmi, és Jánost elvitték málenkij robotra Romániába, egy nagy-nagy orosz hadifogolytáborba, Focsaniba. Onnan fogja őt kihozni Ländler Ervin körülbelül három-négy hónap múlva, mert Ervin a Magyar Kommunista Párt központjában osztályvezető lesz, és lesz annyi hatalma, hogy Jánost visszahozza. De addig lca teljes kétségbeesésben maradt ott.

Mindegyik orosz katonának davajgitárja volt, amit azért hívtak davajgitárnak, mert a davaj azt jelenti, hogy gyerünk, gyerünk. Az első éjszakák még teljesen gondmentesek voltak, mert akkor az elit alakulatok jöttek. De utána jöttek a kalmükök, az üzbégek, a távol-keletiek; férfiak, akik 1939-ben elindultak a frontra, és azóta nem voltak otthon, csak öltek, vagy őket ölték. Általában a győztes hadsereg nem szokott kesztyűs kézzel bánni a legyőzöttekkel, a szovjet katonák se bántak kesztyűs kézzel. És mi voltunk az utolsó állam, amelyik a németek bukásáig kitartott a németek mellett. Senki más, csak mi. Hát megkaptuk.

Nagyon, nagyon különbözőek voltak az orosz egységek, és hullámokban jöttek. Volt, amikor nagyon durvák voltak, ordítottak, talán be is voltak rúgva, nem tudom. Emlékszem egy oroszra, aki ordított, hogy mamka, papka, dödödödödödödö, mintha géppuskázna, hogy mindenkit meg fog

ölni. Vigyázni kellett velük. A pincében az ágy úgy volt megcsinálva, hogy én Ica mellett aludtam, és hogyha jöttek az orosz katonák, akkor egy pillanat alatt Ica dunyhája alá tudtam csúszni, és úgy nézett ki, mintha csak Ica feküdne azon az ágyon.

Ekkor kezdődött a zabrálás is. De az az érdekes, hogy amíg tartott a „munkaidő”, tehát a harci idő, addig nem volt semmi. Amikor azonban jött az este nyolc óra, akkor láttam embereket az utcán szőnyegeteket vinni, meg kávéfőzőt, meg mit tudom én, miket. És ekkor jött a házba egy jugoszláv grófnő. Vagyis jött egy nő a pincébe, aki azt mondta magáról, hogy ő jugoszláv grófnő, és jött vele egy orosz parancsnok is, aki közölte, hogy neki és a jugoszláv grófnőnek csináljunk fekhelyet. Hát ez óriási dolog volt, mert ha a parancsnok ott van, akkor a pince meg van védve. Olyan kollektív munkát még nem láttam: a lakók hozták a lakásokból a szőnyegeteket meg a díványnak a felső részét meg gyönyörű ágyneműt, hogy kellemesen essék a fekvés. A jugoszláv grófnő úgy volt grófnő, mint én, de ott volt evvel az oroszral tíz napig, két hétig, úgyhogy a légópince előtt egy orosz katona állt, és ez a társaság védve volt. Végre lehetett nyugodtan aludni.

Amikor a csapatok már a Körúton túl jártak, úgy döntöttünk, hogy mi elmegyünk a Szív utcába, Ica pedig visszamegy a Sziget utca 29-es lakásukba, aminek nem történt semmi baja. A mamám nagyon jól vészeltte át a háborút és az ostromot. Bátor asszony volt, és örült annak, hogy túléltek, örült, hogy a gyerekei és az unokája megvannak. Zsuzsa néniel csinálták tovább az életet a Szív utcában, ahol ott volt már Ilona néni [*apa testvére*] is a gettóból, aki mindig ennivalókról beszélt, és ebédkor – hát mi volt az ebéd, istenem! – mindig azt kérdezte, hogy miért nem csirkelevest adok a Mulikának, miért nem ilyen ételt meg olyan ételt. Meg volt zavarodva szegény.

Ennyi távollét után Tamással azért nem volt különösebben nagy öröm négyesben aludni anyámmal és Mulikával, de iszonyúan boldogok voltunk, és úgy éreztük, hogyha idáig eljutottunk, a többit most már nevetve végigcsináljuk. Emlékszem, egy havas délelőtt a Ferdinánd hídon álltunk, és azt egyszerűen nem lehet elmondani, olyan boldogok voltunk, hogy befejeztük a háborút, mind a hárman túléltek, és most valami gyönyörűséges élet fog következni, ahol széppé tesszük a világot.

Tamás megtalálta Kletyát – ez volt a mozgalmi neve, hogy mi volt az igazi neve, nem emlékszem –, és megalakították a Váci út 40-ben az ötödik kerületi Kommunista Pártot. Mi oda azonnal beléptünk, és özönlöttek az emberek is. Én keveset tudtam csak odamenni, de részt vettem a Szív utcai romeltakarításoknál, és tudom, hogy egyszer voltam a Nemzeti Színháznál is romeltakarítani.

Már olyan március lehetett – szóval szép idő volt, már nem fáztunk olyan borzasztóan –, amikor fölmentünk Api lakásába, a Tátra utca 14-be. Az zsidó ház volt. A konyhaajtó nyitva volt, és a konyhából két hullának a lába állt ki a gangra. A lakás romokban volt, látszott, hogy abban a szobában, ami apósom dolgozószobája volt, a szoba közepén tüzet gyújtottak, és az egész házban iszonyú szag volt. Olyan erős fertőtlenítő szag, hogy még egy év múlva is éreztem. Mondták a házban, hogy valami nyolcvanan laktak Api lakásában.

Apinak mindene eltűnt, egy íróasztal és egy szekrény maradt meg, és abban a szekrényben lógott egy zakó, sárga csillaggal. Emlékszem, hogy mentem valamit intézni az ott lakó házmegbízotthoz [lásd: funkciók a lakóhelyen], és láttam a szekrényén egy fehér női szobrot, ami az Apié volt. És amikor vizet kértem, akkor az Api poharában hozták, az Api Rosenthal tányérkáján. Úgyhogy nem csak a Sárika – aki följelentette, a házvezetőnője – lopta el mindenét, hanem ami maradt, azt meg a ház tisztos polgári lakói is.

Odaköltöztünk Api lakásába. Friciéktől visszajöttek a rökamiék, és Mulinak a gyerekágya is megvolt. Mire eljött a nyár, berendeztük a lakást, hogy hogyan és miképpen, egyszerűen nem tudom. De oly keveset törődöttünk ezzel. Én vagy Mulikával voltam, vagy a mozgalmi munkát csináltam. A házban egy fodrászüzlet is volt, és elhatároztam, hogy lemegyek, és megmosatom a hajam. Na, akkor tetvesedtem meg. Az ostrom idején egész Budapest megtetvesedett. Én borzasztó büszke voltam arra, hogy mi nem lettünk tetvesek, erre a felszabadulás után egy fodrászüzletben tetvesedtem meg. És emlékszem, valami derengett, hogy tetű ellen a hajra a petróleum jó. Csak azt nem tudtam, hogy hígítani kell, és tömény petróleumot tettem a hajamra. Hát az úgy fájt, hogy meg kellett örülni, föl és alá rohangáltam, de szerencsére jött az anyám, és mielőtt még az összes hajam kihullott volna, lemosta. Azután nem volt többé tetű.

Kinyíltak üzletek is. Nagyon érdekes volt, hogy az üzleteknek nem volt kirakatüvege, mert miért is lett volna, és megjelent a kirakatban, mondjuk, két pár cipő meg valami holmi és a tulaj, már tudniillik a két pár cipőnek a tulaja. És kajáért vagy valamiért eladta. Elindultak vidékre a nagy utazások is élelemért [lásd: feketézés, cserekereskedelem]. Egyszer én is nekiduráltam magam, de fönt kellett volna utaznom a vonat tetején, és ez valahogy nem tetszett, inkább hazajöttem. De arra emlékszem, hogy Vas Zoltán már a Közellátásnál volt, és a Sallai Imre utca környékén, valamelyik sarkon egy marha nagy krumplihegy állt, és én krumplit osztottam.

Följött a kormány Debrecenből, és Magyarországon többpártrendszer lett. A legerősebb párt a Független Kisgazdapárt, a Szociáldemokrata Pártban pedig ott volt Kéthly Anna, Szakasits Árpád, a régiek, akik megmaradtak. És volt a Kommunista Párt, amelyet a Moszkvából visszajött emigránsok vezettek. És elkezdődött a világ legfantasztikusabb inflációja [lásd: a forint bevezetése]. Az emberek megkapták reggel a fizetésüket és rohantak valamit venni, mert ha két órát késtek, akkor már az egész pénz nem ért semmit. Borzalmas infláció volt. Azt tudom, hogy térdig járt az ember a papírpengőkben a pesti utcán. Már volt utcaseprő, és az utcaseprő septe a billpengőket. Aztán jött a stabilizáció, amikor egyik napról a másikra vége volt a pengőnek, és jött a forint. Emlékszem, az első nyári szándálat tíz forintért vettem.

Tamás az ötödik kerületből átkerült a pártközpontba, és ő tartotta az első szemináriumokat, az első továbbképzéseket. Szocializmusról, kommunista pártról, hogy miben különbözik a polgári társadalom a szocialista társadalomtól, meg ilyenekről. Mindketten dolgoztunk a pártnak, és eleinte nem kaptunk a párttól fizetést. Tojásport kaptunk, meg tejport, lisztet, szóval ilyen természetbeni juttatásokat, és emlékszem egyszer egy szállítmány sonkára is, amiben nagyon sok volt a kukac. De az ember nem dobta el azt a sonkát, hanem kivágta azt a helyet, ahol nem volt kukac, és megette.

Az Ajtósi Dürer soron egy villában megalakult a Rákosi Mátyás óvoda, ahova az elitnek a gyermekei jártak. Odakerült Mulika is. Én vittem, és általában én mentem érte. Jó óvoda volt, szeretett oda járni. Ott is folyt a világnézeti nevelés, Lenin bácsiról meg Sztálin bácsiról, megható történetekkel. Különben szabadelvű óvoda volt, azzal a fajta szabadelvűséggel, hogy a gyerekeknek mindent szabad.

Én nem akartam visszamenni óvónőnek, én politikát akartam csinálni. A Karolina úton megalakult a Pártfőiskola [Kezdetben az MKP központi pártiskolája volt, később lett pártfőiskola. – A szerk.]. Ott okították azokat az embereket – ahogy akkor mondták: kádereket –, akiket majd be akartak állítani a politikai életbe. Zömmel parasztok, munkások voltak, értelmiségi nagyon kevés. A főiskolát a

moszkvai emigrációból visszajött emberek vezették. Rudas László filozófus – öregúr volt, és elég nehezen elviselhető [Rudas László (1885–1950) – 1918-ban a KMP egyik alapítója, a Tanácsköztársaság bukása után Bécsbe menekült, 1922-től 1945-ig a Szovjetunióban élt, 1945–1946-ban az MKP központi pártiskoláját vezette, 1948-tól haláláig a közgazdaságtudományi egyetem tanára, az intézmény első rektora. A dogmatikus marxizmus-leninizmus elméletének legismertebb magyarországi képviselője. – A szerk.] –, Andics Erzsébet történész, aki egy szörnyeteg volt [Andics Erzsébet (1902–1986) – történész. 1946–53 közt az MKP, ill. MDP Központi Pártiskola, ill. Pártfőiskola tanára, igazgatója. Egyetemi tanár (1948-tól). Az MDP KV tagja (1948–56), oktatásügyi miniszterhelyettes (1953–54), az MDP KV Tudományos és Kulturális, ill. Tudományos Osztályának vezetője (1954–56). 1956 novemberében Moszkvába menekült, 1958-ban térhetett haza. Ezután az ELTE tanszékvezető professzora (www.geocities.com/allamszocializmus/). – A szerk.], aztán Havas Ernő, nagyon okos, becsületes ember [Havas Ernő (1914–1983) – 1930–35-ben Párizsban tanult, textilmérnöki oklevelet szerzett. 1935-ben visszatért, textilgyári gépmester, technikus és szervező volt. 1945–47-ben a Mérnök Szakszervezet titkára és a „Műszaki Élet” c. lap szerkesztője, 1946–53-ban a Pártfőiskola tanára, majd igazgatóhelyettese, 1954–56-ban a „Társadalmi Szemle” felelős szerkesztője, 1957–70-ben a Gondolat Könyvkiadó igazgatója (MÉL). – A szerk.], Benke Vali [Benke Valéria (Havas Károlyné) (szül. 1920) – az MKP KV Nőtítkárságának munkatársa volt 1947-től, majd az MNDSZ Budapesti Bizottságának titkára (1948–1950), az Országos Béketanács titkára (1951–1954), a Magyar Rádió elnöke (1954–1956), művelődésügyi miniszter (1958–1961), a „Társadalmi Szemle” szerkesztőbizottságának elnöke 1961-től 1988-ig. Tagja volt az MSZMP Politikai Bizottságának 1970–1985 között (MÉL). – A szerk.], Otta Pista [Otta István (1909–1972) – vezérőrnagy, hadtörténész. Eredetileg matematika-fizika szakos tanár. 1940-ben tartalékos tiszti tanfolyamot végzett, a második magyar hadseregben szolgált. 1942-ben hadnagy, a zászlóalj gazdasági hivatal főnöke a doni arcvonalon. 1943-ban hadifogságba került. Önként jelentkezett antifasiszta iskolára. 1945 őszétől az MKP Központi Pártiskolájának előadója, ill. tanfolyamvezetője. 1948-tól a Magyar Néphadseregben ezredes, a Kossuth Akadémia parancsnokának politikai helyettese, majd 1949-től a Petőfi Katonapolitikai Tiszti Iskola parancsnoka, vezérőrnagy. Jelentős részt vállalt a politikai tisztek nevelésében. 1955-től a Politikai Főcsoportfőnökségen főcsoportfőnök-helyettes, 1958-tól nyugdíjazásáig a Hadtörténeti Intézet és Múzeum parancsnoka, a Hadtörténeti Közlemények szerkesztője (MÉL). – A szerk.]. Ezek az emberek mind egy bibliát ismertek: Sztálin műveit. És ami Sztálin műveitől eltért, az halálos bűn volt és halálos vétek.

1945 szeptemberében kezdődött az iskola. Tamás ott tanár lett, politikai gazdaságtant adott elő, én pedig diák lettem, hallgatója a Magyar Kommunista Párt első egyéves Pártfőiskolájának. Az a Gréti, aki akkor voltam, az a Gréti mindent alárendelt annak, hogy az eszmék győzzenek, és a világ szép legyen. Hihetetlen hit volt bennünk, fantasztikus hit. Ezt ma ép ésszel megérteni már úgysem lehet. A párt, a bolsevik párt olyan volt, hogy az egyén, az individuum tökéletesen alá volt rendelve a közösségnek, nevezetesen a párt közösségének, a párt közössége a párt vezetésének, egészen a legfelső vezetésig, a politikai bizottságig, Rákosi Mátyásig. Ha a párt valamit kimondott, abban kételkedni nem lehetett, a pártnak mindig igaza volt, és tévedni csak az egyén, az individuum tévedhet.

A főiskolán kaptunk lakást is, ami nagyon jó volt, mert a Tátra utcában nem volt fűtés. Ott viszont volt, azonkívül nem kellett főzni, mert a menza mindenkinek járt. Délelőtt előadások voltak, azután

ebéd, ebéd után szemináriumok, és aztán tanulás. Na nekem nem tanulás volt, hanem Mulika és vacsorakészítés. Mulika mindenki kedvence lett, volt egy Zsigmond Laci nevű történész tanár [*Zsigmond László (1907–1992) – történész, akadémikus (1970). 1945 és 1953 között az MKP (MDP) párt(fő)iskolájának tanára, 1949-ben Kossuth-díjat kapott. 1953–60 között az MTA Történettudományi Intézetében dolgozott, 1960-tól 1977-ig az ELTE-n volt tanszékvezető professzor (Wikipédia).* – A szerk.], annak is volt egy kislánya, úgyhogy Mulika nagyon jól megvolt.

A pártfőiskolán tanulócsoporthoz voltunk osztva, amiben körülbelül hat-nyolc ember volt, talán inkább nyolc, és volt tanulókör-vezető. A tanulókör vezetője mindig egy munkás volt, nem tudom megmondani az enyémnek a vezetőjét, valamilyen Gyula volt. Havonta egyszer a tanulókör minden tagja kritikát gyakorolt a többi fölött. Ezt a kritikát az ember elfogadta, és amit a tanulókörök mint végső eredményt leírtak az emberről, az került a pártfőiskola hallgatóságának egésze elé a kritika-önkritika esteken. Ezek az estek nemigen értek véget egy éjszaka, hajnalba nyúltak.

A tanulóköröm azt írta rólam, hogy az elméleti munkám periodikus, és mivel igen jó szellemi képességekkel rendelkezem, elméletileg többre volnék képes. A szemináriumokon jól felelek, világosan, érthetően tudom a gondolataimat kifejezni, de többet és rendszeresebben kell tanulnom, nem csak saját fejlődésem szempontjából, hanem azért is, hogy az elméleti munkában más elvtársaknak is segítségére tudjak lenni. Becsületes, áldozatkész, lelkes elvtárs vagyok, de bár minden esetben megvolt az álláspontom politikai kérdésekben, mégsem foglaltam állást, attól való félelmemben, hátha nem lesz helyes az álláspontom. Tartózkodtam a tömegek közötti munkáktól, és megmutatkoztam nálam néha egy bizonyos fokú fegyelmezetlenség, pajkosság is, amit minden körülmények között le kell vetkőznöm.

A belügyminiszter Rajk László volt, és az első főiskolai évnek hallgatója volt a felesége, Rajk Júlia is. Előzőleg Rajk is és felesége is Sopronkőhidán voltak, ugyanott ahol Bajcsy-Zsilinszky Endre, és őket csak azért nem végezték ki, mert már nem volt rá idő. Rajk a legszeretettebb vezető volt a pártban, az egyetlen nem Moszkvából jött, és nagyon szép férfi is volt. A felesége nem. Egy száznyolcvan centi magas, óriási lábú, kezű asszony volt a Júlia, mély hanggal, durva arcvonásokkal. A kritika-önkritika esten az egyik elvtárs, ha jól emlékszem, egy megyei titkár, amikor Júlia volt a terítéken, elmondta, hogy úgy látja, Rajk elvtársnőt az emberekkel való kapcsolatában nem a barátság, az elvtársi érdeklődés vezeti, hanem a népszerűsködés.

Na így végigkritizáltuk egymást. Én tehát ódzkodtam a tömegekkel való kapcsolattól, nem mondtam ki a véleményemet, meg pajkos is voltam, szóval ezen változtatni kellett. Tulajdonképpen megúsztam különösebb sértések nélkül, általában népszerű voltam, és szerettek. De például volt egy népi kollégista fiú, aki ezen a kritika-önkritika esten azt is megkapta – mindazok után, hogy elmélet és gyakorlat és munkásosztályhoz való viszony és a többi –, hogy nem lehet a közelében ülni, olyan bűdös a lába. És akkor a fiú megígérte, hogy ezentúl naponta fog lábat mosni.

Valami nagyon fontosat éltünk itt át, amit később a koncepciós pereknél lehet majd látni. Nekem, az egyénnek nincs igazam, a többségnek van igazam, a többség igazát elfogadom, a vádat elfogadom és helyeslem. Semmiféle mentséget nem hozok föl a magam számára vagy magam mellett. Ennek természetesen én is alávettem magam teljesen. És ennek a közös együttlétnek volt valamilyen katartikus hatása: én csak velük vagyok igazi ember, nélkülük nem vagyok, nélkülük elveszett lény vagyok. Csak velük, csak együtt!

Ez az év ott, a Pártfőiskolán – mondhatnám, a kritika-önkritika estek kivételével – nyugodtan zajlott. Meleg volt, és volt mit ennünk. Volt olyan időszak délután, amikor szünet volt, pihenő, akkor a fiúk fociztak. Odakinn közben már mindenfélék voltak, pártok közötti harcok meg leszámolás, hazahozták Szálasit meg Bárdosit, szóval folytak perek, kivégzések, és a városban, azt hiszem, az első napokban valakiket fölakasztottak a Köröndön.

1946. május elsején a Pártfőiskola külön vonult fel. Elöl ment egy fiatal vidéki tanárnő, Jóború Magda – doktor Jóború Magda, egy nagyon okos, nagyon művelt nő volt –, én és a Rajk Júlia [*Jóború Magda (1918–1982) – középiskolai tanár, 1945 után lépett be az MKP-ba 1946-tól a Zrínyi Ilona Népi Kollégium igazgatója, 1947–53 között országgyűlési képviselő. Az MKP KV Nőtitkárságának vezetője (1947–48), az MNDSZ főtitkára (1948–50), a KV tagja (1948–54), 1950–1956-ban oktatási, 1957-től művelődési miniszterhelyettes. 1956. szeptember 28-án és október 12-én a Petőfi Körben a magyar nevelésügy helyzetéről folyó vitát vezette. Az OSZK főigazgatója (1958–82), emellett az ELTE pedagógiai tanszék docense 1963-tól. 1966–68 között Magyarország állandó UNESCO-képviselője, 1974-től a magyar UNESCO Bizottság elnöke, s 1976-ig az UNESCO közgyűlésének elnöke (www.geocities.com/allamszocializmus/). – A szerk.]. Mi, hárman vittük a Magyar Kommunista Párt Központi Pártfőiskolájának tábláját. A táblára az volt írva: „Az elmélet, amint behatol a tömegekbe, anyagi erővé válik.” Lenin írta ezt a homályos mondatot. Amikor elmentünk a tribün előtt, nem volt bennünk más, csak odaadó tisztelet és szeretet és nagy-nagy boldogság. Ha valaki megmondta volna nekünk, hogy ott fent a gyilkosok és áldozataik állnak, egy szót se hittünk volna el. Egyikünk sem.*

A Pártfőiskola záróünnepsége a Köztársaság téri pártházban volt. Az átkosban virágzott föl olyan hihetetlen mértékben a táncházmozgalom, a népi táncok, a Sebő együttes, a népdaléneklés. Magyar népdalokat énekeltünk a mozgalmiak mellett, és a záróünnepségen magyar népi táncokat táncoltunk. Az én párom Barla Szabó Ödön volt [*Barla-Szabó Ödön (1919–1991) – újságíró, közgazdász, egyetemi tanár. – A szerk.]. Ő és Balogh Elemér tanították be a táncokat. Mindketten népi kollégisták voltak, és ők tudták, hogy honnan való táncot táncolunk. Szóval nem olyan pruszlikos, pártás műmagyar táncot, hanem valódi táncot táncoltunk. Balogh Elemér, a filozófus, az 56-os forradalom után öngyilkos lett [*Balogh Elemér (1917–1965) – filozófus, egyetemi tanár, a debreceni egyetemen szerzett tanári oklevelet (1942). Még egyetemista korában, 1938-ban bekapcsolódott a Márciusi Front mozgalomba. 1945-ben a kommunista párt debreceni városi bizottságának első titkára és a Szabolcs megyei földosztó bizottságok kormánybiztosa lett. 1948-tól 1950-ig az első pártiskolákon tanított, majd tanszékvezető egyetemi tanár volt. – A szerk.].**

Amikor elkészültünk, vagyis vége lett az iskolának, akkor következett az – hát mi voltunk az elit, akik ezt az iskolát elvégezték –, hogy milyen beosztást kapunk. Amikor engem behívtak beszélgetésre arról, hogy hova kerülök, akkor azt mondták, hogy a tizedik kerületben, Kőbányán leszek káderes. Ez nagyon nagy beosztás volt! A káderes és a párttitkár döntött arról, hogy ki jó elvtárs, és ki nem. De ez csak huszonnégy óra hosszat tartott, mert a tizedik kerület párttitkára, Földes Gyuri – aki egyébként Hobónak volt a papája – közölte velem, hogy nem lehetek káderes, mert annak idején szoros barátságban voltunk Justus Palival, a trockistával [*Nagy Tamásné minden bizonnyal az idősebb Földes Lászlóra gondol, nem Földes Györgyre. „Földes László (1914–2000) munkás. A budapesti pártbizottság, majd a KV Káderosztályának vezetője, ill. helyettese (1946–49, 1949–51), külkereskedelmi miniszter-helyettes (1955–57), az MDP Katonai Bizottság a tagja 1956 okt. 26-tól. Az IKB, ill. KB tagja (1956–70), a párt Szervező Bizottságában is részt vett (1956–57). A*

KB Káderosztályának vezetője (1957), belügyminiszter-helyettes (1958–64), e posztján jórészt az állambiztonság felügyeletét látta el. Az Országos Erdészeti Főigazgatóság vezetője (1964-től), MÉM miniszter-helyettes (1969–71), a Hungexpo vezérigazgatója (1974–80)” (www.geocities.com/allamszocializmus/*). – A szerk.].*

Hát ez borzasztó bánat volt nekem! Az, hogy én Justus miatt egy megbélyegzett ember vagyok, borzasztóan elszomorított. Később tudtuk meg, hogy ez a Justus barátság Tamásnak és nekem végig ott volt a káderlapunkon, és aztán eljött az az idő, amikor nagyon örültünk ennek. Mert ez volt, ami miatt mi nem mehettünk föl egészen a csúcsra. Hogy Tamás nem lett miniszter, vagy én mi nem lettem, az azért volt, mert Justus barátai voltunk. És nyilvánvalóan ezért maradtunk életben. Ha ez nem lett volna, akkor mi is ott lettünk volna valamelyik perben, és nem tudom, milyen sorsra jutottunk volna.

Akkorra már megalakult a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége, az MNDSZ, vagy ahogy Pesten nevezték, a Dötye, a demokratikus öreg tyúkok egyesülete. Én tehát Kőbánya helyett az MNDSZ budapesti központjába kerültem, a Veres Pálné utcába. Ott az volt a feladatom, hogy megszervezzem az MNDSZ-csoportokat, és megszervezzem ezeknek a csoportoknak a tanítását. Emlékszem, hogy 1946-ban írtam egy levelet Sztálin elvtársnak is, hogy engedje haza a hadifoglyokat. És mit tesz isten, Sztálin elvtárs hazaengedte a hadifoglyokat. Na persze ezek olyan játékok voltak, hogy az MNDSZ kéri a nagy atyát, és az olyan jó, hogy az asszonyok kérésének nem tud ellenállni, és hazaküldi a hadifoglyokat. Hogy ezt közben Rákosi és Sztálin telefonon hogy beszéltek meg, ott én nem voltam jelen.

Tamással mi kiemelt elvtársak voltunk – bár nem egészen, csak olyan közepesen kiemelték –, és 1947-ben megkérdezték, hogy nem akarunk-e egy nagyobb lakást. Budapesten akkoriban rengeteg ember vesztette el az otthonát, és nekünk ott volt a Tátra utcai lakás – ami ugyan egy kétszobás, hallos, de nagyon rossz állapotú lakás volt –, tehát tulajdonképpen volt fedél a fejünk fölött. De a pártelitnél akkoriban ez így ment. Különböző címeket kaptunk, és a különböző címek között volt ez a budai lakás is, amit először Donáth Ferencnek ajánlottak föl. Feri – ő maga mesélte – valahogy olyan kietlennek találta a környezetet, és nem fogadta el.

Ez a kétszintes ház, az Alma utca 5., 1909-ben épült, és a háború előtt a Frommer fegyvergyáros lakta az egész házat [*Frommer Rudolf (1868–1936) – érettségi után banktisztviselő, 1895-ben ő készítette az első német-magyar tőzsdei szótárt. 1896-ban a Magyar Fegyver- és Gépgyár kötelékébe lépett, később vezérigazgatója lett. Nevéhez fűződik a hazai fegyvergyártás kifejlesztése. Bár műegyetemet nem végzett, műszaki munkásságának elismeréséül a Mérnöki Kamara mérnöki címjogosultságot engedélyezett számára. 1914-ben „fegyverneki” predikátummal nemességet kapott, 1928-ban a kormányzó a felsőház élethossziglani tagjává nevezte ki (MÉL, Országgyűlési Almanach).* – A szerk.]. A házmaster néni, Gyurkovics néni – aki akkor is itt volt még, amikor mi ideköltöztünk – házmaster volt a Frommeréknál is. A ház mellett volt még egy régi ház, de különben szabad telkek voltak körben. A ház hátsó részét egy bomba kicsit elvitte, de a kertben volt szökőkút meg egy kis pavilon, az utca pedig kockaköves volt, és nem járt erre a kutya se. Nem is emlékszem rá, hogy mi hogy jöttünk ide, talán pártautóval – a pártautó akkoriban Volga volt, erre emlékszem – vagy gyalog, mert erre még sokáig nem járt semmi.

Úgy emlékszem, egy hideg februári délelőtt jöttünk ide, és azonnal beleszerettünk a lakásba. Az alsó szinten már laktak, a Kökény Mihály papája és a felesége, Varga Edit, aki a pártközpontban

dolgozott [Kökény Mihály (1920–1984), gépészmérnök, 1955–1956-ban földművelésügyi miniszterhelyettes, majd 1957–1968-ban az Országos Atomenergia Bizottság titkára, 1968–1975-ben a Magyar Nemzeti Bank ügyvezető igazgatója. Felesége, Varga Edit (1917) vegyész; 1945–1956 között újságíróként és a pártapparátusban dolgozott, majd 1957-től a Kőbányai Gyógyszerárugyár vezérigazgatója volt. – A szerk.]. Borzasztóan tetszett a lakás, nagyon-nagyon tetszett. Odaadtuk a pártnak a Tátra utcai lakásunkat – azzal a továbbiakban a párt diszponált –, és cserébe megkaptuk ezt a lakást. Az valóban nagyon igazságtalannak tűnhet, hogy ingyen kaptuk, de mi legalább adtunk helyette másikat. Mert ugyanakkor például vezető kádereknek följánlották a kitelepített németek házait. Nekünk is ajánlottak valahol Budaörsön vagy Budakeszin, nem tudom, hol, de azt nem fogadtuk el, mert azt valahogy erkölcstelennek éreztük.

A lakás teljesen rémséges állapotban volt. Az ablakokat beüvegeztük, kifestettünk, és ennyi volt a helyreállítás. Fűtés nem volt, az egyik szobában volt egy cserépkályha, és ebbe a szép lakásba egészen ócska, kicsi vaskályhákat állítottunk be, mert nem volt más. És télen minden reggel azzal kezdődött, hogy a kályhákat kipucolni, a hamut levinni – ami jó volt, mert föl lehetett szórni az utcát –, és befűteni.

Mulikának volt külön szobája, ami a kertre nézett. A lakás olyan százhusz vagy száznegyven négyzetméter volt, és rengeteg könyv volt benne. Tamás szobájának mind a négy fala és még az én szobámnak is három fala tele volt könyvvel. Api megmaradt szekrénye Tamás szekrénye lett, az íróasztal Tamás íróasztala, rökamié volt, aztán lett két fotel meg kisasztal. Az a Bizományi Áruház, amelyik most is ott van a Kossuth Lajos utcában, az akkor nyitott. Emlékszem, mentünk egy havas, esős napon, és láttunk az áruház udvarán egy szekrényt, egy ládát, egy hosszú-hosszú asztalt, székeket, és mindezt megvettük kétszáz forintért. Szóval a végén nagyon szép lett a lakás. Semmi értékes nem volt benne, csak jó levegője volt, és jól tudta magát érezni benne az ember. Az utca felé van egy óriási terasza is, és ha csak lehetett, akkor ott kinn voltunk mindig.

Nekünk sok pénzünk sose volt. Ezzel szemben apósomnak volt Bécsben a Stefanskirche mögött, a Kumpfgasse 9-ben egy háromemeletes háza. Egy régi bécsi ház. Úgy 1947-ben jelentkezett az ottani ügyvéd, aki a ház gondját viselte, hogy ennyi és ennyi lakbér gyűlt össze, rendelkezünk, hogy hova küldje a pénzt. Meg hogy Api egy évben ennyiszer és ennyiszer kérte be a lakbért, mi hogy akarjuk satöbbi. Nem kellett megbeszélni, oly világos volt mindkettőnk számára Tamással, hogy mi ezt a bécsi házat, ezt a vagyont nem akarjuk. Nem illik a világnézetünkhöz. Úgyhogy visszaírtunk a ügyvédnek, hogy a házat az osztrák kommunista pártnak ajándékozzuk. Az ügyvéd azt hitte, hogy megőrültünk. Leveleket írt, hogy gondoljuk meg, ez Bécs legdrágább kerülete, egy kincs ez a ház, műemlék, de mi hajlíthatatlanok voltunk. Sokkal-sokkal később, amikor már lehetett utazni, akkor elmentünk megnézni. Nagyon szép ház. És egy osztrák barátunk megnézte, hogy kié. No nem az osztrák kommunista párté, hanem egy magánszemélyé. Örököltünk még Balatonlellén is egy telket. A móló mellett, a vízparton, egy olyan hatszáz-nyolcszáz négyszögöles telket. Azt odaajándékoztuk a lellei tanácsnak, és aztán több örökségtől már nem kellett megszabadulnunk.

Miután beköltöztünk a lakásba, lett háztartási alkalmazottam is. Somlóvásárhelyi volt, Sidó Máriának hívták, ő főzött és takarított. A mostani konyha volt a szobája. És amikor pár év múlva föltűnt az udvarlója, Filác Ferenc, ugyancsak Somlóvásárhelyről, akkor a Filác Ferenc is itt lakott, és Deszkás János szerzett neki valami munkát. Mária nagyon jól főzött, nagyon szerette Mulikát, és titokban katolikus hittanórákat tartott a gyerekeknek. Fönn a padlástérben lakott egy öreg-öreg

nénike, Márta néni, és Máriával megkeresztelték Mulikát. De titokban, én nem tudtam erről. Mária nem csak megkeresztelte Mulikát, hanem megjegyzései voltak a gyerekeknek a kommunista szüleiről is, méghozzá nem nagyon szeretetteljes megjegyzései. Ez a kettős pedagógiai hatás, ami itt érvényesült – egyrészt az elkötelezett kommunista szülők, másrészt a megkeresztelés, amit hét esküvel kellett Mulikának bizonyítani, hogy erről soha senkinek nem fog beszélni –, nem vált a gyerek javára. Nagy megterhelés volt neki.

1947-ben Tamás a Pártközpontban volt, én pedig ebben az időben kerültem át a budapesti központból az MNDSZ országos központjába, az Andrássy út 110-be. Az iskolapolitikai osztály vezetője lettem. Ott sokan dolgoztak olyanok, akik az illegális Kommunista Pártnak is a tagjai voltak már, és volt ott egy Járó Dóra nevű elvtársnőm is, aki például Palesztinából jött vissza [*Járó Miklósné (Járó Dóra) (1911–1989) – pedagógiai kutató, főosztályvezető (Művelődésügyi Minisztérium), a hazai gyermek- és ifjúságvédelem kiemelkedő egyénisége volt. – A szerk.*]. A mellettem lévő szobában ott volt persze Rajk Júlia, mint az MNDSZ főtitkára. A teljes vezetőség abban a gyönyörű házban foglalt helyet.

1947-ben jött a választás is [lásd: kékcédulás választás]. Akkor az irodai munka föl lett függesztve, és jártuk az országot, nagygyűléseket tartottunk. Egyik nagygyűlésről mentem a másikra, hol Máramarosszigeten beszéltem tízezres tömeg előtt, hol Baján, hol Pécsen, hol valamelyik budapesti kerületben. De közben mindig ott volt Mulika, és emlékszem, egyszer valahonnan, nem tudom, honnan, jöttem haza, és néztem az órát, hogy a fürdetéshez még hazaérjek.

Az első beszédemet még 1947 előtt, a tizenkettedik kerületben, egy villában tartottam. Össze voltak híva nők, és arról beszélünk, hogy újból élni kell. Emlékszem, én is bőgtem, ők is bőgtek. De volt olyan később, azt hiszem, Balassagyarmaton, hogy meg akartak verni. Jöttek férfiak, és kiabáltak, hogy bűdös kommunista, meg mit tudom én, és meg akartak verni, de az elvtársak gyorsan beültettek egy autóba, és elvittek. Egyszer [Pest]Erzsébetre kellett mennem, és ott a pedagógusok nem voltak hajlandók végighallgatni a beszédemet. A szekularizációról, az állam és az egyház elválasztásáról beszéltem volna, hogy szűnjön meg a hitoktatás az iskolákban, de nem tudtam végigmondani [*A kötelező iskolai hitoktatást 1949 szeptemberében törölte el az Elnöki Tanács 1949: 5. sz. törvényerejű rendelete. – A szerk.*]. Gúnyos, gyűlölködő közbekiáltásokkal tették lehetetlenné.

Ezek a élmények azért nem mentek el nyomtalanul fölöttem. Mert hisz mi ezt a népet akartuk boldoggá tenni! Na most milyen nép az, amelyik amikor én beszélek a jövő iskolájáról – ahova az ő gyereke fog járni, és amiben az ő gyereke fog tanulni –, közben engem agyon akar verni!? Elszomorító volt, de valahogy ezt is a legyőzendő nehézségekhez soroltuk.

A választási kampány során küldtünk vidékre agitációs autókat is. Falun akkoriban végképp nem volt semmi, és minden autó egy-egy felszerelt orvosi rendelő volt, tehát vizsgálatra kész, gyógyszerekkel, injekcióval, oltással. Ahány vármegye volt, annyi ilyen autót küldtünk ki. Ezek az egészségügyi autók aztán kinn maradtak egy hónapig a területen, a nők pedig kézbábokkal agitációs bábelőadásokat tartottak. Az egyik újságban írtak erről akkor egy cikket, amit eltettem, és amiben az állt, hogy „a bábszínházak szellemi irányítója Nagy Tamásné, ő gondoskodik arról, hogy irodalmi értékű szöveget tanuljanak be a bábszínház sztárjai. Népmeséket dramatizálnak, verses egyfelvonásosokat játszanak el. ...A bábtársulatok fő attrakciója a reakciós jegyzőné és az optimista Kati párbeszéde lesz. Az egyik faluban a demokráciával nem túlzottan rokonszenvező

iskolaigazgató sehogy se akarta engedélyezni a bábszínház föllépését. Mire az autó utasai gondoltak egy merészet és nagyot, és meghívták az igazgató urat főszereplőnek, rábízták a tudós bábu felelősségteljes rángatását, és így nyugodtan játszhatott a bábszínház”.

A választásokra készülve Tamást, tudományos munka ide, tudományos munka oda, hónapokra elküldték Miskolcra, és ott a „Szabad Magyarország” című lap szerkesztését bízták rá. Én pedig itt maradtam Pesten. Az első pesti pedagógusgyűlés felejthetetlen emlék. Itt volt a Múzeum utcában, a mostani Kossuth Klubban. A meghívott előadók voltak Karácsony Sándor – ő nem tartozott párthoz, inkább egy olyan keresztény-konzervatív elméleti pedagógus volt, több könyvet írt erős nemzeti jelleggel [Karácsony Sándor (1891–1952) – pedagógiai, filozófiai író, egyetemi tanár. 1918–19-ben Kassán, 1919–1927-ben Budapesten tanár, majd az MTA szótári bizottságának gyűjtő munkatársa. 1942–1951-ig a debreceni egyetem bölcsészkarán tanár. A koalíciós korszakban a Szabad Művelődési Tanács elnöke, a szabadművelődési irányzat ideológiai irányítója (MÉL). – A szerk.] –, Révai József és Mérei Feri [lásd: Mérei Ferenc]. Én vezettem a gyűlést. Ebben annyi munka volt, hogy azt nem lehet elképzelni. A meghívások, utánajárni, jön, nem jön, ez a kerület, az a kerület hogy áll, a megbízott rendesen végzi-e a munkáját? A cél az volt, hogy megnyerjük a pedagógusokat a pártnak, és ez nem volt könnyű feladat. A Kossuth Klubnak a nagyterme nem olyan nagy terem, de akkor azt megtölteni valami óriási dolog volt. És megtelt. Fáradt, kopott és éhes emberek ültek ott.

Már mindenki ott volt, csak Révai József nem. Kimentem a kapu elé, hogy fogadjam, végre megjött, kiszállt az autóból, bejött, körülnézett, és hangosan azt mondta: „Gittegyületben nem adok elő.” Megfordult és elment. Így lett a megfeszített munkám eredménye egyszerűen semmivé. A jelenet egyébként mutatja az okos Révai butaságát. Lenézte azt a kopott társaságot, nem volt képes felmérni, mit jelent a tanárok szimpátiája. Na aztán lement a nagygyűlés. Emlékszem, Karácsony a felnövekvő nemzedék érdekében támadta a kommunista eszméket, Mérei pedig ezt cáfolta.

Akkor még nem tudtuk, hogy ez az 1947-es választás mint a csalások választása vonul majd be a történelembe. Még most se tudom pontosan, hogy csinálták a helyi pártszervek, hogy a párttagok úgynevezett „kékcédulával” kétszer is tudtak választani. De hiába volt minden, mert ezen a választáson a Kommunista Párt csak 17 százalékot ért el [A 17% az 1945. évi választáson kapott szavazatok aránya, 1947-ben az MKP-ra leadott szavazatok aránya 22% volt. – A szerk.]. Viszont ezután a Kommunista Párt a „testvérpártjait”, a Szociáldemokrata Pártot és a Parasztpártot bedaráltta magába. A Szociáldemokrata Párt részéről főleg Marosán György, Nyers Rezső és Szakasits Árpád támogatta ebben a Kommunista Pártot.

Tamás tovább vezette a Pártfőiskolán a polgárd tanszéket, ugyanakkor egy időre a Tervhivatal osztályvezetője is lett. És 1947-ben utasítást kapott arra, hogy Budapesten létre kell hozni az önálló közgazdasági egyetemet. Addig, azt hiszem, a jogi egyetemen tanítottak közgazdaságtudományt [Az 1934/35-ös tanévtől összevonták a M. Kir. József Műegyetemet, a Közgazdaságtudományi Kart, a M. Kir. Állatorvosi Főiskolát és a soproni M. Kir. Bányamérnöki és Erdőmérnöki Főiskolát „Magyar Királyi József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem” néven. Az önálló Közgazdaságtudományi Egyetem 1948-ban alakult meg. Lásd a szócikket. – A szerk.]. Az egyetem céljára a Fővám téri épületet szemelték ki, az átépítésre egy évet adtak, és Tamás számára megkezdődött egy fantasztikus korszak. Már itt laktunk, ebben a lakásban, de tulajdonképpen soha nem volt itthon. Hol tanított, hol az épülőfélben lévő egyetemen volt. Valami

észbontó tempóban folyt az építkezés, emlékszem, az építést vezető főmérnök szívinfarktusban ott halt meg. Közben Tamásnak elő kellett készíteni a semmiből azt az egyetemi szintű közgazdasági tananyagot, amit majd tanítani fog, és nemcsak vezetője lesz majd az egyetemnek, hanem tanszékvezetője is.

A képzés négy éves lesz, és az ő feladata létrehozni a kapitalizmus politikai gazdaságtanának és a szocializmus politikai gazdaságtanának tananyagát. Ezt egy embernek kellett megtennie, aki nem támaszkodhatott másra, mint arra, amit olvasott a bécsi diákévei alatt, és amit el tudott érni az itteni Széchényi Könyvtárban, szóval a feladat embertelen volt. Segítője nem volt, mert senki se értett hozzá. Tamás ekkoriban kétszer egy héten nem feküdt le. Nem volt ideje rá. És közben elkezdte Marx Tőkéjének a fordítását is, ami terjedelmes mű. Kétszer egy héten jött egy gépíró, és a szemem előtt van, ahogy Tamás a kötettel föl-alá járkál a szobában, és blattról, könyvből diktál. Ez két évig tartott, példátlan munka volt.

Én az iskolapolitikai osztályon [MNDSZ] voltam, és azt a feladatot kaptuk, hogy reformáljuk meg az elemi oktatást. Ez nagyon jó, nagyon szép munka volt. Volt a remek, csodálatos Mérei Ferenc, az akkor oktatásügyi államtitkár Szávai Nándor [Szávai Nándor (1906–1979) – tanár, esszéíró, műfordító. Az Eötvös Kollégium diákjaként a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karán 1930-ban szerzett középiskolai tanári, majd doktori oklevelet, 1930-tól gimnáziumi, 1932-től kereskedelmi iskolai tanár, 1945-től a Vallás- és Közoktatási Minisztériumban osztályvezető-helyettes, 1946-tól a budapesti tankerület főigazgatója, 1948-tól a Vallás- és Közoktatási Minisztérium államtitkára. 1950-től gimnáziumi igazgató, 1956–1973-ban a Ságvári Endre Gyakorlóiskola vezetőtanára (MÉL). – A szerk.] és én. Mi, hárman dolgoztunk rajta, persze Mérei Ferié volt a vezető szerep. Nekem kellett kitalálni a szülők és a társadalom közti kapcsolat mikéntjét, szóval én szültem meg a szülői munkaközösségeket, eredetileg mint egy olyan szervet, amely összekötőkapocs a család és az iskola, a társadalom között.

Mikor kidolgoztuk a reformokat, akkor az egész tervvel a Politikai Bizottság elé kellett menni, és bemutatni. Nem lehet elképzelni, hogy milyen nagy megtiszteltetésnek számított, hogy az ember oda be volt híva. A Politikai Bizottság tagjai voltak Rákosi, Révai, Rajk, Gerő és még talán egy-két ember. És ebben a grémiumban is a legfelső, végső szót kimondó: Rákosi. A Bizottság előtt Szávai Nándor adta elő az új iskola teljes koncepcióját, én pedig a szülői munkaközösségekről beszéltem. Amikor Szávai beszélt, nekem föltűnt, hogy Rákosi nem figyel oda, valakivel beszélget. Amikor én beszéltem, egy bűdös szót se értett abból, amit mondok, azt hitte, hogy valami új egyesületet akarunk létrehozni. Emlékszem, Rajk ült mellette, és a Rajk magyarázta neki, hogy tulajdonképpen miről is van szó.

Azt nem lehet elképzelni, hogy mi Tamással mennyit dolgoztunk. Elképesztő volt. És egyszerűen nem fér a fejembe, hogy hogyan tudtunk a nap huszonnégy órájából negyvennyolcat csinálni. Mert rengeteget dolgoztunk, de olvastunk, és azonkívül még társasági életet is éltünk. Akik megfordultak a lakásunkban, és akiknél mi voltunk, mind magasan képzett emberek voltak. És minden hétvége, szombat este a barátokkal telt el. Például Révay Kálmánékkal, akit akkor ismertünk meg, amikor még a Pártfőiskolára egyszer egy három hónapos kurzusra olyan magas rangú tisztek jöttek, akik részt vettek az ellenállásban [Révay Kálmán (Révai?) (1911–1950) – katonatiszt. 1934-ben végzett a Ludovikán, majd csapattiszt az I. huszárezredben. 1944-ben politikai okokból (a német megszállás miatt) kérte leszerelését. Tartsay Vilmos századoson

keresztül kapcsolatba került a Bajcsy-Zsilinszky Endre és Kiss János vezette Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságával. Részt vett az ellenállási mozgalomban, a kommunista párt tagja lett. 1944. novemberben letartóztatták, halálra ítélték, majd kegyelemből 10 évi börtönbüntetést kapott. A nyilasok Sopronkőhidára, majd nyugatra hurcolták. 1945. júniusban tért haza, mint ezredes részt vett a honvédség és a Kossuth Akadémia megszervezésében. Elvégezte a három hónapos pártiskolát, a katonai bizottság tagja lett. 1946-ban Tombor Jenő honvédelmi miniszter szárnysegédje, majd a Kossuth Akadémia parancsnoka. 1948-ban vezérőrnagy lett. 1950 májusában letartóztatták, a Sólyom-perben hamis vádak alapján elítélték, és kivégezték. 1954-ben még csak részlegesen rehabilitálták, 1956-ban újrateremtették (www.geocities.com/allamszocializmus/; MÉL). – A szerk.]. Révayékkal nagyon jóban lettünk, egész addig, amíg Kálmánt ki nem végezték.

A régi barátnőim között sokan voltak, akik elmentek. Izraelbe mentek, vagy valahol Ausztráliában vagy Kanadában voltak. Ervin és Zora összeházasodtak, Ervin bekerült a Pártközpontba, a káderosztálynak lett a helyettes vezetője, és megtartotta az illegális nevét, a Szalai Andrást. Zora megszülte a kislányukat, Annát, aki majd sok-sok év után nekem nagyon jó barátnőm lesz, és most Izraelben él. Ervinnel az a köztünk lévő hallatlan szoros barátság fellazult, már nem nagyon találkoztunk. Miért? Talán éppen a „társasági élet” miatt. Ervin ezt a stílust nem tudta összeegyeztetni a maga kérlelhetetlen aszketizmusával.

A baráti körünkbe tartozott a régiek közül János [dr. Deszkás János], aki miután Focsaniból visszajött, a Pártközpont közigazgatási osztályának lett a helyettes vezetője. Az osztály vezetője doktor Zöld Sándor volt, aki a Rajk-per idején, amikor tudta, hogy el fogják fogni, öngyilkos lett [Zöld Sándor (1913–1951) – orvos, belügyminiszter. 1932-től kommunista ifjúsági vezető. 1937-ben a Márciusi Front tagja lett. 1939-ben szerezte meg orvosi diplomáját. Berettyóújfalui kórházi orvos (1942–44). A nyilas puccs után illegalitásba vonult, majd 1944. végén kinevezték Bihar megye főispánjává. Belügyi államtitkár (1944–45 és 1948–50), a KV osztályvezetője (1945–46), a nagyszegedi pártbizottság titkára (1946–48), az MDP KV (1949–51), majd a PB tagja (1950–51), Csongrád-Csanád országgyűlési képviselője. 1950-ben belügyminiszterre nevezték ki. Az ő letartóztatása is tervben volt, de másnap családjával együtt holtan találták lakásán. A hivatalos közlések szerint végzett feleségével, gyermekeivel, majd öngyilkosságot követett el, de ennek körülményei tisztázatlanok (MÉL; www.geocities.com/allamszocializmus/). – A szerk.]. Visszajöttek Magos Gáborék – Magos Gábor mezőgazdasági vonalon dolgozott – és Gimes Miklós, aki a „Szabad Nép” szerkesztőségébe került, ahol tulajdonképpen Révai Józsefnek lett a helyettese. Aztán ott volt még Pálóczi-Horváth György, Mihály András a tündéri orvosnő feleségével, Csöpivel, Herskó Jánosék [Herskó János (1926) – filmrendező, 1949-ben végzett a Színház- és Filmművészeti Főiskolán, melynek 1952-től 1970-ig tanára, utána főigazgató-helyettese volt. 1970-ben disszidált, és Svédországban telepedett le (a svéd Film- és Színházművészeti Főiskola tanára, 1988-tól rektora); felesége, Herskó Anna operatőr, rendező. – A szerk.], az újságíró Tardos Tibor, szóval sokan voltunk. És hihetetlenül jókedvűek tudtunk lenni.

A barátok között fontos ember volt Nákó András [1913–1986] doktor, fül-orr-gégész. Ő egyébként még a bátyámnak volt osztálytársa. Egy egész különös mókus volt, agglegény. Nagyon gazdag családja volt, zsidó család, aztán amikor a válság elvitte a család pénzét, a papája öngyilkos lett. Szegények lettek, és emlékszem, még a Vigadó téren laktunk, és Nákó jött föl – olyan tizenöt éves lehetett – korrepetálni Antit. Nákó egészen másképp nézett ki, mint a többi fiú. Már nagyon erősen

pelyhedzett a bajusza, mindig sötét ruhában járt, úgyhogy amikor megjelent az ajtóban, én knikszet csináltam, és kezitcsókolommal köszöntem neki. Ezt sosem felejtette el.

Nagyra becsülte Tamást, és nagyon szeretett engem. Nem akármilyen barátnői voltak, köztük egy nagyon szép színésznő, de azt hiszem, András a legmagányosabb ember volt, akit ismertem. Nekünk nagyon sokat segített. 1944-ben, mikor Mulika pici volt, és ő valahol orvos volt vidéken, lisztet meg cukrot meg ilyesmit küldött nekem a Csáky utcába. Nagyon szerette a lányaimat. Amikor Mariéknak lakás kellett, akkor András is hozzájárult pénzzel, hogy meg tudjunk venni egy kétszobás lakást. Az Alpári Gyula utcában volt a rendelője, a lakása – csodálatos lakása volt –, és amikor a Szigony utcai kórházból, ahol vezető főorvos volt, nyugdíjba ment, akkor egy évre kiment Bécsbe megtanulni az akupunktúrát. Teljes felszereléssel jött haza, és emlékszem, hogy az én derékfájdalmamat akupunktúrával gyógyította meg. És arról is beszélt, hogy van lehetőség a depressziót akupunktúrával gyógyítani és nem orvossággal.

Volt még egy érdekes házaspár, a Lédererek. A Léderer egy pesti zsidó fiatalember volt, rádiós, aki a háború alatt valahogy kikerült Törökországba. Ott találkozott egy orosz zsidó lánnyal, aki Odesszából jött, összeházasodtak, Isztambulban éltek, és a háború alatt a szövetségesek összekötő rádiósai voltak. Elég veszélyes foglalkozás volt. Mikor megismertük őket, Léderer az Orion vezérigazgatója volt.

Ugyancsak a baráti társaságunkhoz tartozott Baló László – Baló Gyurinak a papája –, aki az Esti Újságnak – azt hiszem, így hívták – volt a főszerkesztője [Baló László (1908–1987) – újságíró. Törökország, majd Hollandia után 1935-től Párizsban élt, a párizsi magyar nyelvű kommunista hetilap, a „Szabad Szó” munkatársa, majd szerkesztője lett. 1940-től részt vett a francia ellenállási mozgalomban. 1942-ben a mozgalom magyar vezetői utasítására illegálisan hazatért, elfogták, megszökött a kitoloncolás elől, és 1945-ig illegalitásban élt. 1945–48-ban a „Szabad Nép” olvasószerkesztője, 1948–50-ben az MTI felelős szerkesztője, innen a Rajk-per idején távoznia kellett. 1950–56-ban a „Friss Újság”-nál dolgozott, majd az 1956 decemberében indult „Esti Hírlap”, 1958–1977 között pedig a „Hétfélti Hírek” főszerkesztője volt (MÉL). – A szerk.]. Ő a fiatalkorát Törökországban, majd Franciaországban élte le. A felesége, Pongrácz Zsuzsa [író, újságíró] is kiment Franciaországba, ott ismerkedtek össze, és ott voltak a Kommunista Párt tagjai. Főleg Lacit szerettük nagyon, kedves humorú, okos ember volt, és mi ketten szerettünk énekelni. Aztán ott volt még Bródy András közgazdász [Bródy András (1924) – közgazdász, 1934–1943 között a piarista, az evangélikus, majd a Gyakorló Gimnáziumban tanul, rendkívüli hallgató a matematika-fizika szakon Fejér Lipótnál. 1944 júniusa és decembere között munkaszolgálatos, megszökök és a szegedi egyetemen tanul tovább. 1946-tól a Hungária Könyvkiadó vezetését veszi át (korábban apja volt a vezérigazgató). 1948–1952 között a Közgazdaságtudományi Egyetem esti tagozatos hallgató, mellette esztergályos. 1953-tól közgazdász, dolgozik Jánossy Ferencsel, Rényi Alfréddal. 1955-től az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének munkatársa, egyetemi tanár Magyarországon és neves külföldi egyetemeken (Bekker Zsuzsa, Közgazdasági Szemle, XLVI. évf., 1999. október). – A szerk.] és a felesége, egy másik kiváló közgazdász, Augusztinovics Mária [1930]. Aztán Eörsi Gyula jogászprofesszor [Eörsi Gyula (1922–1992) – jogtudós, egyetemi tanár. – A szerk.]. Csupa tanult fő. De olyan tanult fők, akiknek humoruk volt, akikkel nagyon kellemes volt együtt lenni, józanon is, és egy kicsit bespiccelve is.

Imádtunk táncolni. Emlékszem, Őszödön nyaraltunk, a pártüdülőben, és Gyuszi-val táncoltam. Volt egy kis kiosk a parkban, ahol kávét lehetett inni meg málnaszörpöt meg szeszesítalt, és oda öt lépcső vezetett föl, előtte volt a táncparkett. Gyuszi szeretett velem a táncparketről ezeken a lépcsőkön föltáncolni, és onnan letáncolni.

A felszabadulás után az első szeszes ital, amit kapni lehetett, az a fekete címkés cseresznye volt. A fekete címkés cseresznye után jött a gin-korszak, utána jött a vodka-korszak – ez jó sokáig tartott –, és aztán a vége felé a whisky-korszak. A hétvégi baráti estek mindig valami jó kajával kezdődtek, aztán folytatódtak valami nagyon komoly és jó beszélgetéssel, és amikor az előbb említett italok hatottak, akkor táncoltunk és énekeltünk. Jó nagy bulik voltak.

És mindenki cigarettázott. Füstölt az egész város, az egész ország, ha volt mit. Én még Bécsben, azt hiszem, Miriamot szívtam, aztán közvetlenül a felszabadulás után – honnan, nem tudom – volt sodorni való papír, és volt úgy, hogy abba planta teát tettünk, és azt szívtuk. Később Mátra cigarettát szívtam, ami füstszűrőtlen volt. Ha valami izgalmas dolog volt, akkor elszívtam egy dobozt egy nap, de általában csak úgy tíz-tizenötöt. Tamás Symphoniát szívtott, ő sokkal többet dohányzott, mint én. A baráti kör is dohányzott, mindenki dohányzott, mindenki. A Lloyd moziban a Pozsonyi úton például lehetett előadás közben is cigarettázni.

Egyszer, nem tudom, hogy, karácsonyra vagy születésnapomra kaptam Tamástól egy nagyon szép, ibolyaszínű kardigánt. Finom darab volt. Volt akkoriban egy olyan, hogy Nőbizottság, aminek az élén Révai Lili állt, Révai József felesége. És ezért a kardigánért a Nőbizottság fegyelmi eljárást indított ellenem. Hogy túl dámásan öltözködöm, túl polgárian, nem azonosulok eléggé a proletariátussal, és ez a külsőn is látszik. Például – mondta az egyik elvtársnő –, ahogy a Gréti a cigarettát fogja! Négy órán át tartott ez a fegyelmi, és én is igen komolyan vettem. Nagyon megviselt.

Elgondolható, hogy hogy nézett ki egy magamfajta nőnek a ruhatára. A háború után például volt a lóden-korszak. Nem tudom, melyik gyár készítette, a Május 1. vagy a Vörös Október, ez a két gyár gyártott ruhákat. Mindenki lódenkabátban járt. A lódenkabáthoz svájci sapkát, alacsony sarkú cipőt viseltünk, ami teljesen indokolt is volt, mert az ember mindig lótot-futott. Nekem volt egy szürke kasa [*kasha*] szoknyám – a kasa egy puha szövet volt –, ehhez voltak fehér blúzaim, mert minden nap másik fehér blúzt vettem föl, és kötött kabátok. Ha fogadás volt, és mi minden fogadásra meg voltunk híva, akkor fekete szoknya, fekete cipő és selyemblúz volt az öltözk. Olyasmi, hogy estélyi ruha, nem volt. Volt még egy fekete szövet ruhám a fogadásokra, amit tudom, hogy a papámnak egy kabátjából csinált Ponevács Anna. Azt a ruhát én rajzoltam meg, hogy milyen legyen, és esküszöm, hogy nagyon szép volt [lásd: öltözködés az ötvenes években].

A hajamat még valamikor az ostrom alatt levágtam, és aztán rövid hajam volt, úgy vállig érő. Volt egy eltévelyedésem is, amikor daueroltattam a hajamat, de ez nagyon rövid ideig tartott. Néha jártam fodrászhoz, de különben nem sokat tettem a női mivoltomért.

De ezek a régi elvtársnők engem nagyon nem szerettek, hú de nem szerettek! Ezek a nők, akik tulajdonképpen kompenzálni mentek a mozgalomba, általában csúnyák és ápolatlanok voltak, és nem is nagyon műveltek, illetve a tudásuk rendkívül egyoldalú volt. A mozgalom volt nekik a vigasz. Nekem nem. Nekem ez hozzátartozott az életemhez. Nagyon nehezen viseltek el engem, és én is őket. Tiszteltem az illegális múltjukat, meg hogy milyen veszélyek között éltek, de közel

kerülni egymáshoz sose tudtunk. Én mindig kívülálló voltam. És én mindig mosakodtam, a hajam ragyogó szőke volt, a szemem kék, a nyakam tiszta, imádtam táncolni, és Tamással remekül táncoltunk. De egy forradalmár ne akarjon táncolni. Egy forradalmár gondoljon mindig az osztályharcra. Én igazán sokat gondoltam az osztályharcra, de úgy látszik, nem eleget.

Nehezen viseltek el, de használtak engem. Végül is én voltam ott a központban az egyetlen, aki nyelveket tudott, és aki nagyon jó szónok volt. 1947-ben például engem küldtek Finnországba. Volt ott egy nemzetközi nőkongresszus, és Magyarországot én és Szabó Piroska képviseltük [*Nemes Dezsőné (Szabó Piroska) (1909-?) – „1945-től az MKP KV tagja, az MKP/MDP KEB tagja (1946–54); az Elnöki Tanács tagja (1949-től), majd titkára is (1950–53)”* (

www.geocities.com/allamszocializmus/). – A szerk.]. Emlékszem, egy pici hadirepülőgéppel mentünk, ami olyan volt, mintha papírból lett volna. És emlékszem, hogy 1948-ban Budapestre látogatott a canterburyi érsek, Hewlett Johnson. Formálisan az MNDSZ hívta meg, így én lettem a vezetője Magyarországon. Hewlett Johnson fantasztikus, mesebeli jelenség volt nyolcvanévesen, két méter magasan, az érseki ruhájában, térdig érő fekete köpenyben, térdnadrágban, csatos cipőben, hófehér hajjal. Nyár volt, a NÉKOSZ-osok Fonyódon táboroztak, ahol az egyetemi előkészítő tábor volt. A NÉKOSZ 1946-ban alakult meg mint a fiatal népi egyetemisták szervezete. Összegyűjtötte azokat a faluról jött fiúkat, lányokat, akik majd Pesten fognak egyetemre járni, és előkészítő oktatást kaptak ahhoz, hogy megállják a helyüket az egyetemen. Nagyon kiváló emberek kerültek ki a NÉKOSZ-ból, ami hihetetlenül kedves és magas szintű szellemi közeg volt. A vezetőjük Kardos Laci volt [lásd: Kardos László].

Mi Fonyódra mentünk a NÉKOSZ-osokhoz Hewlett Johnsonnal, a fiúk tolták föl a hegyen az autót, aztán mikor az érsek kiszállt, akkor fölemelték a nyolcvanéves öregurat, és háromszor a levegőbe röptették [*Hewlett Johnson canterburyi érseki helynök (1874–1966) elkötelezett híve volt a szovjet rendszernek. Először az 1930-as években járt a Szovjetunióban (1934-ben és 1937-ben). A benyomásait összegző cikkekben („Soviet Power”, 1941) kiemelte, hogy milyen jómódúak és egészségesek az átlag szovjet emberek, valamint hogy a szovjet rendszer védelmezi az állampolgári jogokat. 1951-ben megkapta a nemzetközi Sztálin Béke-díjat [Wikipedia]. Magyarországon két alkalommal is járt: 1947-ben az MNDSZ meghívására és 1951-ben. Számos könyve jelent meg magyarul a Szikra kiadásában („Egyéniség és marxizmus” 1946-ban és 1949-ben, „Szovjetsiker” 1946-ban, „Szovjethatalom – titkok és tanulságok” 1947-ben, „Kína új korszaka” 1954-ben). – A szerk.]. Johnson előadást tartott nekik angol nyelven, én tolmácsoltam, ebédkor velünk ette a pörköltöt, szóval nagyon vidám nap volt. Ugyanezen a napon este Aligára is elmentünk. Az egész aligai parti villasor és azon túl is mind a Kommunista Párté lett, elvették. Volt Aliga 1, és volt Aliga 2. Aliga 1-ben a legmagasabb vezetők nyaraltak, Aliga 2-ben pedig a többi fontos funkcionárius. Hewlett Johnson Rákosiékhoz volt meghíva, úgyhogy Aliga 1-be mentünk. Nagyon egyszerű villában nyaralt ott a magyar nép atyja, aki azzal lepett meg minket, hogy noha ő volt a meghívó, nem volt otthon. Csak a felesége, a kirgiz Fenyocska várt minket [*Rákosi Mátyásné, Fenyicska jakut származású volt. „Rákosi Mátyás egyetlen ismert szerelmi története 1940-ben, a börtönből és Magyarországról való szabadulása után, a gyógyüdülés idején kezdődött Moszkva közelében. A 49 éves Rákosinak megtetszett a 38 éves jakut ügyésznő. Fenyja Fjodorovna Kornjilova férjénél volt, de nem ez volt az akadály. Az értelmiségi családból származó asszonyt vallásosan nevelték: huszonöt évesen, 1928-ban lépett be a pártba. Férjét, a katonatiszt Pahomovot egyetemi évei alatt ismerte meg; kamasz fiukkal hármasan éltek. Hivatalában**

randevúzott Rákosival. Legkésőbb 1942-ben összeházasodtak. (Rákosi: "Moszkvában feleségül vettem a Bírák és Ügyészek Országos Szakszervezetének elnöknőjét, aki maga is ügyész. Tehát még a feleségem is azok közül került ki, akiktől életemben a legtöbbet szenvedtem. Ez azonban nem zavarja családi életünket.") Fénya mindkétszer "felfelé" házasodott, először Moszkvába, aztán Budapestre, egyre nyugatabbra. Az asszony a második száműzetésben is kitartott Rákosi mellett" (Püskösti Árpád írása, www.168ora.hu/cikk.php?id=1957-32k). – A szerk.]. Aztán volt egy vacsora hármásban, és én a megtiszteltetéstől körülbelül úgy meg voltam rendülve, mintha egy katolikus apáca a pápa házában járt volna.

1948 a fordulat éve volt [lásd: a „fordulat éve” – 1949], ami azt jelentette, hogy a Kommunista Párt a másik két párttal megerősödve magához ragadta a hatalmat. Ez nem a Kommunista Párton múlt, hanem a Szovjetunión múlt, mint ahogy minden a Szovjetunión múlt. Minden fontos poszt a Kommunista Párt kezébe került. Ettől kezdve a demokratikus berendezkedésnek vége lett, és egypártrendszerben, nyílt diktatúrában éltünk. Falun megkezdődtek az államosítások, megszűnt a magántulajdon és létrejött a kényszerkolhozosítás. A kolhozosítás folyamata kegyetlen volt és borzalmas, de az volt az érdekes benne, hogy szükségszerű volt [lásd: a mezőgazdaság kollektivizálása]. Akkor én nem tudtam, vagy nem akartam tudni az államosítás borzalmairól, és e mellett is kiálltunk.

Borzasztó furcsa volt a változás. Ekkor kezdődött az, amit aztán később személyi kultusznak neveztek. Nem lehetett beszédet tartani úgy, hogy a magyar nép atyja, Rákosi Mátyás és a világ népeinek atyja, Sztálin elvtárs elő ne fordult volna benne. Amire kötelező volt fölállni, és ütemesen tapsolni, hogy „Éljen Rákosi, éljen Sztálin, éljen a Párt”. Ezt Tamás is és én is nehezen viseltük el. De nem bátorzkodtunk elmondani másoknak, csak egymásnak, hogy mindig ha ilyenre került sor – és minden gyűlésen legalább ötször-tízszer –, az ember valahogy szégyellte magát. Nagyon kínos, nagyon rossz volt.

Ez volt az a korszak, amikor kialakult a kádereknek egy külön nyelve, a pártnyelv. Mi is ilyen pártnyelven beszéltünk. Ekkoriban az egyedül elfogadott művészeti stílus a szocialista realizmus lehetett. A keményen realista ábrázolás, ami időnként giccsbe hajlott. És nem volt elképzelhető műalkotás eszmei mondanivaló nélkül. Én a lelkem mélyén bátorkodtam észrevenni, hogy ezek a monumentális szobrok és festmények erősen emlékeztetnek azokra, amelyek a hitleri Németországban születtek. Azok is ilyen monumentálisak voltak. Hogy mi vagyunk a győzők, a mi világunk a szép.

A pártos művészet agitatív művészet volt. Arra kényszerítették a művészeket, hogy minden kép, minden szobor, minden vers, minden írott mű agitatív legyen. Ebben élen járt a szovjet irodalom, de Magyarországon is ez volt. Majd 1956 után kezd a dolog föllazulni, és a hatvanas évek második felében, hetvenes években jön aztán létre az a remek irodalom, amit Fejes Endre, Sánta Ferenc, Déry, Kertész Ákos és remek filmrendezők, Fábry, Makk Károly neve jelez. Azok, akik bűnös módon eltértek a szocialista realizmustól. Ezek nagy elvi harcok voltak, és nem egy művészt el is hallgattattak. Emlékszem, hogy valamikor az ötvenes évek elején „Az ember tragédiája” nem kerülhetett előadásra a Nemzeti Színházban, mert pesszimista [A „Tragédiá”-t 1947-ben, Both Béla rendezésében vitték színre a Nemzeti Színházban, majd az akkori kultúrpolitika arra való hivatkozással, hogy a mű „pesszimista”, „haladásellenes”, „vallásos”, a falanszterjelenet hamis színben tünteti föl a kommunizmust, reakciós a tömegek ábrázolása stb. levetette a színről. Ezt

követően 1955-ig nem játszották sehol az országban. De az 1955-ös felújítást követően is csak ritkán adták elő (a „Tragédia” előadásait Rákosi Mátyás „a mű szükségtelen favorizálásának” minősítette), és majd csak 1957 márciusától játszották ismét rendszeresen a Nemzeti Színház. (Megjegyzésre méltó, hogy a Madách Imre Gimnáziumban, ahol 1953–1956 között országos hírű színházi csoport működött, a diákok 1954-ben előadták a teljes „Tragédiát”-t.) – A szerk.]. És erről egy nem kisebb gondolkodó, filozófus írt cikket, mint Lukács György [Lukács György: Madách Tragédiája, „Szabad Nép”, 1955. március 27., április 2. – A szerk.].

Én közben továbbra is az országos központban voltam, a minisztériumban pedig hozzáláttak a nyolcosztályos általános iskola létrehozatalához [A nyolcosztályos általános iskolát mint olyat – az 1940. évi XX. törvénnyel (Az iskolázási kötelezettségről és a nyolcosztályos népiskoláról) elrendelt nyolcosztályos népiskola utódját – 1945-ben hozták létre rendeleti úton, de majd csak 1948-ban, az iskolák államosítását követően váltja föl kötelezően a hatosztályos elemi iskolát a nyolcosztályos általános iskola. Lásd: iskolák államosítása Magyarországon. – A szerk.]. Folytattam az országban való utazgatásomat, de már nem azért, hogy beszédeket tartsak, hanem hogy leendő iskolai közösségeket instruáljak arról, hogyan kell átállni, milyen legyen az új iskola szellemisége.

Mulika közben már iskolás lett, az orosz nyelvű Gorkij iskolába járt természetesen. Ez a Vilma királynő úton volt, a tanítás nyelve az orosz, a igazgatónő Berzeviczy Gizella [Berzeviczy Etelnek hívták az igazgatónőt, Gizella az anyja volt. – A szerk.]. Voltak valódi orosz tanárok, és voltak magyar orosz tanárok. Mulikát valaki, Tamás, én – értem is autó jött már –, bevittük az iskolába reggel, és valaki, aki tudott, érte ment délután ötkor, hatkor.

És eközben történt valami. Tamás és én, mi ketten, akik azokat az éveket meg mindent olyan remekül tudtunk együtt végigcsinálni, éreztük, hogy eltávolodtunk egymástól. Teljesen külön voltunk. Néha voltak olyan napok, hogy nem is találkoztunk. Az, aki otthon volt, este lefeküdt, hogy hajnalban újból kelni tudjon. Egyszer, egy buli után, mikor elmentek a vendégek, kimentünk a teraszra, és elmondtuk egymásnak, hogy valami nem stimmel, valami nem jól van. Nagyon rég nem beszéltünk egymással. És elhatároztuk, hogy visszatérünk a régi élethez. Megpróbálunk úgy eleget tenni a feladatainknak, hogy közben azért valami idő jusson nekünk, magunknak is.

És ezt meg is tettük. A munkát nem lehetett csökkenteni, de többet voltunk együtt, többet voltunk Mulival. Télen fölmentünk az Alma rétre Mulikával ródlizni, aztán volt egy panzióféle Királyréten, ott kötöttünk először sílécet Mulika lábára, mi is síeltünk, jó nagy hó volt. Szóval megpróbáltuk újból összehozni magunkat. Azt hiszem, hogy akkor már sok kétség is volt bennünk a pártpolitikát illetően, de még nem annyira, hogy megfogalmazzuk. És 1949 nyarán megtudtam, hogy gyereket várok. Tulajdonképpen nagyon örültünk neki.

Abban az időben, amikor eltávolodtunk egymástól, Tamásnak is és nekem is voltak külön kapcsolataink. Ugye én tizennégy éves voltam, ő tizennyolc, amikor összekerültünk. Nem ismertünk senki mást. De amikor úgy döntöttünk, hogy visszatérünk a régi élethez, ezeket is leállítottuk.

1949-ben újból volt egy választás, ekkor jött létre a Magyar Kommunista Párt helyett a Magyar Dolgozók Pártja [Az MDP 1948. június 12-én jött létre, amikor a Rákosi Mátyás vezette Magyar Kommunista Párt az egypártrendszer megteremtése felé vezető út egyik állomásaként „egyesült” a tradicionális baloldali Magyarországi Szociáldemokrata Párttal. – A szerk.], és ekkor kezdődtek meg

a koncepciós perek. A Rajk-perben elfogták Jánost és Szalai Andrást, az ezredesek perében elfogták Révay Kálmánt [*Koncepciós perek már korábban is voltak – lásd a szócikket –, de a Rajk-per előtt nem indultak perek kommunista vezetők ellen. – A szerk.*]. Jánost első fokon tizenöt évre ítélték, aztán Farkas Mihálynak nem tudom, mi okból ez nem volt elég, és újabb jegyzőkönyv aláírására kényszerítette azzal, hogy ha nem írja alá, akkor engem bevisznek. Ezt onnan tudom, hogy Aczél György együtt ült Jánossal, és ő tudta, hogy az első per után János megúszta volna élve. De aláírta a második jegyzőkönyvet, hogy engem megmentсен. Jánost 1950 januárjában akasztották föl, és két nap múlva öngyilkos lett az édesanyja, Ica.

Révay ekkor a Ludovika Akadémia parancsnoka volt [*A Ludovika Akadémia ekkor természetesen már nem létezett, Révay Kálmán a Kossuth Akadémia parancsnoka volt. – A szerk.*]. Azt mesélték, hogy Révay kvázi már várta, hogy mikor kerül rá sor. Amikor megjelentek nála az illetékes elvtársak letartóztatni, akkor a háta mögötti szekrényt kinyitotta, whiskyt töltött magának, megitta, és utána mondta, hogy mehetünk, uraim. Egyáltalán nem védekezett, mert tudta, hogy halálra van szánva. Szalai Andrást is fölakasztották, Rajkot is kivégezték, Zorát pedig, mint ahogy Rajk Júliát és a feleségeket általában, táborba vitték. A mi álláspontunk Tamással a Rajk-perrel kapcsolatban az volt, hogy Rajk áruló, az áruló büntetése pedig halál.

Egy 1949. novemberi szombat este másnapra gesztenyepürét akartam a családnak csinálni, és a konyhában pucoltam a gesztenyét, amikor Tamás hazajött, és valami egész fantasztikusan nézett ki. Halottápadt volt, és ahogy jött be az ajtón, azt mondta, hogy „gyere be a szobámba”. És aztán elmondta, hogy Rákosi hívatta. Hogy engem ki fognak zárni a pártból, mert bűnös viszonyom volt a munkásosztály árulóival. Jánosról volt szó és Révay Kálmánról. De lévén, hogy Tamás az egyetem vezetője lesz, nem lehet egy ilyen bűnös felesége, mint én, tehát el is kell válnia tőlem. Tamás megmondta Rákosinak, hogy gyereket várok, de Rákosi azt mondta, hogy ez nem változtat a dolgon. Ez pártutasítás.

Azt az éjszakát nem lehet elmondani. Egy furcsa, lidérces lázálom volt. Azt hiszem, jajgattam is, nem tudom. Tamás ült a szobájában és sírt, és én is sírtam. Ha az őskeresztények közül valakinek azt mondták volna, hogy kiközösítik Krisztus egyházából, az körülbelül hasonló trauma lehetett volna, mint amit mi Tamással átéltünk. Három nap múlva behívtak a pártközpontba, és közölték velem, hogy ki vagyok rúgva. Azzal a jó tanáccsal, hogy menjek el munkásnak, mert jót fog nekem tenni a munkásosztály közelsége. Nem volt nálam a párttagsági könyvem, és megmondták, hogy mikor vigyem be, és a fegyveremet is le kellett adni. Hogy mit gondoltunk erről Tamással? Azt, hogy a pártnak igaza van, mert áthágtuk a kommunista erkölcs szabályait. Csak azt felejtettem el, amikor ezt így gondoltam, hogy hány magas rangú funkcionárius, hány nagyon erkölcsös elvtárs tett nekem ilyen-olyan ajánlatokat.

Megszűnt a munkám is. Akkor hatodik hónapban voltam Mari lányommal, aki aztán egy kiváló ember lett, de egész életében szorongott, félt, s nyilvánvalóan azon hatások miatt, amiket én az ötödik hónaptól a kilencedik hónapig átéltem.

1950. január elején Tamás kapott egy lakást a párttól a Galamb utca 5-ben. Egy kis kofferrel elment, és vitte a rökamiéját, a szekrényét, az íróasztalát. Eleinte még nem volt engedély arra, hogy látogathasson minket, ezért folyamatosan levelezünk egymással, majd később Tamás a pártközpontban egy Kiss Károly nevű főelvtárshoz fordult engedélyért [*Kiss Károly (1903–1983) – politikus, 1948–56-ban az MDP Központi Ellenőrző Bizottságának elnöke volt (e mellett 1945–1956*

között tagja volt az MKP, majd az MDP Központi Vezetőségének, 1951–54-ben a Politikai Bizottságnak /PB/ is). – A szerk.]. És akkortól minden szerdán héttől tízig itt lehetett.

Tamásnak szolgálati autója volt, a sofőrje Németh László – a gyerekek Laci bácsija –, egy nagyon kedves pasas, szinte családtag volt. 1956 után derült ki róla, hogy ő volt a mi besúgónk. Úgy volt sofőr, hogy figyelt minket, áthágjuk-e a parancsot. De nem volt Laci bácsinak mit jelenteni, mert nem hágtunk át semmiféle parancsot. Mi a Párt határozatát nagyon komolyan vettük, meg sem kíséreltük kijátszani, vagy a Pártot becsapni.

Én tehát itt maradtam Sidó Máriával, és 1950. február ötödikén megszületett Mari lányom. Szülés után hazajöttünk a kórházból, és nekem hál' istennek megint sok tejem volt. De Mari pár hónapos volt, amikor strúmával bekerültem a Rókus kórházba, és Pommersheim doktor megoperált. Nagyon komoly műtét volt, négy és fél óra hosszat tartott. És mivel ezután egyik súlyos betegségből a másikba estem, anyám idejött lakni a Szív utcából, és két évig itt lakott velünk.

A betegség hirtelen föllépése valószínűleg a traumával függött össze. Először lefogytam húsz kilót, remegtem és csak sírni tudtam, az operáció után viszont elkezdtem hízni. Ez ellen adtak egy intravénás injekciót a Kútvölgyiben, amitől kaptam egy anafilaxiás sokkot – a tüdő csak belélegezni tudott, de kilélegezni nem –, és a Kútvölgyi lejtőn estem össze. Ebbe meg szokás halni, de én felépültem, hazajöttem, és szoptattam tovább Marit. És közben itt volt Muli. Mit mond az ember Mulinak, hová lett az apu? Az apu nagyon fontos pártmunkát kapott, és elutazott.

Aztán kezdtem jobban lenni, és kiváltottam a munkakönyvemet, hogy elmegyek munkásnak a Ganzba. De erre nem került sor, mert eperohamot kaptam, és akkor megint megoperáltak a Rókusban, megint Pommersheim doktor. A gyerekekkel anyám volt, és Marit – aki sokat nélkülözött engem, és ezt később nagyon-nagyon nehezen heverte ki – Németh Laci bácsi hordta be hozzám szoptatni a kórházba. Volt aztán még egy harmadik operációm is, glaukóma. Sokan ebben a betegségben megvakultak – anyám is ettől vakult meg később –, de én ebből is meggyógyultam.

Mire Mari egy éves lett, már egészen rendbe jöttem. Közben megvolt a válóper is, úgyhogy hivatalosan is elváltunk. Tamás kiszámította, mi az a minimum, amiből ő megél, és a többi pénzt ideadta nekünk. Aztán még albérlőt is fogadtam, valamilyen zeneszerző lakott itt, aztán egy másik zeneszerző, mindkettő igen kellemetlen fickó volt. És Sidó Mária nagyon gonosz volt hozzám ebben az időben, ha anyám nem lett volna velünk, akkor nem is viseltem volna el.

Egy végsőkéig frusztrált ember voltam akkoriban, aki még mindehhez fizikálisan is beteg. Korábban nagyon sok emberrel volt baráti kapcsolatunk, de akkor ez a lakás kihalt sziget, egy halottasház lett. Senki se mert velem találkozni. Emlékszem, az egyik barátunk felesége valamikor Mari születése után feljött, hozott egy kis rugdalózót, és azt mondta: Gréti, én most vagyok itt utoljára, és kívánok neked minden jót. Anyámon kívül és egyszer egy héten Tamáson kívül ide senki, szó szerint senki nem jött.

Közben 1950-ben megnyílt a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem [Az egyetem 1948-ban nyílt meg, és 1953-ban vette föl Marx Károly nevét. – A szerk.]. Emlékszem, a megnyitón Tamás beszélt és Gerő Ernő, és én nem mehettem be, hanem a nagy díszterem ajtajában álltam, és ott kukucskáltam befelé. Óriási munka volt, fantasztikus, amit Tamás létrehozott. Olyan embereket talált – például Pach Zsigmond Pál [Pach Zsigmond Pál (1919–2001) – történész, akadémikus, a

középkor és a kora újkor magyar és egyetemes gazdaságtörténetének kutatója. – A szerk.], Markos György [Markos György (1902–1976) – geográfus. Franciaországban élt emigrációban, majd hazatérve egyik szerzője volt a „Népszava” 1941. évi karácsonyi számának. 1944-ben a nyilasok Sopronkőhidára hurcolták. 1948-ban az újjászervezett Közgazdaságtudományi Egyetem gazdaságföldrajzi tanszékének élére került (MÉL). – A szerk. ✖] –, akik tényleg tudósok, nagy szellemek voltak. Az egyetemnek fantasztikus híre lett, a diákok szerették, szóval óriási dolog volt. Amíg Rudas László élt, addig hivatalosan Rudas volt az egyetem rektora. Volt egy matematikaprofesszor, Alexits György, és annak jutott eszébe, hogy a reformátusoknál van a kurátor, hát Tamás legyen az egyetem kurátora, az legyen az ő titulusa. És így bár hivatalosan nem ő volt a rektor, de valójában ő vezette az egyetemet.

Mikor én minden betegségen túl voltam, akkor a párthoz, a Nőbizottsághoz fordultam, hogy segítsenek munkához jutni. Így kerültem a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár központjába, abba a gyönyörű Wenckheim-palotába. Na nem könyvtárosnak, hanem le, a pincébe. A könyvtár pincéjében volt ömlesztve tízezerszámba az a könyvanyag, amit különböző kastélyokból, szerzetesrendektől hoztak el. És én ott ültem a pincében, sötétben, hidegben két évig, télen-nyáron plédbe csavarva, és a kezemben egy lista volt, hogy mi az, ami a tűzre kerül, és mi az, ami a könyvtárba. Ezt a listát az a Losonczy Géza állította még össze, akit a Rajk-perben megöltek [Losonczy Gézát 1951-ben 15 évre elítélték ugyan egy koncepciós per során, de 1957-ben halt meg tisztázatlan körülmények között a börtönben, mint a Nagy Imre-per egyik vádlottja. – A szerk.].

A könyvtárban egy nagyon rendes igazgató volt, Dienes László, aki sokáig élt a Szovjetunióban [Dienes László (1889–1953) – Szabó Ervin tanítványa és munkatársa, a KMP egyik alapító tagja volt. A Tanácsköztársaság idején a könyvtárügyek országos vezetője. 1919-től emigrációban élt Bécsben, Romániában (itt 1926–29 között szerkesztette a Kolozsvárott megjelenő „Korunk”-at), Berlinben (1928-tól), majd 1931-től Moszkvában (a Marx–Engels–Lenin Intézetben, a Vörös Tanárképző Főiskolán és az Idegennyelvek Pedagógiai Főiskoláján dolgozott). 1945 decemberében tért haza, 1946. januártól a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár igazgatója, 1948 végétől a budapesti egyetem jogi karán tanszékvezető tanár (MÉL). – A szerk.]. Két év múlva kihoztak a pincéből, és a magasföldszintre kerültem, oda, ahol a könyvek beérkezését regisztrálták. Amikor fölkerültem, akkor derült ki, hogy rengeteg fenékbe rúgott ember van a könyvtárban. Köztük – és a régen ott lévők között is – remek emberekkel. Ez egy afféle szemétlerakó hely volt, a hajótörött kommunisták helye.

Mit csinál az ember egy könyvtárban? Színjátszókört. Mi írtuk a színdarabot, mi szerepeltünk benne, és a próbák óriásiak voltak. A próbákat a klasszika-filológus Dömötör Tekla, a történész Marót Miklós, Szász Károly vezette, szóval remek emberek [Dömötör Tekla (1914–1987) – folklórkutató, egyetemi tanár, a folklór, a klasszika-filológia és a középkori irodalom történeti problémái vonzották. 1946–53-ban dolgozott a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban. 1953-ban az ELTE folklór tanszékére került. A népköltészet, a népszokások, a néphit és a népi színjátszás történeti rétegeit és európai összefüggéseit kutatta (MÉL); Marót Miklós (1928–2006) – 1950-ben végzett az ELTE magyar-francia-történelem szakán, járt az Eötvös Kollégiumba is, de onnan értelmiségi származása miatt 1948-ban kitétték. 1951-ben beiratkozott az ELTE akkor indult könyvtár szakára. Húsz évig dolgozott a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban, majd 1980-ban az Egyetemi Könyvtár főigazgató-helyettesének nevezték ki (Márton Anita írása nyomán, „Népszabadság”, 2002. április). Az interneten olvasható egy írás Katsányi Sándor tollából, „Egy

fejezet a Szabó Ervin Könyvtár múltjából” címmel, amely a korra jellemző adalékot közöl, egyben adalékot Marót Miklós portréjához is: „Mit jelentett a szakmának 1956? – Mai szakmai etikánk vastag betűs, elemi követelményként várja el a könyvtárártól, hogy a használó szabadon és korlátozás nélkül hozzáférhessen az információhoz. Innét nézve a magyar közkönyvtárak a krónikánkban tárgyalt néhány év alatt a nulláról indulva nagyon fontos lépéseket tettek meg. A Központi Könyvtárban 1950–52 között a szabad hozzáférés elé hármas gát épült ki: az állomány egy részét hatósági kényszerrel zúzdába vitték; a megmaradt állomány egy részének katalóguscéduláit kiemelték az olvasói katalógusból; az ügyeletes könyvtárosnak minden olvasó kérését felül kellett bírálnia, a nem megfelelőnek ítéltet elutasítania, feljegyezve az olvasó nevét és a kért könyv címét. 1953 után, a politikai tabuk megrendülésével párhuzamosan elkezdődött ezeknek a gátaknak az óvatos, fokozatos, vitáktól kísért lebontása. Döntés született az olvasók elől elzárt 150 ezer katalóguscédula részleges visszahelyezésére, majd 1956-ban a teljes visszaállítás mellett döntöttek. A nem megfelelő könyvet kérő olvasókkal való »beszélgetés« megszüntetését Marót Miklós harcolta ki 1955-ben, azzal érvelve, hogy »a beszélgetés jóformán sohasem sikerült, hiszen a könyvtáros az akkori körülmények között egy megtévedtten szemben az államhatalmat képviselte«" (www.epa.oszk.hu/01300/01367/00082/katsanyi.html); Szász Károly (1905–1980) – költő, könyvtáros, 1926-tól a Fővárosi Könyvtár munkatársa 1965-ig, nyugdíjba vonulásáig (MÉL). – A szerk.] Olyan volt nekem, mintha szanatórium lett volna. Újból tudtam nevetni, ezek az emberek szerettek, és én is szerettem őket.

A könyvtárban volt Román József is, aki érdekes figura volt. Szuper értelmiségi, hivatását tekintve asztalos. A két háború között kiment Franciaországba, ott részt vett a fegyveres ellenállásban, aztán hazajött. De itt nem kellett senkinek, és így Jóska is bekerült a könyvtáriak közé [Román József (1913) „Autodidakta. Asztalos szakiskolát végzett. 1929–1948 között asztalosként dolgozott, közben 1943–1944-ben a francia ellenállási mozgalom titkára Párizsban. 1949–1952: kiállításrendező; 1950–1959: könyvtáros, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár tudományos főmunkatársa; 1960–1966: az Élet és Tudomány kultúrrovatának szerkesztője; 1967–1971: a Képzőművészeti Alap Kiadó szerkesztője. ... Kutatási területe: a modern művészet a praeraffaelitáktól napjainkig. 90 tanulmány, kritika, újságcikk szerzője” (www.artportal.hu/lexikon/muveszettorteneszek/). 12 önálló kötete jelent meg 1959–1999 között. – A szerk.]. Szellemes, kedves, okos, művelt pasas volt, és ő is részt vett a színházcsinálásban. A játszásban nem, ezzel szemben csinált egy xilofonegyüttest, és az együttesével ő nyitotta és zárta az előadásokat. Később megírta az életét, és abban a könyvben nagyon érdekesen és részletesen ír a könyvtárról és mindazokról, akik ott voltak [Távolodóban (önéletrajz), Budapest, 1990].

Az elkövetkezendő évek úgy teltek el, hogy végigjártam a könyvtár minden osztályát. Könyvtáros nem szerettem lenni – a katalógizálást halálra untam –, kivéve amikor a folyóiratteremben vagy az olvasóteremben voltam, mert ott emberekkel érintkezhettem.

A nagy fordulat Tamásnál is és nálam is – persze az én gondolkodásomra mindig nagy hatással volt Tamás – 1953-ban következett be. Ekkor kezdtünk el a saját fejünkkel gondolkodni. Összeadódott mindaz, ami személy szerint velünk történt, a koncepciós perek, és az, hogy Tamás észlelte a mezőgazdaságban és az ipari termelésben felmerülő nagyon súlyos problémákat. Nem tudom, mikor jelent meg Tamásnak egy cikke a paraszti gazdaság bővített újratermelésének lehetőségéről – ami szentségtörés volt, mert a dogma szerint ez lehetetlen volt –, ami óriási vihart kavart [Nagy Tamás ezt az álláspontját kifejtette a Petőfi Kör 1956. májusi ún. közgazdászvitáján („Amennyire

helytelen volna valamiféle kisparaszti utópiába esni és azt hinni, hogy a mezőgazdasági termelés nagyarányú fellendülését, problémái megoldását meg lehet találni a kisparaszti gazdaságok talaján, ugyanolyan, talán adott pillanatban még nagyobb veszéllyel járó felfogás azt hinni, hogy a mezőgazdaság kollektivizálásával kapcsolatosan az egyéni parasztgazdaságok fejlődési lehetőségei számunkra nem döntően fontos kérdések”, in „A marxista politikai gazdaságtan időszerű kérdései”), és olvasható a Kelenföld Kiadó-ELTE / Budapest/ kiadásában megjelent kötetben „A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján” I. Két közgazdasági vita). – A szerk.]. Ettől kezdve Tamás az előadásaiiban is, megnyilvánulásaiiban is, cikkeiben is – bár nagyon nehezen írt, és rettenetesen kevés ideje lévén, keveset publikált – elkezdett az ellenzéki oldalra állni a tudósok körében.

Ráadásul 1953-ban Tamás ismét fölment Kiss Károlyhoz, és közölte, hogy összeházasodunk. Ez volt egyik nap, és a másik napon – már erre nem is emlékszem, hol és hogyan –, összeházasodtunk, és Tamás visszajött lakni. Ám ezután ismét csak nem valami szerelmes idill következett. Mert a kor olyan volt, hogy megint nagy viták, mozgás volt, és nem minden veszély nélkül.

Ebben az időben rendkívül eleven közélet folyt, mindenfelé nyilvános eszmecserék voltak, olyan kérdésekről, amelyek szemben álltak a hivatalos pártpolitikával. A magyar értelmiség kivonult a hivatalos pártkörből. Eddigre lezajlottak a koncepciók perек – rengeteg kisebb koncepciók per is volt, falun, városban, mindenfelé –, a Rákosi diktatúra kiteljesedett [lásd: Rákosi-korszak]. Ez volt az az időszak, amikor az értelmiség eszmélkedni kezdett, és vele mi is. Először cikkek jelentek meg. Például az „Irodalmi Ujság”-ban [Az „Irodalmi Ujság” 1950–56 között jelent meg, a Magyar Írók Szövetségének irodalmi és művelődéspolitikai hetilapja volt (főszerkesztő: Illés Béla), 1956 után megszüntették. (1957–1962 között Faludy György szerkesztésében Londonban, majd 1989-ig Párizsban jelent meg, Méray Tibor szerkesztésében.) – A szerk.] írók cikkei, a „Közgazdasági Szemlé”-ben szakmai cikkek, amelyek közgazdasági kérdéseket vetettek föl. Elkezdődött egy szellemi forrongás, ami aztán formát kapott, amikor létrejöttek a Petőfi-körök [„Petőfi Kör” néven majd csak 1956. október 20. körül alakulnak a „nagy” Petőfi Körön kívül máshol is vitaklubok (Győrött – ennek alapítóját, Földes Gábor színházrendezőt /sz. 1923/ hamis vádak alapján 1958-ban kivégezték –, Baján, Pécsen. De alakultak ezekben a napokban más neveken is hasonló rendeltetésű klubok: Hajnóczy Kör a jogi karon, Vasvári Kör a műegyetemen, Március 15. Kör a bölcsészkaron, Kossuth Kör Debrecenben). – A szerk.].

A Petőfi Kör 1956 szellemi, intellektuális előkészítése volt. De nem arról volt szó, hogy szocializmus helyett kapitalizmus legyen, hanem arról, hogy szakítani kell a meglévő forma szovjet, sztálinista jellegével. Olyan szocializmust kell csinálni, ami nem diktatórikus, hanem demokratikus és korszerű, beépítve azokat az új gondolatokat is, amelyek „A Tőké”-ben még nem lehettek benne.

Az első Petőfi Kör a közgazdászok Petőfi-köre lett, és az első ülésen Donáth Ferenc, Tamás és Szabó Kálmán [(1921), közgazdász, egyetemi tanár. 1954–1956-ban az Országos Tervhivatal főosztályvezetője. 1966-tól a gazdasági reformot előkészítő bizottság tagja, 1970–1990 között országgyűlési képviselő (www.geocities.com/allamszocializmus/). – A szerk.] elnökölt. Fölvetették azokat a problémákat, amelyeket meg kell oldani, amelyeket nem lehet már tovább eltussolni. Ezt követte aztán az írók Petőfi-köre, a filmesek Petőfi-köre, a jogászok Petőfi-köre. És az emberek mentek, azt nem lehet elképzelni, semmilyen terem nem volt már elég nagy, mert akkora volt az érdeklődés.

1953 után Tamás a párt nagyra tartott közgazdászából – mert közben ő kandidátus, aztán a tudományok doktora lett – revizionista lett. Revizionista az volt, aki elméleti kérdésekben szembefordult a marxizmussal. A közgazdászok krémje és java revizionista lett. Ez súlyos dolog volt. Tamást minden pozíciójában meghagyták, mert nem tudtak nélküle meglenni, nem tudtak más embert beállítani az egyetemre, de pártoldalról ahol csak lehetett, szidalmazás, vádaskodás érte, és Tamást támadó cikkek jelentek meg.

Én ez alatt az idő alatt teljes jogú és azt hiszem, megbecsült és szeretett tagjává váltam a könyvtár közösségének. Már nem bántott senki, végeztem a dolgomat, csináltuk az irodalmi színpadot, lehetőleg kosztümös darabokban, mert az volt az igazi hecc. És eszembe jutott, hogy nekem nincs egyetemi végzettségem. Én valahol egyszer régen pedagógusnak indultam, milyen szép lenne, ha tényleg pedagógus lehetnék. Elhatároztam, hogy beiratkozom az Eötvös Loránd Tudományegyetemre. A kérésemet, hogy engedélyezzék, azt hiszem, először 1953-ban nyújtottam be a Pártközpontba, de csak 1954-ben kaptam engedélyt. Természetesen csak esti egyetemre jelentkezhettem. Felvételi vizsgán kellett részt vennem, és felvettek. Lehetséges volt csak egyszakosnak jelentkezni, így én a magyar irodalom szakot kértem.

1954-től esti hallgatója lettem az egyetemnek. Visszagondolva, egyszerűen nem tudom, hogy bírtam erővel. Mert dolgoztam rendszeren napi nyolc órát a könyvtárban, aztán ott volt a két gyerek, és ott volt az egész szerencsétlenné vált életem. És mindemellett még tanulni kezdtem. Az egyetem hat évig tartott. Kisebb adagokat lehetett csak elvégezni egy-egy évben, ezért tartott hat évig.

1956 fantasztikus év volt. Emlékszem, januárban földrengés volt. Reggel fél hét, hét tájban. Bementem Tamáshoz, és fölráztam, hogy te, idefigyelj, földrengés van. Tamás azt válaszolta, hogy csak egy teherautó megy le az utcán, és tovább aludt. Aztán volt egy hóvihar tavasszal, szóval mindenféle gonosz jel volt. Nagy Imre hatvanadik születésnapja nyáron volt, nem tudom pontosan megmondani a napját [*Nagy Imre 1896. június 7-én született. – A szerk.*], és Tamás is, én is meg voltunk híva. Nagy Imre az Óra utcában lakott. Nekünk volt egy képzeletbeli ávósunk, a Tarafás elvtárs, és hogyha a telefonunk elkezdett recsegni, amit nyilván lehallgattak, akkor azt mondtuk egymásnak, hogy a Tarafás elvtárs itt van, és köszöntöttük is Tarafás elvtársat. Na amikor mentünk Nagy Imréhez, akkor mondtuk, hogy a Tarafás elvtársnak ma délután mennyi dolga lesz.

A villa tele volt közéleti emberekkel, a művészet, a tudományos élet, az irodalmi élet egésze ott volt. És előttem van, hogy Tamás belép, én mellette, és jön Nagy Imre szemből, megfogja Tamást a két karjánál, és azt mondja: „Tamás, most aztán életre, halálra.” Ez olyan megdöbbentő volt! Ma se tudom, amikor pedig már mindenben túl vagyunk, hogy akkor és ott Nagy Imre mire gondolt, hisz ő nem készült forradalomra!

Október huszonharmadikán [lásd: 1956-os forradalom] a könyvtárban voltam, Tamás az egyetemen, Mulika az iskolában. És híre ment, hogy a műszaki egyetemről a diákok gyűlést fognak tartani a Bem-szobor előtt. A könyvtárban őrült nagy izgalom lett, és mindenki, aki akart, elment a gyűlésre. Azt hiszem, déli kettőkor lehetett. Elképesztően sokan voltak. Én a könyvtárosokkal voltam, emlékszem, Sarkadi Imre író is beszélt, meg Veres Péter meg még sokan. Onnan mentünk át Pestre, végig a hídon. Már nem tudom, hova mentünk, azt tudom, hogy már sötét volt, és én az Országház téren álltam. Nagy Imre jött, beszélt, és elkövette azt a hibát, hogy az „elvtársak” megszólítást használta, amire felmorajlott a tér. Aztán javított, hogy „barátaim”.

Egy privát emlékem, hogy ott állok, és egy trencskóba öltözött fiatalember jön, és azt mondja: rádióhoz, rádióhoz, rádióhoz. És a körülöttem lévő emberek elindulnak. Én hazaindultam, de előtte még megpróbáltam az Akadémia utca felé menni, a Pártközpontba, hogy hátha ott van Tamás, de nem lehetett megközelíteni a Pártközpontot.

Tamás nagyon későn jött haza. Másnap én bementem a könyvtárba, és másnap megalakult az Értelmiség Forradalmi Bizottsága, aminek Tamás elnökségi tagja lett. Szerkesztettek egy kiáltványt, és sokszor voltak a Parlamentben. Csinálni szerettek volna valamit, de a Parlamentben kézen-közön elvesztek a feladatok. Nagy Imrével Tamás egyszer vagy kétszer tudott beszélni, de abból sem lett semmi. Donáthtal ő személyesen többször, én pedig egyszer este beszéltem telefonon. Donáth valahogy megsérült, és jobb híján egy tank vitte hazafelé. Onnan beszélt, nem tudom, milyen telefonon. Borzasztó szomorú volt, és arról is beszélt nekem akkor, hogy olyanok is hallatják a hangjukat, akiknek itt semmi keresnivalójuk nincs, és olyan jelszavak vannak, amelyek nem a mi jelszavaink.

Mulikának nem volt sulija, és sorban álltunk kajáért, kenyérért a Városmajor utcában. Tamás hol itthon volt, hol nem. Egyszer merő lelkiismeret-furdalásból ő is hozott kaját valami üzletből egy hátizsákban, de annyit, hogy majd megszakadt alatta.

A forró napok alatt Aczél György is mindennap megjelent nálunk, hogy Tamással beszéljen. Ők a Szilágyi Erzsébet fasorban laktak akkor. És aztán november nyolcadikán hallottuk lenn dübörögni a Városmajor utcában a szovjet tankokat. Aczél akkor is följött estefelé, és megkérdezte Tamástól, hogy belép-e a pártba. Erre Tamás azt válaszolta, hogy először meg kell nézni, milyen lesz az a párt. Sztálinista lesz-e vagy emberarcú. Emlékszem, én szemben álltam Aczéllal, és láttam a szeme villanását.

A forradalom utáni napokban még Kossa István hívta Tamást, hogy szeretné, ha ő lenne a pénzügyminiszter-helyettes [*Kossa István (1904–1965) – politikus, 1945-től a legkülönbözőbb állami, pártbeli, szakszervezeti stb. munkakörei voltak (volt SZOT-főtitkár, országgyűlési képviselő, többféle minisztérium élén állt, többféle országos hatáskörű hivatalnak vagy szervezetnek volt vezetője /többek között egy időben az Állami Egyházügyi Hivatal elnöke is volt/). Három alkalommal volt pénzügyminiszter: 1949 júniusától 1950 februárjáig, 1956. október 27. és november 3. között, majd 1956. november 12-től 1957. május 9-ig (MÉL). – A szerk.*], de körülbelül egy hét múlva, este tizenegykor csöngettek. Kinyitom az ajtót, és ott áll sok fegyveres ávós. Jöttek Nagy Tamásért. Még a frontra kötöttem egyszer Tamásnak egy nagyon meleg kabátot, és annak elől nagyon sok gombja volt. Ezt a kötött kabátot adtam rá, de úgy reszketett a kezem, hogy nem tudtam a sok gombot rendesen begombolni. Tamást elvitték, kimentem a teraszra, és láttam, hogy körül van véve a ház. Elöl állt egy platós teherautó, és Tamást arra tették föl.

A Fő utcába vitték, és az éjszakát a Fő utca udvarán töltötte, szemben a fallal, feltett kézzel [*„A forradalom előtt a Gyorskocsi utcában (Fő utcában) működött az államvédelem vizsgálati osztálya, ugyanitt volt az ávó börtöne, és itt működött a kiemelt ügyekben eljáró különleges bíróság. A forradalom leverését követően a rendőrségen belül létrehozott politikai nyomozó főosztály örökölte meg az épületet. Itt tartották fogva a legfontosabb elítélteket, itt folytak az ő kihallgatásai, és a bírósági tárgyalások is – ugyanúgy, mint 1956 előtt” (server2001.rev.hu/oha/oha_browse_lexicon.). – A szerk.*]. Ezt követően egy magas rangú orosz tiszt hallgatta ki, és a tolmács egy volt diákja volt az egyetemről, aki azt mondta Tamásnak, hogy csak a legszükségesebbet, professzor elvtárs, csak

a legszükségesebbet. Két hétig volt benn. Nem bántották, javarészt csak kihallgatták.

Én persze nem tudtam, hogy hol van, és elkezdtem keresni. Senki se tudta, hogy hol van, illetve aki tudta, letagadta. Ez borzasztó volt. Többször bementem Friss Istvánhoz is. Friss István egy nagyon konszolidált és magas színvonalú polgári családnak volt a fia. Moszkovita volt, tehát azok közé tartozott, akik az 1919-es események után kimentek Szovjetunióba. Közgazdász volt, művelt ember, és miután hazajött, többféle tisztsége volt a pártban. A Központi Vezetőségnek is tagja volt, és amikor megalakult a Közgazdaságtudományi Intézet, akkor Friss lett a vezetője [*Friss István (1903–1976) – közgazdász, egyetemi tanár, az MTA tagja. 1929–1933-ban kommunista szervező munkája miatt börtönbüntetést kapott. 1935–1945 között Moszkvában élt. Mint közgazdász részt vett az 1946. évi stabilizáció munkájában, az 1948–49. évi államosítások kidolgozásában. Az MKP (majd MDP, majd 1956-tól 1962-ig az MSZMP) gazdaságpolitikai vezetője, 1954-től, megalapításától igazgatója volt az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének (1974-ig), főszerkesztője volt a „Társadalmi Szemlé”-nek (1955–56), ill. a „Népszabadság”-nak (1956–57). – A szerk.].*

Egyszer éppen Frissnél voltam az Intézetben, amikor nyílt az ajtó, és Tamás lépett be két fegyveres és a tolmács kíséretében. Kinyitotta a széfjét, a két fegyveresnek odaadta a revolverét, és ezzel Tamás szabad volt. Azt mondta, az volt a szerencséje, hogy a kihallgatója, az a magas rangú szovjet tiszt értelmiségi volt, akivel nagyokat beszélgettek.

1956 után Tamás egyrészt nagyon fontos, másrészt gyűlölt ember lett. 1957-ben Tömpe István [*Tömpe István (1909–1988) – 1956. december – 1958 között a belügyminiszter első helyettese volt, és a BM karhatalmi erők vezetője. – A szerk.].* vezetésével egy nagyon komoly vizsgálat indult a Közgazdaságtudományi Intézet ellen, azok ellen, akik így vagy úgy részt vettek az 56-os eseményekben. Arról volt szó, hogy kit kell eltávolítani, és a javaslat az volt, hogy többekkel együtt el kell távolítani Tamást is. Amikor ezekre a vizsgálatokra sor került, akkor Friss István tiszteletre méltóan állt ki a munkatársai mellett. Különösen amikor Tamásra és Erdős Péterre került sor [*Erdős Péter (1910–1990) – közgazdász, egyetemi tanár, az MTA tagja. Eredetileg mérnök, közgazdász pályafutása 1948-ban kezdődött, a közgazdasági elméletek történetét oktatta az akkor megnyílt Közgazdaságtudományi Egyetemen. Vezetője volt a régi Közgazdaságtudományi Intézetnek 1952-ig, az Intézet felszámolásáig, amikor eltiltották az oktatói és tudományos munkától. Akkor rehabilitálták, amikor Nagy Imre megalapította a mai Közgazdaságtudományi Intézetet. A gazdasági reformfolyamat megalapozói közé tartozott (MÉL). – A szerk.].* Nemrég tudtam meg, hogy Kádár János írt egy levelet Friss Istvánnak, amelyben szemrehányást tett neki, hogy miért állt ki a szocializmus ellenségei mellett. Kádárról tudott volt, hogy nem szerette az értelmiséget, idegenkedett tőle, nem bízott benne. Ezen belül pedig Tamást egész különösképpen rühellte. Abban, hogy Tamás azok után a munkák után, amiket végzett, soha egy dicsérő szót nem kapott, abban erősen benne volt Kádár.

Kádár azt írta Frissnek abban a levélben, hogy Tamás „egy és más helytelen közgazdasági tétele a pártaktívánk egy részében komoly nyugtalanságot keltett”, és hogy nem tudja, hogy „a magyar népnek volt-e egyáltalán eddig két kiló kőpor ára haszna abból, hogy egy Nagy Tamás nevű közgazdász ténykedett és ténykedik a magyar társadalmi életben, de politikai kára elég jelentős volt, ezt állíthatom”. Viszont elismerte Tamás iskolázottságát és szervezőkészségét, és kijelentette, hogy egyértelműen ő a legalkalmasabb az Intézet általános osztályának vezetésére, és nem kívánatos lehetetlenné tenni a közgazdaság-tudomány területén való kutatótevékenységét sem.

Ami azt jelentette, hogy nem tudják Tamást nélkülözni.

Így Tamás lett az, aki összefogta a „hogyan továbbra” vonatkozó kutatómunkát. Pedig ez a „hogyan tovább” nála a reformot jelentette. Úgy képzelte el, hogy államilag ellenőrzött piacra van szükség, ahol bizonyos szektorok, például a hadügy, az egészségügy stb. nem tartoznak a piaci versenyzők közé. Tamást tehát nem rúgták ki, de 1957-ben vagy 1958-ban, nem tudom, mikor, kizárták a pártból. De úgy – és ez teljesen példátlan –, hogy megmaradt egyetemi tanárnak, tartotta az előadásait, vezette az általános osztályt a Közgazdaságtudományi Intézetben, sőt az Intézet helyettes vezetője is lett.

Közben még 1956 után elhatároztuk Tamással, hogy leválasztjuk a lakás egy részét, mert kisebb lakás is elég nekünk. És ha kisebb a lakás, akkor nekem nem kell segítség sem, elég lesz egyszer egy héten egy takarítónő. Úgyhogy Máriának – Mária akkor már nem csak Sidó Mária volt, hanem Filác Ferencné – visszamentek Somlóvásárhelyre. Mária nyolcvanhárom éves, de még most is mindig jelentkezik. Fura csaj volt. Szeretett és gyűlölt bennünket egyszerre. Emlékszem, egyszer jöttem haza, és hallottam, hogy valaki ver valakit a szobájukban. Biztos voltam benne, hogy az a nagy behemót Filác veri a Máriát. Berohantam, hogy megvédjem, de tévedtem, a Mária verte a Filácot.

Tehát eldöntöttük, hogy nem kell nekünk nagy lakás. Volt egy Kádár Iván nevű közgazdász, aki akkor nősült, és nem volt lakása. Ezt egyszer elmondta nekünk, mire felajánlottuk, hogy a lakás leválasztandó részét odaadjuk neki. És ingyen odaadtuk. Jött az illetékes mesteremberekkel, megcsinálta a leválasztást, és idejöttek családotul. Mi, Tamással és a gyerekekkel maradtunk a nagyobb részben, ők pedig beköltöztek a kisebbbe. Körülbelül másfél, két évig éltek itt, aztán eladták a lakást, vettek maguknak egy nagyobbat valahol. Ezután különböző emberek jöttek, például egyszer a Kucsákék. Kucsák kőműves volt, és mindig részeg. Legvégül egy amerikai újságíró lakott itt, aki ideiglenesen élt Budapesten.

1960-ban befejeztem az egyetemet, méghozzá vörös diplomával, ami azt jelenti, hogy jelesnél rosszabb vizsgám nem volt. Sokat kellett tanulnom, úgyhogy akkoriban sokat cigarettáztam, és sok kávé ittam, mert soha nem aludtam többet, mint négy órát egy nap. Amikor végeztem, akkor Ilku Pál volt az oktatási miniszter – ha jól emlékszem [*Ilku Pál (1912–1973) – 1946–48-ban Pécsen az MKP párttitkára, majd az MDP KV agitációs és propaganda osztályának vezetője volt. 1948-tól a Honvédelmi Minisztérium agitprop osztályának vezetője, 1952-től a Magyar Néphadsereg vezérőrnagya, a Politikai Főcsoport főnökhelyettese, majd 1958-ig vezetője. 1957-től 1958 februárjáig honvédelmi miniszterhelyettes, 1958–1961-ig művelődésügyi miniszterhelyettes, 1961–1973-ig művelődésügyi miniszter (MÉL).* – A szerk.], ő ugyanakkor volt a pártiskolán, amikor én –, és ő segített, hogy a Szilágyi Erzsébet Gimnáziumba kerüljek tanárnak.

Bizonyos szempontból életem egyik legszebb korszaka következett ekkor, a tanári korszakom. Utólag sajnálom, hogy miért csak húsz év volt, és miért nem több. Funkcionárius koromban nagygyűléseket tartottam tízezres tömegek előtt, de nem fogom elfelejteni, hogy első nap, amikor bementem az első b.-be órát tartani, milyen lámpalázás, milyen izgatott voltam. Az osztálykönyvben nem lehetett elolvasni az írásomat.

A Szilágyi Gimnázium budai elitgimnázium volt, lánygimnázium, és az volt az utolsó lányévfolyam, ahol én kezdtem. A következő évfolyam már koedukált lett. Jól tanítottam, és nemcsak tanítottam,

hanem nagyon jó emberi kapcsolatom is volt a diákokkal. Azt hiszem, a saját középiskolai emlékeim segítettek abban, hogy hatékony és jó tanár legyek. Csináltam irodalmi színpadot is, ami mindnyájunknak nagy örömet okozott. Akkor tűnt föl Juhász Ferenc meg Nagy László, és azokat a hosszú verseket földolgoztuk színpadra. Nem tudom már, hogy mi mindent adtunk elő, de tudom, hogy kortárs irodalomból adtunk elő abban az iszonyúan konzervatív iskolában.

Egyszer az önképzőkörbe Németh Lászlót hívtuk meg Tolsztoj halálának vagy születésének nem tudom, hányadik évfordulójára [1949-től, *hódmezővásárhelyi tanári évei után Budapestre visszatérve, az irodalmi életből kiszorult Németh László (1901–1975) műfordításból élt: lefordította Ibsen, Shakespeare, Lev Tolsztoj, Alekszej Tolsztoj, Groszman, Gladkov, Goncsarov, Puskin stb. számos művét. – A szerk.]. A lányokkal vittük a terembe a székeket, és jött az igazgatónő, és megkérdezte, hogy mi lesz itt, mire készülünk. Mondom, hogy Németh László jön a Tolsztoj-centenáriumra. És akkor az igazgató megkérdezte, hogy ki az a Németh László.*

Kezdetől fogva úgy volt, hogy volt egy életem a diákokkal, akik idős barátjukként és tanárjukként elfogadtak, és volt az állandó harcom a kollégákkal és az igazgatósággal. Az egész tanárságom idején nyolc fegyelmim volt. Fegyelmi volt abból, hogy Mikszáth Kálmánt miért nem Király István könyve alapján tanítom. Hát azért nem tanítottam Király István könyve alapján, mert az egy rossz, ferde szemléletű könyv volt [Király István (1921–1989) – *irodalomtörténész, egyetemi tanár, az MTA tagja. 1971-től országgyűlési képviselő volt. Az MSZMP vezető művelődéspolitikusa volt. (1952-ben jelent meg monográfiája Mikszáth Kálmánról, melyben az író realizmusát igyekezett bizonyítani.) (MÉL) – A szerk.]. Fegyelmi volt abból, hogy miért ülök a Vérmezőn a padon a tanítványaimmal tanításon túl. Miért nem csak iskolai kapcsolatom van a tanítványaimmal, ahogy az illik? Miért járok hétvégeken a tanítványaimmal be nem jelentett kirándulásokra? Miért járnak föl a tanítványaim hozzám?*

Fárasztó volt. És különben is, az egész tanítási időm alatt én sohasem a már egyszer végigment anyagot rágtam, hanem mindig újból az osztályhoz, azoknak az érdeklődéséhez idomítva adtam elő, ismertettem egy-egy irodalmi korszakot. És ebben az ismertetésben nem csak irodalom volt, hanem zene is, és hihetetlenül sok beszélgetés. Azokban az osztályokban, ahol osztályfőnök voltam, az osztályfőnöki óra mindig az utolsó óra volt, mert tudtuk, hogy a megbeszélnivalót nem tudjuk egy óra alatt teljesíteni. Volt úgy, hogy délután háromig, négyig ültünk ott.

A Szilágyiban körülbelül tizenkét évet tanítottam, és nem jut eszembe, hogy mi volt az utolsó fegyelmim, amikor az igazgató azt mondta, hogy már védett korban vagyok – tehát túlléptem az ötvenötödik évemet –, ezért nem rúghat ki, de nem ad órát. Mentem az utcán, és sírtam. És szembejött velem a Vágó apuka. Vágó apukának két lányát tanítottam, és nagyon jóban voltunk. Döbbsenten kérdezte, hogy mi bajom van, és mondtam neki, hogy nem akarnak órát adni. Vágó apuka a Belkereskedelmi Minisztérium oktatási osztályának volt a vezetője, és hozzá tartoztak a szakközépiskolák. Másnap fölhívott, hogy nem akarom-e otthagyni a Szilágyit, és elmenni egy szakközépiskolába tanítani. Sőt igazgatóhelyettesnek! Így kerültem aztán a Lengyel Gyula Kereskedelmi Szakközépiskolába a József Attila lakótelepre.

Itt egy teljesen más világ várt rám. Nem gimnázium, hanem szakközépiskola, fiúk alig voltak, és az osztályban nem volt olyan gyerek, akinek a szülei gimnáziumi érettségivel rendelkeztek volna. Leginkább Pest környéki télesztagek, autóbusszofőrök, kamionsofőrök voltak az apák, a mamák pedig kereskedelmi alkalmazottak. Itt a tanításnak egy egészen más színvonalát kellett

megtanulnom, de itt is nagyon jó volt. Nagyon sokat kellett könyvekből fölolvasnom, az anyagot értelmezni, megbeszélni a gyerekekkel együtt. Hihetetlen, hogy ezek a gyerekek mennyire fogékonyak voltak. Itt már nem volt irodalmi színpad, de csináltunk irodalmi délutánokat, amikor ha valakinek megtetszett valami, behozta, fölolvasta, és megbeszéltük. Persze bekerült mindenféle hülye giccs meg mindenféle szemét, de akkor azt beszéltük meg, és arra igyekeztem őket rávezetni, hogy az miért nem irodalom. Akkoriban nagyon jó folyóiratok voltak, az „Új Írás”, a „Kortárs” és a többi, úgyhogy ezeket adtam a gyerekeknek. Végül az első osztályból, amelyik velem érettségizett, kilencen mentek óvónői pályára, tehát pedagógusnak.

A baj csak az volt, hogy itt is volt tantestület. A tantestület kollektíve előfizetett a „Burdá”-ra, a tantestületi szobában két nagy földig érő tükör volt, varrógépek voltak, és a kollégák szabtak, varrtak, próbáltak maguknak. És a fő téma nem a gyerekek voltak, nem a tanítás, hanem a cucc, a ruha. Az igazgató egy néhai ferences rendi szerzetes volt, aki 1944-ben kiugrott a rendből, és hopp, beugrott a kommunista pártba. A legcinikusabb ember, akivel életemben találkoztam. Varrni akartok? Varrjatok. Ott a tükör, ott a varrógép. És a jelmondat az volt: a gyerek legyen boldog, hogy ide járhat! Nekünk semmi tennivalónk nincs. Pedagógia meg ilyenek, ugyan kérem!

Itt nekem nem lehetett fegyelmiket adni, mert igazgatóhelyettes voltam, meg Vágó Sándor vitt oda, de hihetetlen volt a pedagógiai, a tanári magányom. Tanítani nagyon szerettem, de ezzel a burdás tantestülettel és ezzel a hihetetlenül cinikus igazgatóval nagyon nehezen tudtam megérteni magam. Aztán négy vagy hat év múlva, ezt nem tudom pontosan, a Lengyel Gyulából is kiraktak. Amikor Vágó apuka engem odavitt, akkor azt mondta az igazgató, hogy ez addig szól, amíg ő nyugdíjba nem megy. És valóban, amikor nyugdíjba ment, akkor az én állásom is megszűnt. Ezután bekerültem a Belker Főiskolára, ahol aztán nyelvhelyességet és nyelvtörténetet tanítottam.

Úgy tűnik, hogy az egész életemen végigmegy az, hogy engem mindenhol kizárnak, kirúgnak. De azt hiszem, hogy nem én voltam kötözködő és elviselhetetlen, csak bizonyos elvekhez ragaszkodtam. És ha a Lengyel Gyulában például egy olyan burdás kolléga fél órával később ment be, mint az órakezdés, és az osztály táncolt a padok tetején, akkor én ezt szóvá tettem. De amikor manapság rám csöngetnek ötvennégy-ötvenöt éves urak és hölgyek, a volt tanítványaim, akkor közöttük vannak lengyelgyulások is.

Közben a hatvanas évek második felében nekiindult a reform [lásd: Új gazdasági mechanizmus], és Tamás elképesztően sokat dolgozott [Az MSZMP KB gazdaságpolitikai titkárának, Nyers Rezsőnek a meghívására 1964–1966 között a gazdasági reformot előkészítő bizottság, az ún. mechanizmustitkárság vezetője volt, majd 1970–1972-ben a reform tapasztalatait felülvizsgáló szakmai bizottság titkára. – A szerk.]. Magyarország – és ez a kádári vezetés érdekessége – az egyetlen táborhoz tartozó ország volt, amelyik a reform útjára lépett. De hogy meddig megyünk el, azt mindig az döntötte el, hogy Hruscsov elvtárs, Brezsnyev elvtárs mit visel még el Magyarország részéről. Ezt mindig szem előtt kellett tartani.

Valamikor ekkortájt egyszer Tamás azzal jött haza nevetve, hogy megszállták a kínaiak. Körülbelül nyolc-tíz kínai közgazdász jött hozzá, és egy hétig ott ültek nála, hogy mondaná el a magyar reformgondolatok lényegét. Mennyiben akarja megváltoztatni a központi utasításos rendszert, a tervgazdaságot, mi az, ami piaci, mi az, ami nem. Körülbelül két hónapra rá kapott is egy angol anyagot a kínaiaktól, amiben azt írták le, hogy amit Tamás elmondott, azt hogyan lehetne adaptálni kínai viszonyokra.

Tamás tanított, és az Intézet is egy remekül megszervezett organizáció volt. Iparágak, termelési ágak szerint különböző bizottságok voltak, a legnagyobb szakértőkkel, és a tetején ott állt Tamás. Ő tekintette át ezt az egészet, és ők csinálták a reformprogramot az utolsó pillanatig.

Magyarország mezőgazdasága olyan volt akkor, hogy Dániából jöttek megnézni a magyar szövetkezetet. Az életszínvonal a legmagasabb volt a táborban, és a maga módján, idézőjelben, a szabadság is a legnagyobb volt. Nem volt még egy ország, ahol utazni lehetett. Jó, nálunk is csak háromévenként egyszer, és nagyon kevés pénzzel, de ezt igénybe is vette, aki tudta [lásd: utazás külföldre 1945 után; kék útlevele].

Tamás 1964-ben visszakерült a pártba is. Ez úgy történt, hogy valami értekezlet volt, és Csikós-Nagy Béla szólt Tamásnak, hogy az értekezletre menjen be a Pártközpontba [*Csikós-Nagy Béla (1915–2005) – közgazdász, akadémikus. 1946–48-ban a Gazdasági Főtanács főtitkárhelyettese, majd az Országos Tervhivatalban dolgozott, majd miniszterhelyettes volt (Helyi Ipar Minisztériuma, majd a Könnyűipari Minisztérium); elnöke volt az Országos Árhivatalnak (1957–67), ill. az Országos Anyag- és Árhivatalnak (1967–84). A Magyar Közgazdasági Társaság elnöke volt (1970–1990) (Magyar Nagylexikon). – A szerk.]. Erre Tamás mondta, hogy a portánál szóljanak, hogy engedjék be. Csikós-Nagy teljesen meghökkent, hogy Tamás nem párttag, és egy nap alatt elintézte, hogy kitöltsék a párttagsági könyvét. Ebben az a szép, hogy Csikós-Nagy a háború előtt Imrédy Béla köréhez tartozott – ami erőteljesen jobboldali kör volt –, az után lépett be a Kommunista Pártba, ahol neki aztán soha semmi baja nem lett.*

Eközben Mulika lányunk a Gorkij iskolába járt 1956-ig, amikor a Gorkij iskola megszűnt. Ő ekkor nyolcadikos volt, és a Városmajor utcai iskolában fejezte be az iskolát. Ettől kezdve Muli rossz tanuló volt, és tudtam, hogy sokat lóg. A Táncsicsba járt gimnáziumba, és ott is rossz tanuló, olyan hármask volt. Ekkoriban nagyon keveset beszélt, sokat olvasott. És én nem voltam annyit otthon, nem voltam annyit vele, velük, mint amennyit kellett volna. A tanárság nem napi öt óra vagy hat óra munka. Az ember hazajött az iskolából, leült az íróasztalához, és készült másnapra. És egy magyartanárnak ott voltak a dolgozatok is. Nagyon sokat dolgoztam, és ezt meg is kaptam szemrehányásként a lányaimtól. Hogy nem voltam eleget velük. Azt hiszem, Mulika mondta egyszer, hogy nem könnyű a ti gyerekeknek lenni.

Mind a két gyerek szeretett lejárni nyáron Somlővásárhelyre Sidó Máriához. És szerettek ott a szüreti munkákban részt venni, iszonyúan szerették a paraszti életet élni. Egyszer Muli valami aratásban is részt vett, és telefonon megtudtam, hogy meg van gyűlve a lába, valami megsebezte. Hazautazott, és rettenetes állapotban volt, úgyhogy rögtön kórházba kellett vinni. Igen szerettek Somlővásárhelyen lenni, ami biztos, hogy nem növelte az irántam való szeretetüket.

Amikor Tamással el voltunk válva, akkor Mulika ment mindig Tamással nyaralni, én pedig itthon voltam Marival. De előtte, 1947-től, és az után is, hogy újra együtt voltunk 1953-tól, általában két hétig Balatonőszödön nyaraltunk – ott volt egy elegáns pártüdülő –, vagy a Tervhivatal üdülőjében Révfülöpön, és az Akadémiának is volt üdülője Világoson. Közösén jártunk nyaralni. Az akadémiai üdülő azért volt jó, mert ugyanazon a helyen kaptunk mi is egy szobát, a gyerekeknek pedig olyan tizenhat éves korig volt egy külön ház, és ők ott laktak. Külföldre akkoriban nem lehetett menni, de emlékszem, amikor Mulika érettségizett, akkor befizettük egy moszkvai útra. Jól beszélt még akkor oroszul. Azt hittem, hogy valami óriási csodálattal fog hazajönni, de nem. Nem voltak különösebb élményei Moszkváról.

Amikor aztán már lehetett külföldre menni, akkor mindig ketten utaztunk Tamással. Nagyon szerettünk ketten utazni. Tamás vezetett, és ha elfáradt, akkor megkért, hogy énekeljek. Voltunk Olaszországban, Spanyolországban, Törökországban, a Szovjetunióban, Svédországban. Voltunk Izraelben is. Tudniillik oda elment három iskolatársnőm, és egy hónapot voltunk náluk. Nem szeretnék ott élni, de nagyon érdekes volt.

Bárhol is voltunk nyáron, mindig kempingben voltunk. Nagyon szerettük a kempinget, mert ott lehetett találkozni a világgal. A jobbunkon egy holland, a balunkon egy kanadai, mögöttünk egy amerikai, és az ember mindenkivel tud beszélni. Óriási dolog volt. Emlékszem, Tamással valamelyik kempingben Ravenna környékén nagyon összebarátkoztunk egy holland házaspárral. Akikkel azon kívül, hogy együtt jártuk a néznivalókat, este ültünk a sátor előtt, és iszogattunk, beszélgettünk.

Van egy furcsa adottságom. Például ha holland, svéd újságot olvasok, megértem, mert nagyon jól tudok németül, a latin nyelveket pedig azért értem, mert az iskolában latinul tanultam, meg franciául is tudok. Az angolhoz való viszonyom ugyan zavaros – volt egy néni, akihez jártam, de tanfolyamra nem volt időm –, beszélni csak konyhanyelvet tudok, de meg tudom értetni magam, és valahogy értem is. Egyszer Olaszországban voltunk Tamással, és egy pasassal hosszan beszélgettünk olaszul az Olasz Kommunista Párt új vonaláról. Tamás ilyenkor mindig nevetett rajtam, mert azt mondta, ha kínaiak lennének ott, akkor a kínaiakkal is beszélgetnék.

Tamás mindig meg volt híva német nyelvterületre egyetemekre. Voltunk egy fél évet Grazban – akkor én szabadságoltam magam az iskolából. Aztán Berlinben, Göttingenben, és a siegeni egyetemen is volt Tamás egy évig. És mindenütt barátokat szerzett. Máig az egyik legkedvesebb barátunk a bajorországi báró Bechtoldsheim család, a legrégebbi német család.

Bechtoldsheiméknek öt gyerekük van, mélyen katolikusok, de például a pápát is kritizálják. A vallásuk az egy dolog, és azon kívül szabad, gondolkodó, művelt emberek. Nagyon sokszor voltunk náluk az ősrégi kastélyukban, és ők is voltak nálunk.

Egyszer, a varsói és a pesti Akadémia közötti csereüdülés keretében volt egy kéthetes nyári utazásunk Lengyelországba, Zakopanéba. Autónk még nem volt, vonattal mentünk. A vonaton barátkoztunk össze doktor Elődi Pál [1927–2002, *egyetemi tanár*] biokémikussal és a feleségével. Elődi Pali a Biokémiai Intézetben dolgozott. Tizenhét éves korában Auschwitzban volt az apjával együtt, és amikor fölszabadult a tábor, akkor az apját a hátán cipelte haza. A felesége, Zsuzsa ugyancsak biokémikus volt. Ő egy szegény zsidó családnak a lánya volt, aki első menetben még varrónő volt, és az egyetem elvégzése után most a tudományok doktora. Elődiék nagyon jó barátaink lettek, és fantasztikusan jókat kirándultunk együtt.

Autónk a hatvanas évek legvégén lett, egy Skoda Octávia. Kellemes halványlila volt – az ember akkor nem válogathatott –, aztán volt Wartburgunk, és azután jöttek a Ladák [lásd: autóellátottság Magyarországon 1950–1990]. Én soha nem tanultam meg vezetni, mindig gyalogos voltam. Amíg busz nem járt erre, addig gyalog cipeltem fel mindent. Szoktam is mondani, hogyha egymásra raknák azt, amit én fölcipeltem, akkor egy második Kis-Sváb-hegyet lehetne lerakni belőle. Hűtőgépünk sokára lett, még a felszabadulás után is sokáig járt az utcában a jeges, akitől vödörben hordtuk a jeget. Tévénk akkor lett, amikor Mari leérettségizett, 1968-ban. Nem akartuk, hogy tévé legyen, amíg ő iskolába jár. Az életmódunkra jellemző, hogy csináltatott ruhánk soha nem volt. Készen vettük a ruhákat, amiket a Városmajor utcában lakó Grasszelliné igazított ránk. Jellemző az

is, hogy senkinek nincs fülbevalója. Mindig nagyon puritánul, egyszerűen öltöztünk, de nagyon csinosan. Volt egyszer egy héten bejárónőm, ő vasalt ágyneműt, ruhát, de ha kellett, mi is vasaltunk, a lányaim is.

Máig őrzöm Mari lányom egyik iskolai dolgozatát. Nem tudom, mi volt a címe, „A család”, vagy nem tudom, mi, és Mari azt írta benne, hogy vasárnap reggelizünk, és reggelizés közben sokat beszélgetünk. Ebéd után apukám és anyukám leülnek kávézni, mi is odaülünk, és sokáig beszélgetünk. Ebből az írásból az derül ki, hogy nagyon sokat beszélgettünk, és ez így is volt. De ez az asztalnál beszélgetés – ez az ebéd utáni tisztázás, ahogy mi neveztük –, ez valahogy a gyerekeink családjában már nem folytatódott.

1973-ban, nyolcvanöt éves korában halt meg az anyám. A halálát megelőzően tizennégy évig vak volt, zöldhályog glaukóma miatt. Fantasztikusan fogadta el a vakságát. Ült a fotelban, a Szív utcában, hallgatta a rádiót magyarul, németül, franciául. A Szív utcai ház körfolyosós volt. Anyám fogott egy főzőkanalat, és elment sétálni a gangra úgy, hogy a főzőkanálnak a hegye a folyosó rácsához ért, és az mutatta neki, hogy merre kell menni. Soha nem voltak hangulatingadozásai, soha nem volt türelmetlen. Kedves volt élete végéig.

Anyám apám halála után nem ment még egyszer férjhez, végig együtt maradt a bátyámmal. Antinak valami borzasztó kötődése volt a mamához, azt mondta, hogy nem tud élni a mama nélkül, még nászútra is hármasban mentek. A felszabadulás után alakult egy nagy vállalat, a Magyar Gyapjúértékesítő Vállalat. Ez alá a vállalat alá tartozott a magyar juhászat, ez gyűjtötte be a gyapjút, export, import, szóval egy nagy vállalat volt, és Anti ennek lett a vezérigazgatója, amit igen kiválóan csinált. A felszabadulás után megszületett Margit két gyereke is, először András, majd két-három év múlva Kati, és mind ott laktak a Szív utcában.

A Szív utcai lakást valamikor a hetvenes évek végén Antiék megvették öröklakásnak, mint ahogy mindenki megvette a lakását, amikor a tanácstól meg lehetett venni. Közben a Soroksári úti házat eladták, és a dolgokat Anti intézte, nekem azokba beleszólásom nem volt. A mi kettőnk élete nagyon külön ment, és csak nagyon laza kapcsolatunk volt. Később eladták a Szív utcai lakást is, vettek egy villaházat a tizedik kerületben, és odamentek lakni. Ott nagy kert is van, sőt külön madárház is. A madarak olyannyira végigvonultak Anti életén, hogy a lánya is, fia is állatorvos lett. A lányának egy kisállat-kereskedése van, a fia pedig a tudományok doktora, genetikával foglalkozik. A lányának a már nyugdíjas férje is az állatorvosi egyetemen egyetem tanára volt, és az ő fia is állatorvos.

Nagyon szerettem anyámat. Minden héten legalább kétszer, de egyszer biztos elmentem meglátogatni. És csak hogy jellemezzem magunkat: soha eszünkbe nem jutott, hogy nekem is van örökségem. A házeladásokból én soha semmit nem kaptam, de meg kell mondanom őszintén, nem is érdekelt. Anyám az élete vége felé már látta, hogy valami nagy igazságtalanság történik az én rovásomra, és amikor egyszer nála voltam, akkor rám erőszakolt két alpakkatányért. Örökségnek. Mostanában ha az unokahúgomhoz, Anti lányához megyek – akit nagyon szeretek –, akkor mindig nagyon furcsán érzem ott magam, mert a gyerekkorom környezetében vagyok. A gyermekkorom bútorai, szőnyegek és képei között.

Az én lányaim közül Mulika evezni járt, sportolt, kiválóan rajzolt, és szíve szerint mindig lakberendező meg belsőépítész szeretett volna lenni. De nekünk nem voltak kapcsolataink, és

Mulinak az érettségije nem volt valami fényes, úgyhogy elment kirakatrendezőséget tanulni, és azután mint kirakatrendező dolgozott. Sose felejttem el, egyszer a Keleti táján jártam, és egy üzlet előtt mentem el, ahol motorkerékpárokat állítottak a kirakatba. És mit látok, mint azt, hogy a lányom emeli be a kirakatba a motorkerékpárt.

Muli tizenkilenc éves volt, amikor egy vasárnapi ebédnél azzal lepett meg bennünket, hogy mit szólnánk, ha férjhez menne. Azóta is lelkiismeret-furdalásom van, hogy nem mondtuk, gondolja meg. Egy fiatal villamosmérnök volt, akihez Mulika férjhez ment. A férje elsőgenerációs egyetemi végzettségű volt egy óbudai munkáscsaládban. Az apját – aki részt vett a háborúban, és évekig volt hadifogoly Oroszországban – nagyon szerettem, nagyon kedves ember volt. Munkás volt valamelyik gyárban, a mama pedig háztartásbeli. Teljesen más világ, mint mi. Összeházasodtak, Muli átment a Mahirhoz dolgozni, munka mellett beiratkozott a Közgázra, és harmadéves egyetemista volt, amikor teherbeesett Ádámmal. Abbahagyta az egyetemet, és csak a gyerekekkel foglalkozott. Amikor másfél év múlva jött Bálint, akkortól teljesen a két gyereknek szentelte az életét. Úgy gondolom, hogy ez válasz volt arra is, hogy neki nem volt igazán odaadó, mindig rendelkezésre álló anyja. Rövid idő múlva azonban a házassága elromlott, és Mulika abban a házasságban a két gyerekkel teljesen egyedül maradt. Nem tudok elfelejteni egy nyaralást, amikor a gyerekek még egészen kicsik voltak, és valahol a Balatonnál voltak hármasan. A férje sose ment velük.

Később többen kiváltak a Mahirból, csináltak egy reklámirodát, és Muli ott dolgozott. Válni nem akart, nem akarta, hogy a fiai apa nélkül nőjenek fel, de fantasztikus ember, soha nem panaszkodott, soha nem mondta el, hogy milyen bajai vannak. És a megromlott házasságában a két gyerek elmondhatatlan boldogságot jelentett neki. Az élete fő műve és értelme lett ez a két remek pasas. Ádám unokám építészmérnök – a legjobb ember a világon, akivel valaha találkoztam –, a felesége Petra, két gyermekük van, Samu és Lea. Petra papája keresztény, a mamája zsidó, de a mamának a családja még ortodox volt. Petrában van valami zsidó identitás, majdnem azt mondhatnám, hogy félelem, mert a mamája koncentrációs táborban született. Bálint unokám – aki informatikus, tündéri pasas és olyan okos, hogy borzasztó, sose értem, hogy éppen min dolgozik – egy keresztény lányt vett feleségül, Vikit.

Mari lányom nyolc és fél évvel fiatalabb Mulinál. Ő óvodába és általánosba a Városmajorba, gimnáziumba pedig a Szilágyiba járt. Még most is nevetve meséli, hogyha szünetben úgy szólított meg, hogy anyu, akkor nem hallottam meg, ezért ő is tanárnőnek szólított, mert arra fölkaptam a fejem. Mari a hatvanas évek végén érettségizett, ami a diákmozgalmak ideje volt Európában. Emlékszem, mentek a Petőfi-szoborhoz március tizenötödikén. Mari világnézetileg nem lépett a szülők útjára, nem lett szocialista, de benne volt a fiatalok forrongásában. Akkor már volt a „Beszélő” folyóirat is, és azok a fiatalok azt olvasták [A szamizdat „Beszélő” első száma 1981-ben jelent meg, de írógéppel sokszorosított szövegek már a hetvenes évektől terjedtek (részben a nyugati vagy az emigráns sajtóból átvett cikkek, részben név nélkül vagy álnéven írott cikkek, tanulmányok), a nyolcvanas évek elejétől pedig már nagyobb példányszámban, jobb kivitellel tudtak előállítani szamizdat kiadványokat (stencil, szitanyomás stb.). – A szerk.].

Mari elvégezte az ELTE-t magyar-francia szakon. Ezután a Filmgyárban dolgozott egy ideig, majd a végén ő is tanárként landolt, és tanár ma is. Magyartanár egy informatikai szakközépiskolában. Kiváló tanár, és évekig nagy-nagy lelkesedéssel, odaadással végezte a munkáját, de most nagyon

el van keseredve, mert azzal szembesül, hogy a humán tárgyaknak nincs többé helye az iskolában. Az informatikának van helye, csak úgy a felszínen talán bizonyos természettudományos tárgyaknak, és az irodalom, történelem, művészettörténet helyett valamiféle kultúrtörténeti tárgynak. Hogy mégis tudják a gyerekek, hogy volt középkor, meg ne tévesszék össze a Bauhaust a gótikával.

Nem lehet összehasonlítani azt az időt, amikor én tanítottam, ezzel az idővel, amiben most Mari tanít. Hihetetlenül megnőtt az adminisztráció. És az én diákjaim még akartak tanulni, még érdekelte őket az irodalom. Természetesen az osztály tagjai között voltak különbségek, de amikor valaki megkért, hogy beszéljek az új francia irodalmi irányzatokról, akkor benn maradtak a teremben még tizenvalahányan. Ennek ma már semmi nyoma. És a gyerekek szinte egyáltalán nem tudnak beszélni. Az a bizonyos szövegértés, amiről most sokat írnak az újságok, az nulla, és semmiféle ambíciójuk nincs. Ha kettest kapnak, az maximálisan jó osztályzat.

Mari is nyugdíjba fog menni egy-két év múlva. Az ő házasságából is két unokám van. Mari férje egy székesfehérvári polgárosult dzsentrícsaládból való, és amikor összeházasodtak, akkor a család két évre kitagadta, mert nem hozzá való felesége lett. Dani unokám huszonnyolc éves, közgazdasági egyetemet végzett. Még egyetemistaként dolgozott egy nagy nemzetközi banknál, és amikor végzett, a bank egy évre kiküldte Milánóba, ahol megtanult olaszul. Jelenleg makroelemzéssel foglalkozik a banknál. Anna huszonnégy éves, ő az egyetlen lányunokám. Ő a Belkereskedelmi és Gazdasági Főiskolát végezte el idén kitűnő eredménnyel, de azóta is hiába keres munkát.

A lányaim tudják, hogy az apjuk munkaszolgálatos volt, és Mari is tudja, hogy Muli és én álnéven éltünk, szóval minden információnak birtokában vannak, de zsidó tudatuk vagy zsidó életérzésük nincs. Viszont érdekes, hogy Tamással a barátaink – és semmiféle keresgélés vagy hátsó szempont nem volt ebben – mind magas intellektusok, mind zsidók voltak. És az unokák haverjai a gimnáziumban, az egyetemen is zsidók voltak. Azt vettem észre, hogy újabban mindenki keresi az identitását. De nem értem, hogy miért kell valami plecsni, hogy zsidó vagyok, magyar vagyok, keresztény vagyok. Miért nem elég identitás az, hogy ember vagyok? Ember vagyok, igyekezve mindig tisztességes maradni.

1986-ban kezdődött Tamás betegsége. Időközben megjelent a reformot összefoglaló füzet, cikkek jelentek meg, viták voltak, és összeomlott a Szovjetunió is. Magyarországon Kádár megtartotta azt a bizonyos utolsó beszédét, amit már nem kontrollált aggyal adott elő. De ami utána jött, abban mi már nem vettünk részt Tamás betegsége miatt. Tamásnak korábban már volt egy vesekőműtete, és 1989-ben megállapították, hogy rákos az egyik veséje. 1989. június tizenhatodikán megoperálták. Azért tudom a dátumot, mert Nagy Imre temetésének napja volt, amire mi is megvoltunk híva. Az Orbán beszédet együtt néztük a tévén, és Tamás meg volt tőle rendülve. Tudta, érezte, hogy ez egy borzalmas, hazug beszéd volt.

Az operáció után Tamás tíz körömmel akart meggyógyulni, és meg is gyógyult. Leszokott a cigarettáról, tanított tovább az egyetemen, és dolgozott az Intézetben. Nyaranta még utaztunk is ide-oda. Ekkor már nyugdíjkorban voltunk, és én egészen addig tanítottam, amíg Tamás betegsége engedte. 1993-ban Almádin nyaraltunk az Akadémia üdülőjében. Tamás nagyon szeretett teniszezni, télen-nyáron mindig teniszezett. Még úgy tizenhét-tizenkilenc éves korában volt egy magyar szuperteniszező – azt hiszem, Asbóth Sándornak hívták [*Valószínűleg Asbóth Józsefről (1911–1986) van szó, számos igen rangos nemzetközi verseny magyar helyezettjéről. – A szerk.*] –,

aki látta őt teniszezni, és versenyzőt akart belőle csinálni. De Tamás nem a teniszt választotta, hanem a világnézetet.

Az üdülőben Tamás egy teniszezésből azzal jött vissza, hogy borzasztóan fáj a térd. Hazajöttünk, a térdfájás nem múlt el, és elmentünk egy orvoshoz, akit ajánlottak. Ez az orvos a vizsgálat, a röntgen és az egyebek után szemünkbe mondta, hogy Tamás áttétes rákos. Az áttétek olyan súlyosak, hogy nem érdemes operálni, meg fog halni. Körülbelül négy hónapja van. Vannak hős emberek, akik azt mondják, hogy a betegnek meg kell mondani az igazat. Én inkább kevésbé volnék hős, és azt mondanám, hogy egy ilyen halálos ítéletet felelőtlenül az ember szemébe mondani gyalázat. Mintha azt mondaná, hogy szálljon föl a hatos villamosra, körülbelül annyi együttérzés van ebben a mondatban.

Ezután itthon voltunk. Eleinte még normális élet folyt, aztán Tamás már csak ült, aztán már csak inkább feküdt. És nem beszélt. Teljesen magába fordult, csak feküdt lehunyt szemmel. December huszonkettedikén volt egy mondata, ami így hangzott: „Az egész életem hiábavaló volt.” Ezt mondta, aztán többet semmit. Hogy miért mondhatta ezt? Hát hiszen hiába volt mindaz, amit tanított, hiába volt az élete nagy munkája, a reform. A mi igazságunkat elvetette a világ, reform helyett jött, amit akkor úgy neveztek, hogy piacgazdaság, de most már kezdik lánykori nevén, kapitalizmusnak nevezni. Ezért volt hiábavaló az élete.

Tamás és én a sztálinizmusnak az eltökélt ellenzékéhez tartoztunk. Szégyelltük magunkat, amikor a huszadik kongresszus után [lásd: az SZKP XX. kongresszusa] Hruscsov tartotta azt a bizonyos beszédet, és nyilvánvalóvá lett a Gulag. Szégyelltük magunkat, amikor itt, a huszadik kongresszus után megtudtuk a Rajk-per és a többi koncepciós per szörnyűségét. Eltökélt szándékunk volt az – a cseh Dubček találta ki ezt a kifejezést – emberarcú szocializmus megvalósítása. Ezért olyan furcsa nekem, vagy inkább fájdalmas, hogy a rendszerváltás után Tamást mindenki elfelejtette. Mindenki úgy csinál, mintha nem létezett volna. A baloldalnak túl liberális, a liberálisoknak pedig túl baloldali. És arról a reformperiódusról senki se beszél, pedig az tette olyanná a rendszerváltást, hogy könnyebb volt, mint a többi szocialista országban.

December huszonharmadikán estefeje Tamás meghalt. Nem tudom, hogy ki hívta ki a halottszállítókát – a halál után két órával lehetett elvinni. Lekísértem, elvitték. Aztán volt a temetés. Én nem csináltam semmit, a lányok intéztek mindent. Először a Farkasréten jártak, de kiderült, hogy a keresztény temetőben húsz vagy huszonöt év múlva kirakják az embert, ami nagyon nem tetszett nekik. Így került Tamás zsidó temetőbe.

Ha egy pékmester meghal, aki a sütőipari céhnek volt a tagja, akkor a céh vállalja a temetést. De Tamás temetését senki sem vállalta. Se az Akadémia, se az Intézet, senki. És a temetésen nem akarták vállalni a beszédet sem. A tanítványok, Bauer [*Bauer Tamás, közgazdász, sz. 1946*], Tardos [*Tardos Márton, közgazdász, 1928–2006*], Kornai [*Kornai János, közgazdász, sz. 1928*], senki. Kornai, akinek 1957-ben távoznia kellett az Intézetből, majd két év múlva visszament, és Tamás osztályán dolgozott, írt nekem ekkor egy nagyon szép levelet, aminek az volt a lényege, hogy Tamás nélkül nem tudta volna bejárni azt az utat, amit bejárt. Bauer is Tamás osztályán volt, és egyiknek sem jelent meg nyomtatásban úgy munkája, hogy azt Tamás ne olvasta volna el, és meg ne beszéltek volna.

De 1993-ban nem volt jó név Nagy Tamás, és Nagy Tamásnál búcsúbeszédet tartani. Aztán jelentkezett Erdős Tibor akadémikus [*közgazdász, egyetemi tanár*], hogy ő akar beszédet tartani, és ezért örökké hálás vagyok neki. A barátok nevében sem nagyon találtunk búcsúztatót, végül egy régi barátunk, H. Sas Judit szociológus búcsúztatta. De én ebből teljesen kimaradtam, minden a lányok dolga volt, a Tamás halála körüli időszakra szinte egyáltalán nem emlékszem.

És azután nem nagyon ment az élet Tamás nélkül. Volt egy öngyilkossági kísérletem is, amit nem mertem végrehajtani. Fölmentem a hegyre, majd lejöttem, mert gyáva voltam. Aztán úgy gondoltam, hogy élni fogok. Az ismeretségi körünkben volt egy neurológus a dél-pesti kórházban, hozzá mentem el, és ő haza se engedett már. Két hétig voltam a kórházban, infúziót kaptam, és azóta szedek naponta egy pasztillát is. Nem tudom, mi történne, ha abbahagynám, de nem merem abbahagyni.

A kórház után hazajöttem, és itt voltam a lakásunkban egyedül, amit nem bírtam elviselni. Mariék akkor már nagyon közel laktak, és megállapodtunk, hogy lakást cserélünk. Én odamegyek lakni, ők meg idejönnek. De ez se ment. Két évig laktam ott, egy házban, ahol mindenki haragban volt mindenkivel, egyszerűen nem volt kihez szólnom. És akkor jött az a lehetőség, hogy ezt a lakást, amiben most lakom, a volt lakásunk hajdan leválasztott részét meg lehetett venni. Így jöttem vissza.

Lassan magamhoz tértem. Beiratkoztam a Francia Intézetbe nyelvtanfolyamra, majd megtanultam egy újabb munkát. Van egy nagyon-nagyon kedves fiatal barátunk, aki megszállott néprajzos, kutató és gyűjtő, és van egy üzlete az Attila utcában. Oda mentem dolgozni. Rajtam kívül még két eladó volt az üzletben, de ők nem tudtak idegen nyelvet, pedig abba a boltba sok külföldi jár.

Öt évig dolgoztam ott körülbelül – nagyon szerettem az üzletben lenni –, és azt hiszem, öt éve már, hogy nem dolgozom sehol. Ha az ember öreg, és semmi dolga nincs, akkor nagyon kell vigyázni. Nekem egy félelmem van: hogy megbutulok. És ha az ember ettől fél, akkor járatnia kell az esztét, lehetőleg sokat. Egy hónapja tanulom például a számítógép kezelését. Már tudok emailezni, és elkezdem majd tanulni az internetezést is. Minden héten egyszer járok házi muzsikát hallgatni is, amit nagyon élvezek. Mostanában a járás már nehezemre esik, lemegyek a piacra, bevásárolok, és mindent megcsinálok, de minden egy kicsit tovább tart.

Mint volt irodalomtanár, csak a legfontosabb szépirodalmi műveket olvasom el. Hogy tudjam, mi a posztmodern, és ítéletet tudjak alkotni Esterházy, Nádas, Tandori és a többiek műveiről. Nincs egy idegszámam, ami kívánja ezt az irodalmat. Inkább társadalomtudományt olvasok, szociológiát, közgazdasági irodalmat. Főleg az érdekel, hogy merre megy a világ. A volt szocialista országok most válságban vannak, és újból felélednek a szinte elfelejtett jobboldali ideológiák. Ezekben az országokban zűrzavar van, és olyan konzervatív, nacionalista, fajgyűlölő eszmeiség, amely a legrosszabb időkre emlékeztet.

A fiatalságnak pedig már nincs semmi történelmi tudása. Persze mindig van egy kisebbség, amely jól képzett, de a tömegnek fogalma sincs a közelmúlt eseményeiről sem. A fiatalok elfelejtettek beszélgetni is. Az a remek dolog, az eszmecsere, a gondolatok megvitatása teljesen megszűnt. Kiment a beszélgetés a divatból. A levelezés helyét elfoglalta az sms meg az email. Minden lerövidítve. Attól félek, hogy ez a fiatal nemzedék csak tömondatokat ért meg, olyan tömondatokat, amelyek agresszív cselekedetre bátorítják. Az unokáim szerencsére nem ilyenek.

Azok az olvasmányok, amiket olvasok, arról tudósítanak, hogy a jóléti államnak vége, és a világ szegény részeiből nem szűnik meg a tömegek áradata Európa felé. De mit fognak csinálni azzal a tömeggel, amelyik soha nem jut hozzá ahhoz a tudáshoz, amely nélkül ma nem lehet élni? Az a kapitalizmusra jellemző ideológia, hogy te vagy a felelős önmagadért, rajtad múlik, hogy belőled mi lesz, a világ legnagyobb hazugsága. Ha egy gyerek nem az Alma utcából indul, hanem Szabolcs-Szatmárból, az életük folyamán soha egy nevezőre nem jutnak. És a szabolcs-szatmári soha nem éri utol az Alma utcait. Ezeken szoktam gondolkodni, ez érdekel igazán. És vannak barátaim, akikkel tudok erről beszélni. De rettenetesen hiányzik Tamás, akivel egy életen át beszélgettünk.